

સ્વ. જાણકાણે યજ્ઞાચાર્ય જગીશ્વારનાં લખેલાં

બીજાં ચુરેત કો

ઉંઘિયું (બીજી આવૃત્તિ) ૧-૮-૦

સખરસિયું ૧-૮-૦

ફળખાકાકી ૧-૮-૦

હાસ્યરસિકા ૨-૦-૦

—: મળવાનું મુખ્ય સ્થળ :—

આર. આર. શેઠની કું

બુકમેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

કેશવભાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, નં. ૨

જાગીરદારનો હાર્યભંડાર

લેખક :

રવ. છાયાલાલ ડાહ્યાબાઈ જાગીરદાર

પ્રકાશક :

કૃશ્ણ લ. શેઠ

સોલ એજન્ટસ :

આર. આર. શેઠની કંપની

જીડસેવર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

કેમરુન, પ્રિન્સેસ્ટ્રીટ,

મુંબઈ, નં. ૨

:: મુદ્રિત ::
 દેશવ દ. શેઠ
 ખડાગતા મુદ્રણકલામન્દિર
 ચાર રસ્તા—અમદાવાદ

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

૧ સ્તુ નિર્દેશ

સુપ્રસિદ્ધ દાસ્ત સાહિત્યસર્જક યો. જાગીરદારના રસિક, બોધક ને માર્મિક લેખોનો આ પાંચમો (અથવા હવે તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા હોય છે) સંગ્રહ ગુજરાતનાં ગુણુરસય વાચકોને હરકમલે રજુ થાય છે. સં. ૧૯૮૫ માં 'ઉપિયુ' તથા 'ફળા-કાકી' પ્રકટ થયાં; સં. ૧૯૮૭ માં 'સગરસિયુ' પ્રસિદ્ધ થયું; ત્યારપછી સં. ૧૯૮૯ માં 'દાસ્તરસિકા' અને આજે સં. ૧૯૯૧ માં 'દાસ્તખંઝાર' એમ બન્ને વર્ષના ગાળામાં એકએક નવું પુસ્તક ગુજરાતી વાચકોને આપાસમને મળતું રહ્યું છે-કરુણ કથની એ છે, કે યો. જાગીરદાર આ છેલ્લા પ્રકાશન પ્રસંગે સદકુદરૂપ અમરપન્થના પાયાથુ થયા છે!

ઉત્તરોત્તર અધિક લોકોને પામના દાસ્તરસાત્મક સાહિત્યમાં યો. જાગીરદારનું સ્થાન વધોચિત્ત રૂપે અકિન થયું જ છે, હવે એનો નવો ઉલ્લેખ કરવાનો ન હોય : એક જ વર્ષમાં 'ઉપિયુ' પુસ્તકની બન્ને આવૃત્તિઓ બહાર પડી હતી તથા 'ફળા-કાકી'નું દિન્દીમાં બાયાન્નાર થયું હતું-એટલું જ નહિ પણ 'મલિયારા પ્રાઇઝ'ના પંચ પોને એક રેતોદમન્દ વિજેતા હતા એથી બાએ કાંઈ રસય વાચક અનભિત હશે એવા કળાકુસળ ને લોકપ્રિય જાગીરદારનો આ સંગ્રહ સિદ્ધ જનતામાં સારા બાહર અવસ્થ પામશે એવું યકીન છે.

શ્રી. જાગીરદાર દવે દયાન નથી તેથી પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં, જેટલાક સુવિખ્યાત સાક્ષરો સાથેના તેમના પરિચયના સ્મરણપ્રસંગો પણ છેવટના ભાગમાં છાપવા ઉચિત લાગ્યા છે તથા મંથારમ્ને સ્વર્ગસ્થની હવનસુવાસને સ્થાન આપ્યું છે. એ લેખ, ભાઈ યશવંત મ. દેસાઈની કેળવાયલી કલમે આલેખાયલો હોય, અહીં તેનું પુનર્મુદ્રણ કરતી વેળાએ તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને સ્વ. જાગીરદાર-મહારા એ માયાળુ, નિખાલસ ને વિરલ મિત્રનું આ રીતે ચીરસ્મરણ મૂકીને સજ્જન નેત્રે વદાય લઉં છું.

અખાત્રીજ, ૧૯૯૧
અઝાયતા પ્રેસ,
અ મ હા વા હ

}

કેરાવ ૬૦ રોઠ

સ્વ. શ્રી. છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ ભગીરદાસ

Away! We know that tears are vain,
That Death nor heeds nor hears distress.
Will this unteach us to complain
Or make our mourner weep the less?
And thou—who tell'st me to forget
Thy looks are worn—thine eyes are wet.

—Еврон

—Byron

સુરત જિલ્લામાં ચીખલી પાસે આવેલા મજમામના જનમીરદાર
શ્રી ૨૧-૭-૧૮૮૬ ને રાજ શ્રી હાદુમાધની જન્મ સુર
કામે થયો હતો. એમના પિતા શ્રી ડાહ્યાભાઈ મોતીરામ જુનાગઢન
હાદુની કોલેજના વાઈસ પ્રીન્સીપાલ હતા. તેઓ ૧૮૮૭ માં શ્રી
કાલાકરને ૧ વર્ષના મુઠ્ઠી ગુજરી ગયા અને એમને ઉછેરવાનું કાર્ય
તમા મામાએ હાંસથી ઉપાડી લીધું.
સુરતમાં અને મેટ્રીક સુધી
પુણ્ય શ્રી

સુરતમાં અને મેટ્રો સુધી મુંગઈની ગોડગદાસ તેજપાલ
કુસમા શ્રી જાગીરદાર રુઢિય જગવણી શ્રીધી. તે હરિયાન કહેવાય

શ્રી. જાગીરદાર દને રમાન નથી તેથી પ્રવૃત્તિ સંબંધમાં, કેટલાક સુવિખ્યાત સાક્ષરો સાથેના તેમના પરિચયના સ્મરણપ્રસંગો પણ છેવટના ભાગમાં જાપવા ઉચિત લાગ્યા છે તથા ગ્રંથારંભે સ્વર્ગસ્થની જીવનસુવાસને રમાન આપ્યું છે. એ લેખ, ભાષા યશસ્વત મ. દેસાઈની કેળવણીની કક્ષાએ આલેખાયેલો હોય, અહીં તેનું પુનર્મુદ્રણ કરતી વેળાએ તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને સ્વ. જાગીરદાર-શ્રી મહારા એ માયાળુ, નિખાલસ ને વિરલ મિત્રનું આ રીતે સ્મરણ મૂકીને સજ્જ નેત્રે વદાય લઉં છું.

અખાત્રીજ, ૧૯૯૧
ખડાયતા પ્રેસ,
અમ મ દા વા દ

}

કેશવ હૃદય શેઠ

સ્વ. શ્રી. છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદાર

Away ! We know that tears are vain,
That Death nor heeds nor hears distress.

Will this unteach us to complain
Or make one mourner weep the less ?

And thou—who tellest me to forget
Thy looks are worn—thine eyes are wet.

—Byron

૧૧. ૨૬ મી એપ્રિલે આરા ય ગૂજરાતને વર્ષો સુધી દસાવનાર શ્રી છોટાલાલ જાગીરદારનું કશું અવસાન થયું. એ અવસાનથી રાંધે ગુજરાત સાહિત્યની મરીચીમાં એક કમનસીબ ઉમેરો થશે.

સુરત જિલ્લામાં ગ્રીષ્મથી પાસે આવેલા મહાગામનાં જાગીરદાર કુટુંબમાં ૨૧-૭-૧૮૮૬ ને રાજા શ્રી છોટુભાઈના જન્મ સુરત મુકામે થયો હતો. એમના પિતા શ્રી ડાહ્યાભાઈ મોતીરામ જુનાગઢની બાદશાહ કોલેજના વાઈસ પ્રીન્સીપાલ હતા. તેઓ ૧૮૮૭ માં શ્રી. છોટાલાલને ૧ વર્ષના મૂકી ગુજરી ગયા અને એમને ઉછેરવાનું કાર્ય એમના મામાએ દોંડળી ઉપાડી લીધું.

સુરતમાં અને મેટ્રીક સુધી ગ્રંથગીની ગ્રાહ્યતાસ તેજપાલ હાઈસ્કૂલમાં શ્રી જાગીરદારે સુદૃઢ જનવલ્લી લીધી. તે દરમિયાન કલેરાય

છે કે પરીક્ષાના એક મહિના આગળ જ એમને નિશાળનાં પુસ્તકો ખોલવાની આદત પડી હતી, પરંતુ બાકીનો આખો વખત એમને અન્ય સાહિત્ય વાંચવાનું લગભગ વ્યસન જ પડી ગયું હતું, એમ કહીએ તો ચાલે.

એ વર્ષ એદશીન્સ્ટન કોલેજમાં રહી ઈન્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી અને સંજોગવશાત્ આગળ અભ્યાસ કરવાનું માંડી વાળી મુંબઈને એક વખત મોહિતી લગાડનાર શેરબજારમાં એમણે ઝુકાવ્યું; પરંતુ તેને પરિણામે ટુંક વખતમાં એમને ઘણી ખોટ ખમતી પડી, એટલે એમણે ખાનગી નોકરી સ્વીકારી લીધી. આ દરમ્યાન એમની જ્ઞાતિની ચળવળોમાં એઓ ઘણો ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતા થયા અને તેમના જ્ઞાતિપત્રના તંત્રી તરીકે નીમાયા હતા.

૨૫ મે વર્ષે એમનાં પ્રથમ પત્ની એક પુત્રી મૂકી મરણ પામ્યાં.

૧૯૧૬ માં એમણે પોતાના જ્ઞાતિપત્ર માટે 'મારાં ક્ષમા' લખી, પરંતુ એમના મિત્ર શ્રી મીસ્કીને એ વાંચી 'વીસમીસદી' માસિકના અધિપતિ શ્રી હાજમહમ્મદને ખતાવી. આવી રીતે ગુજરાતને એક સફળ હાસ્યકૃતિ મળી. આથી જ રા. છોટાલાલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશી શક્યા. ત્યારબાદ એમની લખાણશક્તિનો વિકાસ નિરંતર ચતો જ ગયો અને ૧૮ વર્ષ દરમ્યાન એમણે ખંતથી, ઉમંગથી, ગુર્જરદેવીને ચરણે મુંદર હાસ્યલખાણો રજુ કર્યાં.

'ક્ષમા'ના પ્રકાશનથી સૌ. સાવિત્રીબહેન જોડે એમનો સંબંધ યોગ્યો. એ વાત તો વાંચકો ઘણી સારી રીતે જાણે છે. આ વખતે એમની વય ૩૨ વર્ષની હતી.

૧૯૧૭ માં એમણે નોકરી છોડી અને સુરતમાં રેશમવણાટની ફેક્ટરી ખોલી. તેના વેચાણ માટે પોતે મુંબઈમાં દુકાન ચલાવવા માંડી. અગિયાર વર્ષ મુઠ્ઠી એ દિશામાં પ્રગતિ કર્યા બાદ ૧૯૨૮માં ધંધાની મંદીને લીધે એમણે એ વ્યાપાર બંધ કર્યો અને ૧૯૨૯માં

જાદવજી જોડાખાદની એક્ષપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટની પેટીમાં નોકરીએ
આ દરમ્યાન એઓ ધણું ખર્ચ કાઢીકેટ રહેતા હતા.

૧૯૩૧ માં આ નોકરી છોડી. ગીત એન્ડ કંપનીમાં રૂ ૬૬
તરીકે કામ કરવા માંડ્યું. ૧૯૩૩ સુધી તેઓ ત્યાં જ હતા.

૧૯૨૮થી એમને દસ્તરેયા અને આખ્યાત્મિક વિદ્યાના અભ્યાસને
શોખ લાગ્યો. દસ્તરેયા જોવામાં એમણે એટલે સુધી પ્રગતિ કર
કે એમના જોટકું સાચીય જ્ઞાન ધણા થોડાને હશે. એમના મિત્રો
કે જોળખાણવાળાઓને હાથ જોતાં જોતાં હમેશાં હરેક 'સાધન'ની
તેઓ સમજાવણું પાડતા હતા.

એઓ સ્વભાવે તદ્દન નિષ્પાલસ અને શાન્ત હતા. એમના
મોંઠાં હંપર હમેશાં ગાંબીર્વંભુ સ્થિત રહેત્યા કરતું. એમના અનુભવ-
બોધ સાંભળવા એ ધણુ એક હ્દાવો હતો.

તેઓ ચૂપ વૈષ્ણવ હતા. તેમના આચાર-વિચાર હાલના
કહેવાના ધર્મોઓ કરતાં દળરો દરજ્જે શુદ્ધ હતા. છતાં ધર્મ'ના
પંથના વિનંદાવાદમાં ઉતરવાનું તેમને પસંદ નહોતું.

સંગીત અને તત્ત્વજ્ઞાન એમના શોખના વિષયો હતા. એમને
હાસ્યની પ્રેરણા યોગવાસિષ્ઠમાંથી મળતી હતી. ધણી વેળા મારી
સાથે ધણુ પૂર્વ અને પશ્ચિમના શીશ્વરોની ચર્ચા કરતાં તે કહેતા :
'જુવો ભાઈ, તે ગમે તેમ હોય ! ધણુ તમને નથી લાગતું કે
આપણાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં કેન્દ્ર આગળ જ પશ્ચિમના વિચારો આવીને
બેઠી જાય છે; કાલે પછી એ જુદે માંગે' હોય !'

૧૯૩૩ માં શ્રાવણ માસના પહેલા સોમવારથી જ તેઓ માંદા
પડ્યા. વર્ષની લાંબી માંદગી પછી એમનો દેહ પડ્યો. એ કરુણામાં
સૌ. સાવિત્રીબહેનનાં મનુષ્યથી વધુ દર્દ હિમેરાયું છે. એમનાં ખર્ચ
પ્રેમપ્રેમ હતાં-એમનું જીવન ખર્ચ સદચારજીવન હતું; તો પછી પ્રેમને

માટે સર્વસ્વ-પોતાના પ્રાણને પણ-હોમી દેનાર બહેન સાવિત્રીનાં સ્મરણો આગળ આપણું મસ્તક ઝૂકે છે.

સ્વ. જાગીરદાર આટલા બધા લોકપ્રિય લેખક હોવા છતાં પ્રકાશકો એમની સાથે ઘણી જ સહૃદયાર્થી કામ લઈ શકતા. પૈસાનો એમને જરાય મોહ નહોતો, છતાં પણ છેવટે મરણપથારીએ જાણે ગુજરાતે એની કદર કરી હોય તેમ ગલીયારા પારિતોષિક તેઓ મેળવી શક્યા.

ગુજરાત બેકદર બનવાનાં પાપ ધોતું જાય છે શું ?

સુરતના જીવનને તાદ્રસ્ય રીતે શબ્દના ઓપ ચઢાવી સફળ રીતે ચીતરનારો એ જાદુગર બધાંને હસાવી આજે તો પરલોક સીધાગ્યો છે. ભલે લોકો કહે એ મૃત્યુ પામ્યો છે : પરંતુ પોતાનાં દીકરાનાં દર્દ છુપાવી, જગતને હસાવનાર એ જાગીરદાર તો અમર હતો અને અમર રહેશે !

યશવંત મ. દસાઈ

લેખાનુક્રમ

લેખ

પાનનું વનમંદ	૧૮૬
મનમંચાની કથા	૧
કથાનો સ્વીકૃત	૯
બાવનાના બન	૧૫
અધરણી	૨૨
કમ્બુ દારૂ	૩૦
ગુરમદારૂ	૩૧
ફાઈજાની કાળે	૪૦
પાછા ચારાકના ચારાક	૪૧
ફિલ્મીની નિરાશા	૫૬
દર્યા કે દર્યા ?	૬૩
કોપાનો ઉદ્ધ	૭૭
'અપાસ'	૭૫
બારડોલીના પન્થે	૮૨
ખાદીની સાક્ષી	૮૬
દેશસેવિકા	૯૮
મજાનરેરી	૧૦૫
વોલન્ટીઅર	૧૧૨
શીશ્નો દારૂવિલાસ	૧૧૮
ગુરમંચ	૧૨૮
દયારામભાઈ	૧૩૩
હાલ મદમદ સાથે અધ્યાં કથાક	૧૪૫
સુ. શી. નરસિંહરાવ	૧૬૪
ભાઈ મુન્દી	૧૭૨
'ખતરદારિકા' પર ઉગતી 'નળરિકા'	૧૮૪
	૧૬૭

સંગીતના શોખીનો માટે

ઘેર બેઠાં હારમોનીયમ શિખવાનાં પુસ્તકો જના-
વવામાં જેણે સોનાના ચાંદો મેળવ્યા છે તેવા પ્રોફેસર
ભારતલાલ પુનમચંદ માસ્તરકૃત જનાવેલી ભારત
મ્યુઝીક ગાઇડના વેચાણમાં આજે રેકર્ડ થઇ રહ્યો છે.
કોઇપણ મોટા શહેરના આગરદાર વેપારીને ત્યાં તે
મળી શકે છે.

પ્રોફેસર ભારતલાલ પુનમચંદ માસ્તરકૃત

ટપાલ ખર્ચ માફ

ભારત મ્યુઝીક ગાઇડ ભા. ૧ થી ૫	
કમ્પ્લીટ એકજ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૮૫૦	૬-૦-૦
સરલ સંગીત ગાઇડ (ચુનંદાં ગાયનો)	૨-૮-૦
નાટ્ય સંગીત સીરીઝ (છેલ્લાં નવાં ગાયનો)	૧-૪-૦
ભારત સંગીત બારાખડી (શરૂઆતનું પુસ્તક)	૦-૮-૦
રાષ્ટ્રીય સંગીત ગાઇડ (રાષ્ટ્રીય ગીતો)	૦-૪-૦
ભારત હિંદી મ્યુઝીક ગાઇડ	૧-૮-૦
ભારત સંગીત ગાયનમાળા	૦-૮-૦

: મળવાનું મુખ્ય સ્થળ :

આર. આર. શેઠની ડું.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

કેશવભાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

જાગીરદારનો
હાથ્યભંડાર

‘જાને ધેર પડે’એ ત્યાં! ને વગી નથી પોતાની ત્યાં મુ
તને હું નહિ જોગખી દોડ’ તેમ મળે!’

‘હા, હા, જોગખીને દરે માગ મોડા દોડી મરતો. જા. જ
નકરી! તમારો જોગખીને તે વાન શી કમી? આ માતા જોગી ગંભીર
જોગી પડે છે તે થઈમાં થઈ નથી? એના આગળ ને જાગી જોગી
દર જાગ છે! પેલી કહેવનવાળી વાન છે કે? ઉપાધ્યાય પર ગળ કરે
તે જાતામુખમાં જાગ.’

‘આવડે નહિ થેમ ને રાધવા થેમ! આ ને કાંઈ કહે છે!
સરખી કહેવન પણ જોગખી નથી આવડતી અને આમ જાગે
જાલીસર! હાથ જોગખી આ તને તો! ‘ઉઠે ભવાની મા જો કહે!’
જોગી જ છે તું!’

ત્યારપછી જાને જામખીઓ વચ્ચે વાન નો એકજીભની માન
પેરી મુખી પડે’ઓ દની. પણ આપણે ને માથે કામ નથી. મરે આપણે
જામખીનું છે તે તો એટલું જ કે ઉજમને એની એનપણી કુપડો
જો વાત કહેવા જાતી દની તે વાન તો કારે ગ્દી ગંધ અને એ
જણીઓ કોઈ ભગતી જ વાન પર જોગખી પોખવા મંડી પડી! આખરે
આસપાસ ભેગા થયેલાં માણસોએ એ જાનેને છટાં પાડ્યાં ત્યારે જ
તેઓ એકજીભનાં નામનું રડનાં રડનાં ધેર ગયાં; જાનેને ધેર રોકકળ
દાર થઈ. જાનેએ તકરારનું મૂળ કહેવાને બદલે પોતપોતાના પતિ-
રાજાને એકજીભ વચ્ચે થયેલી ગાળાગાળીની જ વાન કરી ઉઠેલાં.
જાને પિતરાઈએ દંડા સંભાળ્યા અને પડે’ઓ એકજીભને ધેર-ઉજ-
મનો વર રાંધુલાથ કુચકારને ત્યાં અને કુચકારને વર અમથાલાલ
ઉજમને ત્યાં!

‘કેમ ઉજમને! રાંધુલાલમાઈ ધરમાં છે કે?’ અમથાલાલે
પાવતાંની વેંત બહુ નરમાસથી પૂછ્યું.

‘ત્યારે બિચારી ચિત્તા આખરે—’

‘કોણુ જાણે બા! તમે પણ અમથાભાઈ! કંઈ બોલી દેશો નહિ; અમને તો સોળ દિવસનું સૂતક લાગે.’

‘હશે. જવા દો એ વાત. ચાલો શંભુલાલ શેડ તો હજી આવ્યા નહિ એટલે હું તો જઈશ.’

‘જાવ છો? આવજો હું! કંઈ બોલું બોલું લગાડશો નહિ; અંત પેલી તમારીને કહેજો કે જાણ્યા મૂક્યા વગર કોઈનાં સગાંનાં મરણની વાત રસ્તા વચ્ચે કરવા બેસીએ નહિ; એ તો ઠીક થયું કે હું રાંડ કાગડી તે પહેલેથી જ એતી ગઈ ને એને આગળ બોલવા જ નહિ દીધી. નહિ તો મારે તો બા, લુગડાબોળ નહાવું પડતે અને પાપડનું ચે ખગડતે!’

‘એ છે જ એવી.’ એમ કહી અમથાભાઈ ધોતિયું ખંખેરીને ઉઠ્યા અને ઘેર ગયા. એને ગયાને પાંચ મિનિટ નહિ થઈ હોય ત્યાં શંભુલાલ શેડ ડંગોરો અદ્વાળતા આવી પહોંચ્યા. અમથાભાઈએ પોતાને લગાડેલા મસ્કાથી ઉજમબહેન કંઈક ખુશ હતાં. પોતાના દુસ્મનો જ ચાલી ચલાવી પોતાને ઘેર આવી પોતાનાં વખાણુ કરે અને એની સગી વહુને વખોડવા બેસે ત્યાં કંઈ સ્ત્રી ખુશ ન થાય?

‘કેમ, શી ધાડ મારી આવ્યા?’ ઉજમે હસતાં હસતાં શંભુલાલને પૂછ્યું.

‘અરે ધાડ શી ને વાત શી! મારા મનમાં કે અમથાની વહુને હું આમ સીધેસીધું પૂછીશ તો એ વીંછણવહુ કાકારોળ કરી મૂકશે ને ચાલીના લોક બેગા કરશે અને ઘરમાં કોઈ મરદ નહિ, એટલે લોકો ‘ચાર કાટવાલને દડે’ જેવું કરશે, એટલે મેં એને પહેલાં તો ખૂબ છાપરે ચડાવી, તને પણ એક બે એની આગળ ‘ચોપડી’, તેથી એ એની મિદ્ધિ દોર થઈ ગઈ કે પછી એણે બધી વાત માંડીને કહી એટલે તો મારીયે આંખ ફાટી ગઈ!’

‘ત્યારે તો એ મૂંઝા ચામોડા પળુ મરી જાતાં એની પેટીને એ
‘ચોપડી’ મને છાપરે ચઢતી રખા ! પળુ મારે ક્યાં જુદું’ એ.જતું હતું
જે ? પળુ એ કુસળીએ શું કશું ને તો કહેવા જરા !’

‘એ તો કહે કે તું નાદક એની માથે ચઢમડી પડી.’
‘હા, હા. વદાસા મુઠ હવે ચોપડી ચાલ છે. પળુ મારે આ
બધાં બદાર જવાનાં લગાભેર નાહી નાખતું પડેતે તંતુ કાંઈ કશું ?’

‘ન્હાવા જેતું શું હતું ?’
‘કેમ નહિ ? એ તો આપણાં પિત્રાઈ થાવ. તમે મૂંઝા મરદોને
મોનેમ સટરપટર ચામ, પળુ અમો બેરાંઆથી કાંઈ એવા ધરમવટાગ
નહિ ચલાવી સેવાય.’

‘પળુ થયું છે શું ? ન્હાવા જેતું શું છે તે તો કહે ?’
‘એણે તમને પેઢા પાણુમાઈની વડુ ચિવાની બાજતમાં કાંઈ
કશું કે નહિ ?’

‘હા કશું, પળુ તેમા ન્હાવાતું શું !’
‘કેમ નહિ ? એ મરે’—
‘પળુ એ મરી ક્યાં મર્ષ છે ?’
‘ત્યારે ?’

‘એ તો કહે ■ કે અમથામાઈએ છાપામા વાચીને એને કહેલું
કે પાણીઆમાઈની વડુ ચિવાને જેલમા હોકરા આપ્યા !’

‘હે ! હોકરા આપ્યા ? મુઠ બુદ્ધી ! એ તો કહેતી હતી કે આ
હોકરો કશિયુગ આપ્યા ને એ વાત સાજળી ત્યારથી એને ખાતુ
પીતુંયે ખાતું નથી ને રોતુ આપ્યા કર છે અને એવું બધું—’

‘તો તો જરાજર છે : કારણ કે ચિવા પકડાઈ ત્યારે એને છૂં
હાકું હતું, પડી એને જેલમા હોકરો ક્યાથી આવ ? એ કશિયુગ

મહાત્માજી શ્રી. સ્વરૂપરાણી નહેરૂની માર્ગદર્શના આપવા માટે મળી દોડી જવાર છે.

આવી જ મતપ્રચારના કોષ્ટકો પૂર્ણિત થવાપર આમ જોયો:—
'મહાત્માજીના પાંદ જ નિષ્કલંકતા સંવચન માર્ગથી જાણને આપવા મળ્યા છે તે ઉપરથી જાહેરાતપૂર્વક જાણે કહેવા સંખ્યામાં જોયે મહાત્માજી જાણે શ્રી. સ્વરૂપરાણી નહેરૂની માર્ગદર્શના સમાચાર પ્રાણ આજકાલમાં રાહત આપે, દોડી જવાનો કારણે રાખે છે.'

ત્રીજા છાપાવાળો જરુ-સહેજ-જરુ આગળ વળીને કહેશે:—
'મહાત્માજીના પોટફોટોના અને જાણને સામાન ગંધાળા માંડેલા છે તે પરથી ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય કે પોતે જાણની ત્વરાએ શ્રી. સ્વરૂપરાણી નહેરૂની તાબયતની ખગર કાઢવા દોડી જવાની ખારે ઉત્કંઠા ધરાવે છે.'

આ વાતનો આમ પ્રચાર થતા મહાત્માજીનો કોઈ 'જમજો હાય' એ બાબતની ખાત્રી કરવા ખુદ મહાત્માજીને જ પૂછવા પર્જુદી તરફ દોડી જાય. મહાત્માજી એ ખર સાબળી આશ્ચર્ય બતાવે અને શ્રી. સ્વરૂપરાણીના તાબયતના ખગર કાઢવા જાણે દોડી જવું જોઈએ એવી પોતાને વધુમાં સલાહ આપવાની પત્રકારોની આ નવી રીત જોઈ કદાચ હસે ય ખરા! એ ગમે તેમ, પણ એમના મગજમાં આટલો વિચાર તો હસે જ કે પહેલી જ તકે શ્રીમતી નહેરૂને મળવા દોડી જવું તો જોઈએ! આમ વાંધસરોય સાથે મુલાકાત, સફેદ લખોટા પર આલપાય, લઈસ્લટીવ એસએલવીના લોખીયા થતી ગોરા કે કાળા દેવોની વાતચીત; ઇત્યાદિ અનેક બાબતો ઉપરથી વસ્તુચરણી મુંઘી મતપ્રચાર કરવાની કલા જે પત્રકારમાં હોય નહિ તો તે પત્રકારને બદલે ધોખી સંચાન વધારે લાયક છે એમ તો છેક નાહ પણ પત્રકારના ધંધામાં એ ઝાઝું ઉકાળી શકશે નાહ એટલું તો નિઃસંકોચ કહી શકાય.

વર્તમાનપત્રોની મતપ્રચારની આવી નીતિરીતિથી મહાત્માજી કે જાહેરમાં લાગ લતાં કોઈ પણ જાહેર પુરુષો કે જાહેર સ્ત્રીઓ અચાત

નથી હોતાં, એટલે પેનાના કે પાના સંખ્યામાં છપાવણી એવી હોતી.
 પર તેઓ બહુધા છાત્રું લઈ નથી આપતાં; તેમજ એવા ખજારાથી
 તેઓ આમ કે તેમ દોરવાઈ પશુ જતા નથી; એટલું ખરૂં કે છાપામાં
 આવેલી અર્પણસ કે 'બરોડાપાન સ્થાયેથી મળેલી' દર્શીઓથી કોઈ
 કોઈ વાર એવું તો 'નયમદ્વાર' જવાનો મંત્રવ હોયો થાય છે કે
 જાહેર પ્રશ્નો કે સ્ત્રીઓને એવાં મપાટો વિરુદ્ધ પેનાનો 'ખાસાસો'
 બહાર પાડવાનો પ્રસંગ હોયો થાય છે. કોઈ કોઈ વાર એવું પશુ બને
 છે કે કોઈ અન્યથા છાપાવણના ભેગમાં ફાડીફૂંડી થઈ પામેલો
 એકાદ ગાયો કોઈ જાહેર પ્રકરને સરનારૂપ પશુ મર્ધ પડે છે અને
 એ એમ સત્ત્વ દર્શીઓના રૂપમાં દેરવાઈ જાય છે.

મદાત્માજીના અમાડિયા એક અપવાસ દરમ્યાન દેશના લગભગ
 તમામ મદાપુરમાં એમને મગવા જાતી ચલા હશે અને આપણા જેવા
 પામર પ્રાણીઓને પોતાનો દિવ્ય મહેલ પશુ આપી પોતાને વતન
 પાછા સીધાબા હશે, એક માત્ર ભારતભૂપત્ત્વ માણવીપાછ જાડી હતા.
 તેમણે પશુ આખરે વર્તમાનપત્રોને એવી મનલગનો મંદિરો આપ્યો કે
 'મદાત્માજીના આ ઉપવાસ એમના અંતરના આદેશને અનુસરીને
 થાય છે એમ મારી ખાતરી થઈ છે વગેરે વગેરે—હવે વર્તમાનપત્રોએ
 પંડિતજીનો મહેલ આપણે માટે મેગવ્યો એ ખરૂં, પશુ પંડિતજી
 મદાત્માજીને મગવા પૂજા દોડી આવે એમ કરવાનું જાડી હતું.
 આખરે "તખીલી સચાહને અનુમરીને સંપૂર્ણ આરામ સીધા પડી
 પંડિતજી મદાત્માજીને મગવા પૂજા દોડી આવશે" એમ વર્તમાનપત્રોમાં
 વારંવાર આવતી ખજારો પડી નજમી તનિવત છતાં પંડિતજી
 મદાત્માજીને મગવા પૂજા દોડી આવ્યા, એ જાણીની વાત છે.

લગભગ આવી જ રીતે આપણા મકનકાકાને માથે પોતાના
 જાપના ખારમાલી ન્યાન ઉઠેલવાનું આવી પડેલું. ખુદ દાસકાકા પોતે
 એ વાત જૂલી ચપેલા; પશુ એમની ન્યાતના કેટલાક ચૌદશિયાઓ

આમે છે; સામે વિપત્તિનું વિવરણ કરતાં મગજના આમે છે કે ન્યાતનું આનું કરજ દોષ ત્યાં સુધી મેલીના દાણીનાથી કોષ આનનું નથી. ફૂલીકાણીને એમ તો આમે છે કે એ 'મર' મેલીના આનનું આનને કાંઈ એ મેલીના દાણીના પરેરતાં નહિ દતાં, જતાં આમે ન્યાત કરવાનું કરજ દોષ ત્યાં સુધી ન્યાતમાં કોષ એનું મ દોષ જેના પર મેલીના દાણીનાનો પ્રમાણ ન મે પડે. પ્રમાણ પાડમે દોષ તો ન્યાત કરી ન્યાતનું કરજ ફેડનું જોખમે. એક સ્ત્રીના મગજમાં એ વાત પર પાસે પડી એ એકાએક નીકળતી મુસ્લિમ; જેટલે પ્રચારકાઈ ચુંકરની માફક મોટિ એનું કરનું દોષ તો તેની સરખાવ બહેનોથી થતી જોખમે. પુરુષની તાકાત નથી કે એનો સામનો કરી શકે. મગજકાકાના મગજ પર ન્યાત કરવાની વાત બેડી તો ખરી, પણ તે કદાચ ભવિષ્ય પર મુલતવી રાખી દોષ તો ચાંચી નહિ એમ એમને લાગ્યું દોષ; પણ બહેનોએ ઉપાડેલા પ્રચારકાઈની અસર વજલોષ જેવી સમજતી. દાસ કાકાને પણ એ અસર આગળ નમનું જ પડ્યું. 'ચારા આપા વગર એકપછી એક ચતા ટકારાએ એમના મગજને આરામ લેવા દીધો જ નહિ, અને આખરે એમને એમના આપનું આરમું કરવું જ પડ્યું'।

મતપ્રચારની આ દલા સર્વને દસ્તામત્તકવન થાઓ, એવી પેલા લક્ષતજનો કહે છે તેમ પ્રજા પાસે મારી પ્રાર્થના છે।

કલાનો શહીદ

આપણા જૂના મિત્ર પ્રોફેસર ફેરગખાઈ એટલે 'સાત્તના પ્રયોગો!' એની નજરે એક પણ નવીનતા ચડી એટલે બસ ખમાસ! એ નવીનતા એને ત્યાં સુધી દસ્તગત થાવ નહિ ત્યાં સુધી એ ક્રીપીને એણે નહિ, એવી માટીનું બનેલું એ પૂતળું હતા! પ્રોફેસરશીપથી માંડીને 'સુગંધી સાગણ, કપૂર આણિ પાતળ રંગણ્યા વડ્યા' થાને સુગંધી સાણ, કપૂર અને લૂગડાં રંગવાની ઝોડી સુધીના ધંધા એ પૂંદી વળ્યા હતા. માધવખામમાં 'જનરલ મરચન્ટ એન્ડ કમીશન એજન્ટ'ની એક નાનીથી હાટડી પણ જમાવી ચૂક્યા હતા. એના જેવો બહુમુલ માણસ શું હોઈ એક ટચ્કડી દુકાનડી ચલાવી એક પામર જાંવને મોને ફુનિયાને પોતાના જાનને કાંઈ પણ ફાયદો આપ્યા વગર 'નિત્યક્ષીલા'માં પ્રવેશ કરે? ફુલરન પણ કદાચ એ સાંખી થકે નહિ દાનણ હરતી હોયે હોયે આંગળી અડાડી એમણે વિચાર કીધો તો એમને માલમ પડ્યું કે આ પામર ફુનિયા દુઃખના દરિયામાં ડૂબી રહી છે તેનું કારણ શું? અચાનક! અને એ અચાનક! વધારેમાં વધારે ક્યાં અને કેનામાં છે? તરત જ અંનરનાદેથી નારડગ્ગએ વીજા વમાડ્યાં હતાં: 'જામડામા અને જામડિયાઓમાં.' જમતની મદાન વિશુનિઓ મદાનમાં ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર શું કહે છે? એ! ફેરગખાઈના અંનરનાદે શું કહ્યું? એ જ! એ જ! બસ ત્યારે ખોડી કોની? હાટડી વેચી નાખવાની! એ વેચાઈ મઠ કે મુરતની પાસે

‘ જોલો, જવાબ દો ! જો રસિકલાલના બાપા ! એ બિચારી છોકરીઓને નાચતાં શીખવવાનું શું કામ ? એ બિચારી મોટી થયે રોટલા ટીપે, છાણું થાપે, વલોણું વલોવે, છોકરાં ઉછેરે કે ધણીની સામે મેનકાની માફક નાચે ? એને તે ધરકામ બાણુવાનું કે આ વેશ્યાની માફક નાચવાનું શીખવાનું ? ’

કેવળભાઈ આનો શો જવાબ દે ? એમની કલાની ભાવનાનું આવું અપમાન એ ગણી નથ છે ત્યાં તો મીસીસે એમના ચારિત્ર્ય પર ધખ્ખો લગાવ્યો : ‘ ને પેલો બીખલો તો કહેતો હતો કે માસ્તર પણ હવે પેલીની પાસે નાચવાનું શીખતા હતા ! ઉંટ જેવા લાગતા હશે. જોઈ, અહીં તો જરા નાચી બતાવો ! ’

કલા અને રસિકતાની આવી અવહેલના એમની પોતાની જ પત્ની છાજીઆં લેતી ઢબે કરે અને એમને પોતાને બખૂચકની માફક એ સર્વ ગૂપચૂપ સાંભળ્યા કરવું પડે એ કેવી વિચિત્રતા ! વાત વધે તો નિશાળે જતાં મોડું થાય એમ બિચારી એમણે કપડાં પહેરી નિશાળ તરફ હેરિયું લીધું. ત્યાં આવી જુએ છે તો લોકો ટોળે મળી વાતો કરતા ઉભા હતા. ‘ એ માછતર આઈવો; માછતર આઈવો ’ એમ બોલતા લોકો કેવળભાઈની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.

‘ કેમ સાહેબો, શો હુકમ છે ? ’ કેવળરામે પૂછ્યું.

‘ હુકમ તો માસ્તર ! લાલબદામનો છે ! પણ તમે હવે શું ધાર્યું ? ’ એક ઉદાડે કેવળરામના નાક સામે મુક્કી ધસાવી સામું પૂછ્યું.

‘ શી બાબતમાં ? ’

‘ ન્યાંથી આવ્યા ત્યાં પાછા ચાલ્યા જવાની બાબતમાં ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ આ એમ ? ’ કરી ટોળામાંથી એક કેવળરામને ધખ્ખો લગાવી દીધો !

‘મારું અપમાન, મારું ખૂન, પોલીસ-પોલીસ!’ કેવળરામે
ગાઝ નાખી.

‘હવે બેસ બેસ અપમાનવાળી! ગામમાં વેસ્ટવાડો ખાધો અને
હવે અપમાન ને પોલીસની વાતો કરવા નીકળ્યો છે! બોલ, શું કહે
છે! તું ગામમાંથી ત્યારે ભાગે છે!’ એક કેવળરામનું બાવડું પકડી
એને હથેલી મૂક્યો.

કેવળરામે જોયું કે આ ઝડૂની ટોળા સામે ઝાઝી લપછપ કરવા
જાતાં એમનો બોરફટો થઈ જાય એમ હતું. એટલે એ તો લોકોના
ધપ્પા મુક્કી અને ગડાપાડું ખાતાં બાકે રસ્તે નાસી ઘેર પહોંચ્યા.
લોક પશુ નિશાળનો સામાન તોટી ફેડી હોદ્દા કરતા વિખરાયા! અને
આખરે બીજો દહાડો ‘આ જંગલી દોરો, કથાની ખૂબી થી સમજો!
હિંદુસ્થાન માટે સ્વરાજ હજી છેલ્લું છે!’ એમ મનમાં જમડતા કેવળ-
ભાઈ, કથાના ચર્ચિત્ર બની, સંકુલ મુંઝવે વચ્ચે સીધાવી ગયા,
ત્યારે જ આ રસિક કલામકરણનો ઉપસંહાર થયો! ઇતિ શુભમ્!

‘વાદ, વાદ! ત્યારે તો તમારાં હાથે જાણી જાણી રીતે—મારા જોવાલાયક રીતે થશે ।’

આ ચર્ચાને વર્ષેક વીત્યું હશે એ દરમ્યાન મારા યુરોપાદિ દેશોની મુસાફરીએ જવાના વિચારો પકવ થતા હતા; હું જતને માથે એકલો, સાથે પૈસા મળજાગ, એટલે આખરે દિવસ નક્કી કરી મિત્રો અને સગાંસનેહીઓની ‘સફળ સફર’ અને મુખ્યારક્ષાદીના પોદારો વચ્ચે હું યુરોપની યાત્રાએ ઉપડ્યો. મારા મનોરાજ્યે ઘડેલી નવી સ્વતંત્રસૃષ્ટિ તરફ પ્રયાણ કરતાં મારા હૃદયનો પાર નહિ હતો. યુરોપનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું અને કૃત્રિમ કલાઓનું ઘુંટડે ઘુંટડે પાન કરતાં હું ધરાયો નહિ. પૈસાને પાણી માફક રેડી ત્યાંની શક્ય તેટલી સર્વ મેજ અનુભવી. ત્યાંની પેટને માટે કામ કરતી અનેક ગૌરાંગનાઓ સાથે હું અંસર્ગમાં આવ્યો, પણ ત્યાંના અમીરોના ઘરમાં પગપેસારો કરવાની મારી ઇચ્છા પાર પડી નહિ. હિંદુસ્થાનમાં મારા વિચારો એવા જ બંધાઈ ગયા હતા કે યુરોપમાં તો ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રી સાથે વાતચીત થઈ શકે અને દોસ્તી બાંધી શકાય. પણ અહીં આવ્યા પછી મને ઉલટો જ અનુભવ થયો. મારો વિચાર એવો હતો કે કોઈ સારી, અમીરની, મારા લાયકની કોઈ કન્યા મળી જાય તો તેની સાથે લગ્નની ગાંડથી જોડાઈ જઈ હિંદુસ્થાનને છેલ્લી સલામ કરી ત્યાં જ ધામા નાખવા—યુરોપજમાઈ જ થવું! પણ મારી એ ઇચ્છા સહેલાઈથી પાર પડે એમ મને લાગ્યું નહિ. આખરે એક થીઓસોફીસ્ટ અંગ્રેજ બાળા સાથે મારે પારચય થયો. સૌંદર્ય અને માધુર્યની મૂર્તિસમી તે બાળાને, કોઈ હિંદુ—તેમાંય ગાંધીજીના કોઈ ગુજરાતી હિંદુ—સાથે લગ્ન કરવાના કોડ હતા. તેને હિંદુ બની આર્યસંસ્કૃતિ માણવાની હોંશ હતી, હિંદુત્વ માટે તેનો તલસાટ કોઈ ગળ્ય હતો. હિંદુસ્થાન જઈ હિંદુ રીતારવાજ મુજબ રહેણીકરણી રાખવાની તે બાર ઉત્કંઠા રાખતી હતી. ગરીબ બિચારી બાલા! આદર્શવિલા

પીએસોરીસ્ટોના પૌરાણિક ગપ્પાંઓ પાંચી ને આર્બજીમિ તરફ આકર્ષાઈ હતી એમાં શક નથી. આર્બજીમિ તરફનો એનો પક્ષપાત બાદ કરતાં એમને તો રૂં, કોઈને ચ મગી જાય એવી સુંદરી હતી. એક દિવસ તો મેં અજાન દિગ્ગતથી એને પૂછ્યું: 'બાઈ, મને પરણ્યો?'

'તમને?'

'હા, મને! હું દિંદુ-ગુજરાતી દિંદુ-ધું. કદાચ તુસ્ત દિંદુ નહિ હઈ. અને તમેય ક્યા તુસ્ત ખિસ્તા છો?'

'કાષ્ટના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર જે કોઈ બ્યક્તિ ખિસ્તી કહેવાતી હોય ના હું તુસ્ત ખિસ્તી છું. બાઈ કાષ્ટને હું એક તુસ્ત દિંદુ જ માનુ છું.'

'હરી બાઈ! એ સમજાવીકમાં ઉતરી ચકું એટલું માફ ભેગું નથી. બાઈ જ તમે પરણવા માગનાં હો તો જવો છુ તેવો હું-એક ગુજરાતી દિંદુ-તમારા હાથની ઉમેદવારી નોખાવુ છુ.'

'તમે ગુજરાતી દિંદુ? તમારો પોપાક, રહેણીકરણી અને વિચારો તો મુરખના સહેલા સમાજને મળતા આવે છે. અહીંના કોઈ સાધારણ પૈસાવાર માણસના બદલર જેવો તમારો પોપાક ક્તેષ જાગ્યે જ તમને કોઈ દિંદુ કદ.'

'હરે, એ મમે તેમ. પણ તમે જે મારી સાથે ક્તેકાઈ માફ જીવનરખન સામુ પાડો તો હું તમને મારી વડાશામા વહાલી સ્ત્રીગના સોગંદી કદ છુ કે તમને હું સંપૂર્ણ રીતે ગુજરાતી દિંદુ વાતાવરણમાં મૂકી તેમા મદાલવાની જંગવાઈ કરી આપીશ. જ કે મને ધાસ્તી તો છે જ કે બહુ જ થોડા વખતમા તમારા એ મોદ છૂટી ગયા વગર રહેશે નહિ.'

'તે રીક છે, પણ તમે પ્રનિયથી મારી ગુજરાતી દિંદુ ચવાની હેંસ પૂરી કરી કમીય?'

વળગ્યું ? જતજો કાંઈ અસાધારણ જન્યું જ નથી એમ સમજ મેં એ વાત દરેક કદાચ દૂરી પ્રયત્ન કરીયા.

‘હકિયે, આપણી દુગ્ધરી છીપટી એમજ કેતી હતી, કે છઠ્ઠીના છેડને કાંઈ એવી જ ટેવ પડેલી ! આજ મારી વરજગાંઠ નેવો દારો ! છીપટી પાછે આજ કર્મ દારોવી હું ગુજરાતી છીપટી છેઉં ! મેં જ્યતું કે લાય આજે જ આજીતી ગુજરાતીમાં ગોલી જાને છક કરી લાખું ! પન તું તો આજખી ઘેરે મોરો આવેલાં ! ફોર રાંધમ મી. ભદ્રી !’

ઓ મારી ! ત્યારે વાત બધી આમ છે ! એણે આ મુરીઆનું ગુજરાતી જતું અમને છક્ક કરી નાખ્યા અમારી દુગ્ધળી આપા છીપટી પામેલાં શાખા લીધું હતું, એમ ને ? હસાને મેં મંજુલાને કહ્યું : ‘માઠ ડીઅર મંજુલા ! ધટ્ટસ નોટ ધી પ્રોપર ગુજરાતી. વેરી લો પીપલ યુઝ ઇટ ! આઠ બેગ યુ ડુ ફરગેટ ઇટ એલ્વુઝેવર ! (વકાલી મંજુલા, એ ગુજરાતી કાંઈ ખરું નથી ! હલટી જતના લોક એવું (ગુજરાતી) વાપર ! એ (ગુજરાતી) મદંતર શૂલી જવાનું હું તને વિનવું છું.)

‘ ઇઝ ઇટ સો મી. રંગીલદાસ ? ’ (એ શું ખરું છે, મી. રંગીલદાસ ?)

ઉત્તરમાં રંગીલ હસી પડ્યો ! મંજુલા પણ ખીસીઆણી પડી ગઈ; આમ તે દિવસ ખુશી ખુરશીમાં પસાર થઈ ગયો, ખીજ જ દિવસે મેં મંજુલાને ગુજરાતી શીખવવા માટે એક પંડિત રોક્યો. આમ મંજુલાને મારા તરફથી દરેક વાતનું સુખ આપવાની હું કાળજી રાખતો હતા.

એક વખત ગુજરાતી સ્ત્રીઓના રડવા ફૂટવાના રિવાજ ઉપર વાત નીકળી.

મંજુલાએ કહ્યું : ‘ એ એક જતની કણ્ણ રસ રેલાવતી તાલબદ્ધ ક્રિયા છે. અંતી રસિક ક્રિયા મેં દુનિયાના કોઈ દેશમાં નથી જોઈ. હિંદુસ્થાન તો દેવભૂમિ છે : અને હિંદુઓ તો દેવોના અવતાર સમા

છે. જે દેશ રૂઝવામાં પણ 'ગી.મ.' (નામગદના) માથેને તે દેવગણોથી વસાયેલો રસિક દેશ દોવો જોઈએ. જાણી દિવાળમાં કાંઈ વિદ્યુતિ થયે દોષ તે સુધારની એ વગી જુદી વાન.

દશે જ્ઞાને તે મારે મી નીને સમજાવતી ! જે કુદિવાળોને ખોટો કહાવા મારે જ્ઞાને સુધારવાગાઓ માથાં ફરી મરી જાએ છીએ ને જ્ઞાને રસિક સામે છે ! પ્રાણપ્રિયા માથે જાવી જાતન પરતી ચર્ચા શરમાનમાં તો મીડી મધ જેવી કદાચ લાને, પણ વખત જતાં ધીમે ધીમે એવી જ ચર્ચાથી અંતર વધતું જાય છે. દિવસો વીત્યા અને આવી ચર્ચાએ ઊંચ રૂપ લીધું.

મંજુલા આમ તો ચાંદ સ્વભાવની અને મને દરેક રીતે અનુકૂળ રહેવા પ્રવળ કરે એવી હતી. પણ જાવનાવાદી અગ્નિ પોતાના આદર્શને આધાર પડેલાં જીજ્ઞે જ છેડે એમનાં વાર નથી કરતી. એક દિવસ પ્રજાનમાં વહેતો હતો હું જોડે છું તો પદમમાં મંજુલાને સ્થાને એક ચિટ્ટી લીધી. સુધ્ધ મુજરાનીમાં તે આમ હતી:—

બાલા !

હું જોડે છું; ક્યાં ? તે હું કહીશ નહિ. મને ખોજવાનો પ્રવળ કરશે નહિ. દિંદુયાત્રની આતા મુજબ મેં તમને પતિ માન્યા છે અને તેમ તમે જીવનભર રહેવાના જ. તમે મને અત્યંત સુખમાં રાખતા હતા તે મારે હું આભારી છું. પણ હું માગતી હતી તેવા આદર્શ મુજરાતી દિંદુ તમે નહિ દોવાથી તમારી સાથે મારો મેળ જાએ જ મજે પશ્ચિમના સડેલા વિચારોને તમે સુધારો માને છે, એ કેવું આશ્ચર્ય !

લી. હમેશ મારે તમારી દાસી સર્ગએલી

મંજુલા

“આતું નામ તે ‘જાવનાનાં જૂત !’”

મીઠી વાંચી હું જગડો અને કરજી રીતે દસ્યો !

અ ધ રણી

મારી કાલેજની મિત્ર મીસ ફેની બહુ વિચિત્ર સ્વભાવની હતી. એ પોતે ચિયોસોરીની બહુ વિરુદ્ધ હતી, તો પણ પ્રભુ બાણે કેમ એને હિંદુ રિવાજો અને રહેણીકરણી તરફ ભારે પક્ષપાત હતો. હિંદુઓના દરેક રિવાજનો બારીકીથી અભ્યાસ કરવાનો એને શોખ હતો. એ કહેતી કે હિંદુઓ તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પ્રજા છે, અને એના હાલના સાચા કે ખોટા મનાતા રિવાજો અનેક અખતરાઓના પરિણામરૂપે મેળબદ છે, એમાં એકે ઝપાટે ફેરફાર કરી નાખવાની ઉતાવળ કરવી, એ હાથે કરીને દુઃખ વડોરી લેવા જેવું છેઃ આવા વિચારો ધરાવનારી ફેની દેખીતી રીતે હિંદુઓના પોડશ મંત્રકારોમાંનો સ્ત્રીજાતિને લગતો એક અગત્યનો મંત્રકાર જે સીમંત, તેની વિધિ બાણવાનો ઉત્સાહ ધરાવે એ બહુ સ્વાભાવિક છે; પશ્ચિમમાં 'સેક્સ લીટરેચર' જાતિને લગતું સાહિત્ય વિપૂલ પ્રમાણમાં બહાર પડ્યું છેઃ તેનો સાત્ત્વિક અંગ હિંદુઓમાં-ખાસ કરીને ગુજરાતી હિંદુઓમાં-વ્યાવહારિક રીતે પળાય છે એમ એની માન્યતા હતી; આથી એ સ્વતંત્ર મિજાજની યુવતીએ મારી પાસે ખાસ માગી લીધું હતું કે 'મારી વહુને ખોદાયજી સારો દા'રો દેખારે' તો મારે, અમારે ત્યાં એ વિષયમાં થતી દરેક વિધિ એને જોવાની સગવડ કરી આપવી. મેં તે વખતે હસીને એ વાતની હા પાડી હતી અને હવે 'ખોદાયજીએ સારો દા'રો' દેખાડ્યો હોવાથી મેં એને એ મંત્રધર્મમાં થતી ક્રિયાઓ જોવા માટે આમંત્રણ આપ્યું.

‘આય સું બા ?’ મીમ ફેનીએ અધરણીની એક કિંમી જોઇને પૂછ્યું. કિંદુ સંસ્કારનું માફે જ્ઞાન ભરડા જેવું હતું એટલે મીસ ફેનીનું ‘આય સું ?’ નો જવાબ હું મનોવકારક રીતે આપી શકીશ નહિ એમ સમજી મેં અમારા કુટુંબનાં એક વૃદ્ધ બાઈને બોલાવી ફેનીને જો પૂછે તેનો જવાબ આપવાનું જણાવ્યું. મીસ ફેનીની પ્રેરણાથી મારી છતાસાવૃત્તિ પણ એ બાબત જાણવા જાગૃત થઈ હતી એ કહેવું અસ્થાને નહિ જણાય.

‘આય સું મોટાંમાય ?’

‘એને અમે ‘મોટો જોગો’ ભરવાનું કદીએ છીએ.’ વૃદ્ધાએ કહ્યું.

‘મેંતા બોલામાં સું કરવાનું ?’

‘જાણે વાન એમ છે કે અમારામાં વધુને પહેલી વખત દલાડા રહ્યા પછી અમે પાંચમે મદિને નાનો જોગો ભરીએ છીએ. આ વખતે અમે જોગેજ એટલે કુળદેવીની અમારા સાંજમાં લખ્યા પ્રમાણે વડુ પાસે પૂજા કરાવીએ છીએ; એ વિધિ અમારા કુળગૌર કરાવે છે.’

‘માન્ડ, વેરી માન્ડ ! કુલદેવીની પૂજાથી ગરબમાં રહેલા જીવ પર ધરમના સારા સંસકાર પડે એ દેખીતું છે. કહેવત છે કે ‘જનુની જન તો દરી ભગદ’ ! તે પરમાને જે ગરબના જીવ પર પૂજના સંસકાર પડે તો માય કાષ્ટ દરીભગદ જ જને ! વાઈ પછી !’

ફેનીનું આ લાંબુ શીશ્વસુરીમયું બાળ્ય સાંજગી હું દરમો ! વૃદ્ધાને કાંઈ સમજ તો પછી નહિ પણ અને દસતો જોઇને તેમજ ફેનીની મંરકાર સમજવાની વિચિત્ર પારસી બાળ્ય સાંજગીને એ પણ દસી !

‘પછી સાંજમે કે નવમે મદિને અમે મોટો જોગો ભરીએ છીએ; આમાં નાના જોગો કરનાં કિંમતો જરા વિસ્તારથી થાય છે.’

‘એ પન મજેનું ! કાન જાને વખટ છે વડુ અધૂરે મહિને જતી પરે તો ધરમની કિરિયા રહી જાય કરી પહેલાં થોડું થોડું કરવાનું તે નાતો ખોલો, પછી ‘ગ્રાન્ડ સ્ટેજ’ પર કરવાનું તે મોતો ખોલો ! ચેસ, પછી ?’

‘એ મોટા ખોળામાં ગોત્રેજ પૂજા વિધિ ઉપરાંત વડુતો નાતો લાડકો દીઝેર ભાભીને કંકુના હાથથી જુએટ મારે છે.’

‘વોટ ઈઝ ધી મીનીંગ ઓફ ધીઝ જુએટ, મીં મઝૂમદાર !’

‘ભાભીના ગાલપર લાડથી ધીરે હાથે ટપલી મારતી તે !’ મને જેવું આવડ્યું તેવું મેં કહ્યું, પછી વૃદ્ધા તરફ ફરી મેં એને પૂછ્યું : ‘કેમ એમ જ ને કાઢી ?’

‘હા, હા, કાંઈક એવું જ !’ વૃદ્ધાએ કહ્યું.

ફેની જોરથી હસી પડી : ‘સ્પેન્ડીડ ! દુનિયામાં કોઈમી પરજ વધારેમાં વધારે રસિક હોય તો તે ગુજરાતી હિંદુ છે ! વાડ પછી ?’

‘એ ક્રિયા કરવા માટે દીઝેરને ધારા પ્રમાણે રૂપિયા મળે છે.’

‘ચેલ્સે ! દીઝેર તો ગુજરાતી હિંદુઓનો જ ! નામ બી કેવું લારકું ! અંગરેજમાં પણ લારકા સજદને માટે ‘ડિયર’ Dear જ છે ! પન હું એમ પૂછું મીં મઝૂમદાર, કે કેન્યુ ફાઈન્ડ આઉટ ધ સાઇકીક મીનીંગ ઓફ ઓલ ધીઝ સેરીમનીઝ—યાને મોટાંમાય, હું એમ પૂછું છ કે આય બટી કિરિયાઓનો આક્રિયાત્મિક માયનો સ્થં થતો હોસે, હેં ?’

વૃદ્ધાને કાંઈ આમાં સમજ પડી નહિ એટલે મેં કહ્યું : ‘મીસ ફેની ! આ ક્રિયાઓનો ખરેખર કાંઈ ને કાંઈ આધ્યાત્મિક અર્થ જરૂર હશે એમ હવે મને ગભીર રીતે વિચાર કરતાં લાગે છે ખરું. હું એ ક્રિયાનો આમ અર્થ ખેસાડું છું : હાથની આંગળીના ટેરવે કંકુ લગાડી ગાલપર જુએટ મારતી યાને ‘પાસીસ’ આપવા, એ અદીક વિવૃત્તશક્તિ એટલે કે એક જાતની ઇન્કેક્ટ્રીકસીટી અથવા પ્રાણુતત્ત્વ ઉત્પન્ન કરવાની

હિયા દોડી સોદાજે. સાપ-સુનો મિધ્યાન છે કે ત્રવેન્દ્રીકમીટી 'ગોઈન્ટ' તરફ આકર્ષાય છે : હવે આંગળીનાં ટેરવાં એ ચરીરનાં 'ગોઈન્ટો' છે. હળપરના બનેલા કંકુમાં લોદી સુધારવાનો ગુજુ છે એ તો સામાન્ય વાત છે અને લોદી સુધારવું એટલે ચરીરના લોદીમાં વિનગી વધારવી કે ખીણું કંઈ ?

‘ચેસ આઈ રીઅર ! પ્રેસીડ. ’

‘તમે પારસીઓ જ્યારે કાઈ કાઈ દિવામાં કંકુનો ચાંત્સો કરો તો ત્યારે કેવા મુંદર લાગો છો ?’

‘આઈ એકમીટ !’

‘એ મુંદરતા કંકુમાં રહેલી વીજળીને આભારી છે એમ તમને નથી લાગતું ?’

‘હું સમજી ! એ હિરિયા ત્યારે એક જનનો સીમ્પેચેટીક ઓરા ઉત્પન્ન કરી ગરમમાં રહેલા જીવને પોચન આપવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે; અને એ નિરદોષ નાની વયના સારસ દોઝેર પાસે કરાવવામાં આવે છે એ ખન સમગ્રજ એવું છે ! વારુ, પછી મોટાંમાય !

‘ચાંત્સો જરા આમળ આવે. આ મોટા બેળાની હિયા પૂરી થવા આવી છે. હવે તમે દુરથી પેજુરાણીને—’

‘પેજુરાણી એટલે ?’

‘ગર્ભવતી વદ્ ! અને ગર્ભ રહ્યા પછી એનું પદ ધરમાં રાણીના નેતું છે. તેથી તેને પેજુરાણી કહેવાય. ’

‘હાઉ ગિફ્ટ-ડુ યુ ગુજરાતીઝ આર ? માયજી ! તમે ગુજરાતી લોભા બદ્દ રસિક છેવ !’

‘આ હુને ધેજરાણી હિલાં ! એને એના પીએરિયા તરફથી ચારામાં ચારાં વચ્ચાચાણી રાજગારવામાં આવશે, પછી એને માગે ફૂલની વાટી શુંગવામાં આવશે. પછી એના માર્ગમાં ચાલ કે રેરામી કપડું પાગરનાં પાગરનાં ને ઉપર એને ધીમે ધીમે ચલાવી વરવાળાને ત્યાં એના પીએરથી લાવવામાં આવશે. એ વખતે બેરાંઓ ચારાં ચારાં ગીતો ગાતાં ધેજરાણી પાછળ ચાલતાં હશે. પછી વરવાળાને ઘેર રિવાજ મુજબ વડુના પીએરવાળાઓ ગયાશક્તિ જમાઈ તથા વેવાઈ વગેરેને બેટમોગાદ આપવી હશે ને આપશે. ધેજરાણી ન્યાતમાં એક માચી ઉપર—’

‘ માચી ? યાને—’

‘ લો-ચેર (Low chair) : એક જાતની નીચી ખુરશી. ’

‘ ઓહ ! મી. સોલોમન ઓફ ધ રે સ્કુલ ઓફ આર્ટ સેઇઝ, ઇટ્સ આ મોસ્ટ કમ્ફર્ટેબલ ચેર ! ’

‘ એમ કે ? આર્ટ સ્કુલના મી. સોલોમન એ માચીને બહુ આરામદાયક ખુરશી ગણે છે ? ’

‘ યેસ ! પછી માયછ ! ’

‘ પછી ન્યાત જમવા બેસે ત્યાં બેરાંઓમાં ધેજરાણી ધીમે ધીમે એની મા કે કોઈ સગાં સાથે ફરે છે અને એનું મોઢું બેઠ સગાં વહાલાં ધેજરાણીને રૂપીઆઓની બક્ષીસ કરે છે ! ’

‘ હું તો માનુંં છ કે આ બધી વીઢીઓ ટેનરાનીને ખુસખુસ કરી નાખી ગરબમાં રહેલા જીવને પોસવા માટે હોવી બેઠજે ! આ બધી વીઢીઓની આપને લનેલા માનસો મસખરી કરીએ છ ! પન હું ટો માનુંં છ કે જે હેમકો કમુંખી સમજવાની તસતી લીધા વગર આરિયા સંસકરીટીની મસખરી કરેછ તે ખરેખર એની લયંકર બદનકસી કરી રહ્યાછ ! થેંક્યુ ! મોટામાય, હું હવે જવશ ! ’

‘એમ તે કાંઈ જમ્યા વગર જવાય બાઈ ! ભાઈ ! એને કહે
કે, એ જમીને ભય અને આપણી ન્યાત પશુ ભુજે !’

‘યસ મીસ ફેની ! કાકીનું કહ્યું માનવું પડશે !’

‘હીક છે માય ! તમારો આધરો છે તો મોટા ઉપકાર સાથે
જમવાનું સીકારું છું !’

એસારપેસારની વાનો કરતાં થોડા કલાક પસાર થયા એટલે
ન્યાતની વાડી-જ્યાં ન્યાત જમવાની દત્તી ત્યાં જમે ગયાં. ફેનીએ
ત્યાં મારી વડુને ‘કુલ્લ ફેમ’ માં જોઈ. દાંચે પત્રે મેંદી, માથે ફુલની
વાડી, હીંગ મોતીના દાગીના, વજ્રમાં રેશમી ગરબોશું વગેરે મારી
વડુને દોરે જોઈ ફેની તો દિગ્મુદ થઈ ગઈ ! ન્યાત જમવી ચરુ થઈ
એટલે એના કહેવા મુજબ મેં ફેનીને મુજરાની દબે પાટલા પર બેસાડી
જમાડી. હનામે હોવાથી જમણમાં મીખડ, પુરી ને ટોકળાં કરવામાં
આખાં દત્તાં. ફેનીને તો ભોજનમાં પણ ‘ટેસ્ટ’ પડ્યો-ખાસ કરી
‘વાનીઆ લોક’ની કરી એને ખૂબ લાગી ! એણે તો એના બેચાર
દડીઆ પી નાખ્યા !

‘થેંક્યુ, મી. મજૂમદાર ! આપણા મોના માથે પન મારાં પરનામ
કહેલો ! અને તમારા વાઈરને પણ મારાં પાન્થેમ્યુસેશન્સ આપણે
અને કહેલો કે મુજરાની હિંદુમાં જનમવા માટે તમે ખરેખરા આપેગમાસી
છે ! આમે સારેમજી ! એકમક્યુઝ મી પી ટુબરસ !’

ક રુણ હા રચ

‘કે’ મ અમારૂં ચોપાનીયું તમને ‘રેઝ્યુમરલી’ મળે છે ને ?’

‘ના, મળતું જ નથી.’

‘શું કહો છો ? મળતું જ નથી ? અમે તો પોસ્ટમાં મોકલીએ છીએ !’

‘હશે ! પણ મને તે મળતું નથી.’

‘તમારા શિરનામે લખેલો કાગળ પાછો આવ્યો તે પરથી ધારીએ છીએ કે તમે મકાન બદલ્યું હશે.’

‘નહિ, નહિ, છું ત્યાં જ છું.’

આમ બે મિત્રો વચ્ચે વાત થઈ. કાગળ જેમ પાછો આવ્યો તેમ પોસ્ટમાં મોકલેલાં ચોપાનીયાં પણ ‘પરત’ થયાં કે નહિ, તે સંબંધી કંઈ વાત નીકળી નહિ. બંને મફતિયા હતા—એકને ચોપાનિયું મફત મોકલાવવું હતું; બીજાને તે મફતમાં લેવાનું હતું—એટલે એ ‘કહેવાતા’ ગેરવલ્લે ગયેલા ચોપાનીયાના સંબંધમાં ‘ટપાલ હાફીસ’ને તકલીફમાં ઉતારવાનું કામને હતું જ નહિ ?

‘કહેવાતા ગેરવલ્લે—એટલા માટે કે કેસ હજી ‘સબ જુડીસ’ (Sub Judge) છે !’

આ તો માત્ર ‘દીખાચો’ જ છે, પણ જીવનમાં ઘણીવાર એવા પ્રસંગો બને છે, જ્યારે આવી જ તદબીરથી વાત ઉકેલવાનું તગદીરમાં લખાયેલું હોય છે.

અમથાનાથ પેથાનાથના ચિરંજીવી થાય. એમના સમમાં બાપાએ છૂટે દાયે પેસો ખરવેલો, પણ લગ્નમાં એમના પાસેમાં પાસેના એક સગાને બુઝથી નોતરે દેવાનું રહી ગયેલું. લગ્નની ધામ-ધુમથી પરવારી પેથાનાથ 'જાપ લાખ ચાલીસના' થઈ જરા લટાર મારવા નીકળ્યા. એટલામાં પેસો જ સગો કમખખત રસ્તામાં ભુટકાઈ પડ્યો ! પેથાનાથએ એની નજર ચુકાવવા ગહાંતણાં તો ધણાં કર્યાં, પણ તે સગો જ એમના નાકની ઘાંડી સામે ધસી જઈ 'જેશ્રીકૃષ્ણ' કરવાની નકલઈ કરે ત્યારે પેથાનાથ શું કરે, મરે કે માંદા પડે ! પણ નહિ ! એ ફીકરો પેથો કાંઈ દાયો નોતો, સાત્તિક ગુસ્સાની છટા લાવી થાપ મારવાની આમ સરખાવ કીધી:—

‘તમારું તો મને મોઢું જ નેતું ગમતું નથી હં કે !’

‘કેમ ભાઈસાળ એમ બોલો છો ? અમારો શો ગુન્હો થયો !’
પેસો સગો લગભગ રહી જવા જોવો થઈને બોલ્યો.

‘લે ! દણ તો આ ગુન્હો ગુન્હો કરે છે. પાડ માનો પાડોશી ને દૂર દૂરના લોકોનો કે આપણા અમથાનાં લગ્નમાં અમારા ગરીબને ત્યાં એંડું મહોંડું કરી ગયા અને તમારી કે તમારા ઘરમાંથી તો કોઈની સિદ્ધલં દેખાઈ નહિ ! હોય બા ! તમે પેસાદાર લોકો અમ જોવા ગરીબને ઘેર ક્યાંથી આવો !’

‘અરે શેઠ, એ વાત શી કરો છો ? આપણા અમથાનાં લગ્ન થઈ ગયાં ! ક્યારે ?’

‘વાહ, વાહ, વાહ તો ઠીક ઉઘાડી મૂકનાં આવડે છે !’

‘અરે પણ શેઠ ! નોતરાં—નોતરાં વગર એમ ને એમ પેલામાં આવીએ !’

‘નોતરું ! વાહ ! હું જાને તે દિવસ તમારે ત્યાં કહેવા આવ્યો હતો તમારે ઘેર તાણું હતું એટલે મેં જાતે ચીફી નાખી હતી.’

‘ મુરખી , માફ કરજો. ચીઢી તો મળી નથી. પણ ચાંસ્લા વહેવાર છે ! ગગા સાથે ચાંસ્લો મોઢકું તે તો તમારે લેવો પડશે ! ’

‘ ત્યારે તો અમારું ઢાંકયું પણ રાખવું પડશે. ’

‘ એ તો અરસપરસ છે ને ? ’

આમ વાતચીત કરી બન્ને છૂટા પડ્યા. પેથો મનમાં બબડ્યોઃ
‘ ઘી ખાના સાકરસે ઓર દુનિયા ચલાના મકરસે ! ’ દીકરાને કહ્યું
હોત કે અમથાના લમનુ નોતરું જ દેવાનું વિસરેશમ થઇ ગયું હતું
તો મારા ખેટાએ રામનું રામાયણ કાઢ્યું હોત ! ’

આવા પેથાભાઈ દુનિયામાં એકલડોડલ નથી. નઝર કરવાની તરફી લઇએ તો ઠેરઠેર પેથાભાઇ ભરાયલા માલમ પડશે.

આ વળી ખીજી જાતનો પેથો જુઓ :—

“ કેમ આજે કંઈ આમ સમ્રધ ગોટા જેવું ડાચું—”

‘ બાપા ગુજરી ગયા. ’

‘ ગુજરી ગયા ? શું થયું હતું ? ’

‘ પ્લેગ ! કેમ તમને તો ખબર—:

‘ ખબર તો પડેલી, પણ આટલું બધું ગંભીર ધારેલું નહિ. છતાં ચારેઃ દિવસ પર હું તમારે ત્યાં આવવા નીકળ્યો ને રસ્તામાંથી તમારી બારીઆ બધ વંઈ એટલે હું સમજ્યો કે તમે બધાં બહાર-ગામ હવાઈર જ્યાં હશો ! ’

‘ પણ તમને તો સોનાપૂર ગામમાં આવવાનું પણ કહેવડાચું હતું ને ? ’

‘ કાને મને કે ? તે દિવસે તો જરા મનેયે ચરીરમાં તાવ હતો, છતાં હું તો પચિયું લઇને તૈવાર થયો, પણ તારી કાઢીએ રોક્યોઃ હવે સાચી વાત વાદ આવે છે ખરી ! બહુ ખોટું થઈ ગયુંઃ મને સાચી

એ જ સામે છે કે અમારે ને તારા બાપાને આટલો નજીકનો સંબંધ
છતાં મરતી વખતે એવું મોંઝું સરખુએ જોવાયું નહિ ! હરિ ! હરિ !
એ પોગથી ડરવાવાળા બીજા; હું હાંધી ડરું નહિ; એમ ચાહરી
હરવાથી કે જોવા જવાથી કંઈ પોગ લાગી જતો હશે ! એ તો તારી
હાજી જરા પોચાથી, એટલે મને નહિ આવવા દીધો; બાકી હું તો
તાવવાલે સરીકે જુઓ—

વાત તો સંજાત પણ પેલા ત્રિચારા ભરીજાતે આદનો સામાન
લેવા જવાનું મોંઝું થયું હતું એટલે એ તો ગયો 'પણ' જતાં જતાં
'દાર્શનિક' એક કુશલુકાથી કુશલ કાકાની સામે વેરતો ગયો !

શુર મહાત્મ્ય

શુર દત્તાત્રયે અનેક ગુરુઓ કીધા હતા. એ યોગીરાજની અવલોકનશક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે જડ વસ્તુથી માંડીને ચેતન ગ્રાણી સુધીની કોઈ પણ ચીજની ખૂબી-ખામી એ ઝટ પારખી લેતા અને તે ઉપરથી દષ્ટાંત લઈ તે તે વસ્તુને પોતાના ગુરુસ્થાને સ્થાપતા; યદુ રાજાઓની વિગ્રહિત ઉપરથી દત્ત ભગવાને પોતાના અનેક ગુરુઓની ગાથા ગાઈ હતી. કુંવારી કન્યાના કંકણથી માંડીને હોલો અને પિંગલા નામની વેશ્યા એમનું ગુરુસ્થાન શોભાવતાં હતાં; આમ જડ-ચેતન અનેક પાસેથી સાચી શીખ ગ્રહણ કરી એ મહાનુભાવે જગતના ગુરુનું વંદનીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આપશ્રી પોતેજ કહે છે, “ જ્ઞાન આપનારો એક જ ગુરુ કરવો જોઈએ; તો પણ તે ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી પોતાની બુદ્ધિ વડે ઉપદેશનાં અનુકૂલ ખીર્ણ દષ્ટાંતો લઈએ નહિ તો ગુરુ પાસે મેળવેલું જ્ઞાન સ્થિર થાય નહિ અને તેમાં વધારો પણ થાય નહિ.”

શીખામણુ તો ગમે તેની પાસેથી ગ્રહણ કરી શકાય; તેથી જ પારસી ભાઈઓએ એક કહેવત શોધી કહાડી છે કે ‘નમનટાઈનું’ નીચાન કૂચલ કરવે મોટાઈનાં ઉંચાન પર જવાય છે.’ આ બધી વાતો પર ભેગને ખૂબ ખૂબ વલોવી મેં પણ માખણ તારવ્યું છે કે દુનિયાની સારી-માડી તમામ ચીજમાં, કાંઈને કાંઈ શિખામણુ મેળવી શકીએ એવું તત્ત્વ એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં ધૂપાયલું હોવાથી, તે તેમાંથી

રેલથી દારી તેને આપણા જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મુજબ મારો પ્રથમ ગ્રંથ તે મધેડો. એ મદાનુભાવ પામેથી શરૂ કરીને આત્મિક કામ કરવાની તત્પરતા અને સદામદ, મૌલિક માન કરવાની કલા, દુનિયા બગી જાય કે જાગી જાય તે તરફ મુનિસુક્ષ્મ ઉપેક્ષાશીલ, માન-અપમાન મળી જવાની વ્યક્તિક શક્તિ હંસાદિ અનેક સદ્ગુણો તો ઝટ મદધુ કરી શકાય એવા છે. પણ મહોદયના એક ખાસ ગુણ તરફ ધ્યાન બહુ બેઝાતું છે એમ લાગતું નથી. આપણી દીવાલ કે ટેકરા તરફ ધ્યાનમમ્મિ દરિરમરણ કરતા ઉભા હોય તે સમયે એમના પૂછાણી ચમરી સાથે અણુષદતી છટ લઈ કોઈ એમને ધ્યાનમ્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેને પાછલા પગની એક કડકસ લાન ઝાડી દાલની કીકેટ આસમમાં ખૂમ ચર્ચાની 'સેમ થાંચરી' નો પદાય પાડ આપી પોતાનું તેજસ્વીપણું એઆથી બચાવ કરે છે. આમ અગ્નિ સાથે રમવા કરનાર એવરૂં મનુષ્યપ્રાણી, એઆથી સાથે અણુષદતી છટ લેતા પહેલાં જરા સંજાળ રાખવાનું થીએ છે; છતાં એ વાતમા પણ બહુ દમ જેવી થીખામણુ સેવા જેવું નથી; પરંતુ મારા મિત્ર રોડ પેસાનુ 'પે' 'પે' ને આવો એકાદ પદાય પાડ એઆથી તરફથી મળ્યા પછી રોડ 'પે' 'પે', સર્વ એતન પ્રાણીઓમાં એઆ તરફ બહુ માનમરી રૂપ રાખતા થઈ ગયા હતા! એઆથીના સ્વારી, ઉંટ કે કચરાનો બોલો પોતાની પીક પર લદાવી કરીને ખાતી, ડોલતી થીમડીએ મદામુનિ જડજરતની માફક આથી આવતી દુરથી જ દેખાય, એટલે રોડ 'પે' 'પે' અદખસર બાજુએ ખસી જાય! આ ઉપરથી દુ એ થીખ્યાં કે દુનિયામાં પોત્ત માન મરતગાયી જીવું હોય તો થોડી થોડી 'પાછલા પગની' ઝાડવાની કલા પણ થીખરી જોઈએ. નહિ તો આ અસાર સંસારમાં કુબાર જેવા સંપત્ર મારીઆના લાયના કરીને ખાવાનું ભાગ્યમા એટલું રહે છે. ગ્રંથ મદબના આ રસિદ દર્શાવે છે મારો 'motto' (મુદ્રાલેખ) ખાસ 'Kick and keep happy' 'લાન ઝાડો અને મુદ્દ.

ખુશાલ રહેા ' એવી મતલબનો રાખ્યા છે. ગધેડા સિવાય સાચો ગુરુ એ બાળકમાં ક્યાં મળનાર છે ?

‘ લસ્કરડા ભેદ પાયા છી આગુમે ગદ્દા આયા ! ’ એ બીલકુલ હિંદુસ્થાની કહેવતને અનુસરીને મેં મારા ગુરુઓમાં પ્રથમ સ્થાન ગધેડાને આપ્યું છે. તે પરથી મારા બીજા ગુરુઓ પણ કેવા હશે તેના ખ્યાલ સહેજે આવી રહેશે.

‘ મારો બીજો ગુરુ એક કહેવત છે. ‘... ઘોષને કઠી કરી, બાકી વધ્યું તેની વડી કરી. ’ આ કહેવતનો એક વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસના ‘ સાહિત્ય ’ માસિકમાં કોઈ પૂજ્ય બેનથી કપિલાએ ‘ કેટલીક કહેવતો ’ એ શિર્ષક હેઠળ ઉદ્ધાર કીધો છે. હાસ્યરસ જમાવતી એ શિષ્ટ કહેવતે સાચે જ મને ખડખડાટ હસાવ્યો છે; અને તેથી જ ઝૂલ લઈને એ કહેવતને મેં મારા ગુરુસ્થાને સ્થાપી દીધી. અમારા મગન-કાકાએ એક મપ્પીચૂસને ત્યાં દાસકુસિયા જેવી થયેલી ન્યાતનું સિંહાવલોકન કરતાં આ કહેવતનો ઉપયોગ કરી અમને ખૂબ હસાવેલા, પણ મારા એક મિત્ર નામે રવિશંકર શાસ્ત્રી ન્યાતનું એવું અવલોકન સાંભળી નાકે પોતિયું દાબી રકુચકર થઈ ગયા હતા ! પણ એ ઉપરથી મેં એ સાર ગ્રહણ કીધો કે સ્થાન અને નામનો પ્રભાવ મનુષ્યના મગજ પર પડ્યા વગર રહેતો નથી; જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી કહું તો એ જ કહેવત, ‘ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે ’ શાંકરભાષ્યમાં સંસ્કૃતમાં ઉદ્ધૃત કરી હોત તો એ જ રવિશાસ્ત્રી કદાચ એવું જ વિવરણ મોટી ખૂબીથી કરી બતાવત. એટલે મેં નક્કી કીધું છે કે પૂર્વજન્મના કોઈ મહાન તપના પુણ્યનો ઉદય થઈ મારે માથે એકાદ અકવાલિક કે માસિકનું તંત્રીપદ ઠોકવાનો વખત આવે તો તે પત્રનું સ્થાન ભીંડીબગ્ગર, ગોલપીકા, મહમ્મદઅલી રોડ કે ભડિયારગલીનાં નહિ રાખતાં કોઈ અંગ્રેજ કે સંસ્કૃત નામવાળા રસ્તાપર રાખવું; પત્રનું નામ પણ ‘ મારે ઘડી મોજ ’ કે એવું તેવું ન રાખતાં ‘ વિનોદવિહાર ’

કે એવું તેવું ગણન; જમ ત્યારપછી એ પતની સિધતા મારે
મુશકો વ શંકા કરી નહિ.

મારા ત્રીજા ગુરુ તે મહાત્માજીની 'સગીરી' અને 'સત્ય
પ્રયોગ'નાં એક બે પ્રકરણો છે; ગાંધીજી જ્યારે ગોળમેજી પરિ-
વષ્ટને વિલાપન ગયા હતા ત્યારે એઓએ એક અંગ્રેજ મિત્ર મળી
આપ્યા હતા. ગાંધીજીએ એની સંવત્તિની સખ્યા પૂછી, એણે કહ્યું
'આડ!' એટલે તો ગાંધીજીએ દસીને આ મનલખનું કહ્યું, 'ત્યારે તો
આપણા બે વચ્ચે દશ અર્ધો મળવનું છેડું છે।' આ જ શબ્દો દના
કે બીજા તેવું મને સ્મરણ નથી, પણ એઓથી કાઢક એવી જ
મનલખનું બોલ્યા હતા એમ 'નરજીવન'મા વાંચેલું મને યાદ છે. હવે
ગાંધીજીનો કંઈ તેમજ ઉપર જણાવેલાં પ્રકરણો અને નરજીવનનો
ઉપરના દેવાલ એના સંગ્રહમા કાઢ કાઢ તરફથી અસિધતા, બિમ-
ત્સના હત્યાદિ આરોપો મૂકાયા છે એ વાત મારી ધ્યાન ખંડાર નથી.
એ આરોપોની તરફથી કે વિરુદ્ધમા મારે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ
એ આરોપો છતાં એક સિધ સાહિત્યકાર તરીકેની મહાત્માજીની કાર્તિને
રજમાન ગ્રાંપપ લાગી નથી. મારા મનમા છે તે એ કે સાહિત્યકાર
એવો જ કંઈ પહેરે અને એવું જ સાહિત્ય લખે કે એવો જ વિનોદ
કરે તો તે અસિધતામા ખપ્યા વગર રહે જ નહિ! આ ઉપરથી મેં
એ બોધ લીધો કે ખુદ વસ્તુ કે શબ્દમાં અસિધતા કે સિધતા નથી,
નેહથી તેનો ઉપયોગ કરનાર પાત્રમાં હોય. આથી સાબીત થાય છે
કે સિધતાની પ્રતિષ્ઠા કેગરવી હોય તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નિઃચક આરિત્ય
કેગરવું જોઈએ. જે લોકો કહે છે કે અંગત આરિત્ય અને સાહિત્યને
બેગી દેવાં ન જોઈએ, તે લોકોને જરૂર આ બાબત પર કરીથી વિચાર
મસાવવા મારી આમદબરી વિનંતિ છે.

મારા ચોથા ગુરુસ્થાને આપણા ગુરતની સ્ત્રીચરિત્ર-ધાયણ
પિરાને છે; સુરંગના એક પ્રખ્યાત નાણાચીની કુશને એ

ફેઈબાની કાણે ?

૧

આયુષ્યમન! આ આપના નામનો પત્ર છે.’

‘મારા નામનો પત્ર? ક્યાંનો છે?’

‘જી મહારાજ! હસ્તિનાપુરથી એક ઘોડેસ્વાર દરબારી ટપાલ સાથે એ લાવ્યો છે.’

‘વારૂ લાવ જોઈ!’

પત્ર લાવનાર પ્રતિહાર રત્નજડિત પાત્ર આગળ ધરે છે. તેમાંથી પત્ર લઈ યદુકુમાર શ્રી બલભદ્ર પત્રપરનું નામ વાંચે છે.

‘અશુભ? આ પત્ર ઉપર અશુભ લખ્યું છે! મારી ડાબી આંખ પણ ફરકે છે. નક્કી કાંઈ ભારે અશુભ સમાચાર હોય એમ લાગે છે.’

‘આયુષ્યમનનો જય થાવ. સેવકને આજ્ઞા!’

‘હા! માઈ પહેરવાનું પંચિયું લાવ અને સ્નાનગૃહમાં ન્હાવાનું પાણી લીનું મૂકવાનો અદ્યોત્ત કરી, મને ખબર આપ. માઈ પીતાંબર તથા દિલ્લૂછણું પણ ત્યાં મૂકજે. અશુભ સમાચાર છે એટલે પત્ર સ્નાનગૃહમાં જ ફેંટીને વાંચીશ.’

‘જેવી આયુષ્યમનની આજ્ઞા.’

પત્ર લાવનાર માણસ ગયો, એટલે યદુકુમારશ્રી બલભદ્ર સુવર્ણ-સિંહાસનપર માથે હાથ દબાવે બેઠા, અને લાંબા લાંબા વિચાર કરવા

લાખા: 'શું દરો? દાઘમાં તો કાઈ એકાએક માંદાં પડ્યા વગર જ મરી જાય એવો સંભવ દેખાતો નથી! દૂર દૂર નજર નાખતાંય કોઈનું મરણ મુશ્કેલું નથી! પણ કેમ કહેવાય? દૈવની ગતિને કોણ પડોચી શક્યું છે? કદાચ ધૂતરાટ્ટ દાદાજી! ઝોહ! મારી ડાળી આંખ વગી પાછી ભેરથી ફરકે છે! શું દરો? ધૂતરાટ્ટ દાદા કરતાં કોઈ વધારે કાળમઠું મરણ એ સૂચવે છે. એમ હોય તોય'—એટલામાં છડીદાર આવતાં વિચારમાગાનો ભેર આવ્યો.

'આધુધ્યમનુ સ્નાનગૃહમાં પધારો.' 'આમ આ રસ્તે.'

છડીદારની પછવાડે બલભદ્ર સ્નાનગૃહમાં ગયા. ત્યાં પંચિયું બદલી, પાણીના કુવારા નીચે ઉભા રહી, એમણે પત્ર ફાડ્યો અને વાંચ્યો. વાંચનાં જ એમણે એક ધીમી ચીસ પાડી, આંખ મીંચી દીમી. પત્ર દાઘમાંથી નીચે પડી ગયો.

'દાપ! દાપ! બહુ જુકું થયું, ઓ મારાં કુંતા ફાઈ રે' એમ કહી બલભદ્રે હુલ્લો મચ્યો. તગતજ ગરમ પાણીનો કુવાગો છૂટ્યો. સ્નાન કરી વજ્ર બદલી, બલભદ્ર સીંદાજી નાના બાપ શ્રીકૃષ્ણની પાસે પહોંચ્યા.

'કેમ કોઈ ખબર પડી?'

'ના દાની! આપ આમ ઉદાસ કેમ છો? દ'મેશના સૂર્ય સમાન મહુક્ષિત આપના મુખ ઉપર આમ રાત્રુ જેવી વિપાદની કાલિમા કેમ છવાઈ રહી છે? સ્વયંવરમાં કોઈ કન્યાએ આપને પરમાંગ નહીં આરોપી આપનું કાલ અપમાન તો કીધું નથી ના? અથવા કોઈ દૂર બેઠેલી સ્ત્રીને આપનું વજ્ર બાડી જવાથી આપને સમૈલ સ્નાન તો કરતુ પડ્યું નથી ના? આપ આમ ઉદાસ કેમ છો? કોઈ દેદ બંગીએ આપનું—'

'કૃષ્ણ! બાપ! એમાંનું કશુંય નથી; પણ તને ખબર આપનાં આ કાલ ઉપડની નથી.'

ફે ઈ બા ની કાણે ૧

૧

આયુધ્યમન! આ આપના નામનો પત્ર છે.

‘મારા નામનો પત્ર? ક્યાનો છે?’

‘હ મહારાજ! હસ્તિનાપુરથી એક ઘોડેસ્વાર દરબારી ટપાલ સાથે એ લાગ્યો છે.’

‘વારૂ લાવ જોઈ!’

પત્ર લાવનાર પ્રતિહાર રત્નજડિત પાત્ર આગળ ધરે છે. તેમાંથી પત્ર લઈ યદુકુમાર શ્રી બલભદ્ર પત્રપરતું નામ વાંચે છે.

‘અશુભ? આ પત્ર ઉપર અશુભ લખ્યું છે! મારી ડાબી આંખ પણ ફરકે છે. નક્કી કાંઈ ભારે અશુભ સમાચાર હોય એમ લાગે છે.’

‘આયુધ્યમનનો જન્મ થાવ. સેવકને આજ્ઞા!’

‘હા! માઈ પહેરવાનું પંચિયું લાવ અને સ્નાનગૃહમાં ન્હાવાનું પાણી ઊતું મૂકવાનો જાહેરનામો કરી, મને ખબર આપ. માઈ પીતાંબર તથા દિગ્વિજય પશુ ત્યાં મૂકજે. અશુભ સમાચાર છે એટલે પ સ્નાનગૃહમાં જ ફેડીને વાંચીશ.’

‘જેવી આયુધ્યમનની આજ્ઞા.’

પત્ર લાવનાર માણસ ગયો, એટલે યદુકુમારશ્રી બલભદ્ર સુવર્ણ મિંદાસનપર માથે હાથ દબાવે બેઠા, અને લાંબા લાંબા વિચાર કરવા

પાંડુકારીને દવે હું ક્યાં લેઈશ ? નાનો દનો તારે એજ કંન-
મારે માટે જોગપાપડી મોકલવાનો વિચાર કરેનાં દશે, પણ જે
આવનાર જનાર નહીં મળ્યો દોષ તેથી કે કુદ દમ મામાની ખી
એમને એ વાન માંડી વાળી દશે એ વિચાર આજે મને જાણે છે
તારે માંડે હવે મદમદ—

‘લાઈ ! જે શવાનું હતું તે થયું. દવે આપણે રાજાધિરાજ
પુનરાજ મહારાજને આશાસન આપવા દસ્તિનાપુર જવાની નૈપારી
કરી લેઈએ. જલ્દાસ્થાને લીધે માંડે ઘરીર મુમાકરીનો શાક સદન
કરી શકે એમ તો નથી, પણ લોકજાગ અને કુચ એમાથી મને
મુશ્કેલ છે એમ નથી.’

‘ના, બાપુજી ! આપને શ્રમ લેવાની જરૂર નથી.
આપના પ્રતિનિધિ તરીકે હું અને મોહાભાઈ દસ્તિનાપુર જઈશું.
દંડમામા માટે લોકો ખરખરો કરવા આવવા દેના, તે જોઈને હું
પણ ખરખરો કરનાં શીખી ગયો છું. એટલે અમે નાદાન હોવાથી
એ કરનાં અમને નહિ આવડે એમ આપે માનવાનું નથી ! આપ
દેના દો તો એ આતરખડી આપને કળી જતાવું ! હા, બાપુ એટલું
ખૂં કે મારા સ્વભાવમાં શોકનું નામોનિશાન નહીં હોવાથી થડી
બેધડી મારાથી દસ્યા વચર રહેવાનું નથી. એટલે ત્યાં એ જાગતમાં
પ્રગ જ મંચમ રાખવો પડશે અને આંખમાં આંસુ લાવવા માટે તો
દાણે દાંદાનો રસ—’

‘જા બાપુ ! જા, તમારું કલ્યાણ થાવ જો આ બચ્ચુભાઈનો
માથુસ તને લેવા આવ્યો લાગે છે !’

‘તો હું જાઉં છું. બાપુજીને મારા પ્રણામ.’
‘આપુખમાન ભવ ! દસ્તિનાપુરમાં તમારા સ્વભાવ
વધારે પડતું ટીખજ કરી આવજો—’

શરીર ચાલતું નથી, એટલે તમને મોકલવા પડે છે. બાકી તો તમ જેવા ઘેર રહ્યા જ લાગ્યા !’

‘ના બાપુજી ! એ વાતની ચિંતા આપ કરશે નહીં. આપના નામને એમ લાગે એવું ટીખળ અમે કરીએ એવા નાદાન નથી. મારે નહીં તો મોટાભાઈનો તો વિશ્વાસ આપને હશે જ.’

‘મને તો તારા પરે પૂછું વિશ્વાસ છે. પણ કાણ જાણે કેમ માઈ અંતર આ વાતમાં કાંઈ ભારે ટીખળ જ ભેઈ રહ્યું છે ! હશે, હવે તું જ. આપણાં સગાંઓમાં હું સ્નાનના અને કાણના સમાચાર પહોંચાડવી દઈ છું. મારા તરફથી તેમજ આપણાં કુટુંબીઓ તરફથી પણ રાજરાજેશ્વર તથા અન્ય સગાં સ્નેહીઓને ધણાં ધણાં આશ્વાસન આપજો.’

‘જેવી બાપુજીની આજ્ઞા.’

૩

‘કૃષ્ણભાઈ ! તું સાથે છે એટલે ઠીક છે. બાકી મને તો કાંઈ રડતાંય આવડતું નથી ને ખરખરો કરતાંય આવડતું નથી. આ વાતમાં તો હું સાવ ઢઢો !’

‘એમ તો હું ય એ બાબતમાં ભમરડો છું મોટાભાઈ ! પણ કંસમામાના મરણનો ખરખરો કરવા આપણાં સગાંઓ આવતાં હતાં તેમનું જોધને હું પણ એના બેચાર દાવ શીખી ગયો છું ! તમે તો છે કેની તે જરા રડતું મહોડું રાખજો; બાકીનું હું સંભાળી લઉં !’

‘કૃષ્ણ ! બાપુ ! આવાં એક લોહી જેવાં આસજનોનાં મરણ સાંભળીને ય તને શોક થતો નથી ?’

‘મોટાભાઈ ! શોકને અને મારે ઉત્તરદક્ષિણનું છેદું છે. ધોખી આવે છે એટલે જૂનાં વસ્ત્ર બદલી નવાં વસ્ત્ર પહેરતાં આપણને શોક થાય છે શું ?’

‘શી તોફા શીલક્ષ્મી છે ! તારે આપણે આ કાળે જઈએ છીએ તે દોષ જ છે !’

‘એમ તો હું કેમ કહી શકું ? બાપી અખંડ જીવન અખંડ જીવન જ સિવાય સદ્દિમાં બીજું છે શું ? પાડા પર બેઠેલ ધમરાજ આપણા જૂનાં વસ્ત્રો લેવા આવના માતાદીન ધોખી નેત્ર આપ નથી કદાચી શકતા ?’

‘હો ! ને આ રાજમદાસવ આવ્યો ! અદિ તો કશરને ખાતર તો સમજો રહેજો ! નેહ ! કહે તો ! અદિથી જ ચોક મૂંઝી ? કઈ કેની ?’

‘એ, હો, હો ! અદિથી જ દીપે રાખો ! ચોક નેટલી મોટી તેટલું સગપણ સારું, હં ! વગર શરમાયે શર કરો !’

‘ઓઃ કુંતાદે-ઈ-રે !... અહ હહહ ! ઓ પાંડુ-બા-ઈ-ઓ-ર... !’

‘જરા મોટી ! જુઓ આ બીખ, દ્રોણ, કૃપ, વિદુરજી, માતા અંપારી વગેરે આપણને નેહને રક્ષા મંડપાં તે ! જુઓ આ બૈરાંઓ હો ! વાગી કૂટવા ઉમાં થયાં તે ! મોટાભાઈ જરા નેરથી ! પડુકમની સાજ આજ તમારે દાઘ છે.’

‘દાપ, દાપ, બદ્ધ જુકું થયું ! કુરમાઈ રડો ના, જુઓ આ હું બક્ષત તમને આશ્વાસન આપવા આવ્યો છું.’

‘અને હું કૃષ્ણ પણ ! કુરમાઈ ! દિગ્મન રાખો, તમારે તો હવે જદ માતાપિતાને આશ્વાસન આપતું નેહએ, તેને જાણે આમ તે જ દીક્રા થઈ રહ્યા મહિા તો કુનિયા કેમ આવતો ? કુરમાઈ ! હવે બદ્ધ રડો તો તમને મારા સમ છે, જુઓ, કુંતાદેઈ તો અમારા માતા નેત્રાં દર્શા સગરદેણી અને લાખણમાદી લાકું તો એના જ;

જાને અર્જુન સાથે તો હું ગીત્તી હંડા રમેલો. એક વખત નવી ગીત્તી જાને મેઈ વંડો લાવવા મેં જોને ચાર પેસા ઉપાર આપેલા. પણ જો વાન દવે ક્યાં સંભારીએ ! માણસ જેનું માણસ ઉપડી ગયું જાને હું ચાર પેસાને ક્યાં રહ્યા જોયું.

‘જો-હંતા દો-ઈ-રે... અદદદ ! નમે મરી ગયાં જાને અમને અનાથ કરનાં ગયાં.’

અદદદ ! શ્રીકૃષ્ણની પોક તો જોતી લાંબી પડ્યોંગી કે બધા રતબધ જ થઈ ગયા ! મુનરાટ્ટ ડારો પણ ગોંડી ગયો. દુર્ગોધનાદિ-કોરવો અને ખીચ વડિલ જતો રડના બધ થઈ કૃષ્ણને આશ્વાસન આપવા મંડ્યા. બલરામને પણ લાગ્યું કે ‘નાના ભાઈની પોક સર્વોદ્ધૃત’

લાંબે વખતે અંધ મુનરાટ્ટની છામ ખુલી : ‘હે તાત કૃષ્ણ ! હંતાભાભી અને જોકરાંઓના મરણનો કારી થા આ હૃદયમાંથી બૂંસાય એમ નથી. મારો દુર અને પાંડુકુમારો લળીમળીને ખાતાપીતા, રમતા ભણતા અને મનદ કરતા તે દવે સ્વપ્નવત્ થઈ ગયું. દુઃખી ભાભી હંતાના કમભાગ્યની તો પરિસીમા ! તે પણ ગયાં-એ એક રીતે ઠીક જ થયું. નહીં તો એનું દુઃખ અમે શી રીતે જોઈ શકત ! તમારા બાપુજીને પણ કેટલાં વહાલાં ! હશે ! તારું અને બલરામનું દુઃખ હું સમજી શકું છું. પણ ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી ! ચાલો ઉઠો, ના’વ અને ઘોવ અને કપડાં બદલી મોંમાં ન પેસે તોય કંકડોકાર ખાઈ આરામ લ્યો, અને દુર બેટા ! તું પણ જરા ખાઈ—’

‘દાદાજી ! અમારી ચિંતા મા કરો ! આપ વૃદ્ધ છો. આપ પણ ઉઠો અને જરા મોહું એકું કરો ! આપણે બધા જ આમ ભૂખ્યા ભૂખ્યા રજા કરીએ તેથી કાંઈ મરેલાં પાછાં આવવાનાં નથી. અહહહ ! જો હંતા-દો-ઈ-રે.....’

શ્રીકૃષ્ણની આ આખરની પોક, ‘એ વન’ (A1) કહી શકાય ! બધા જ પાંચરણું ખંખેરી ઉડ્યા અને ભોજન ભેળા થઈ ગયા !

૪

‘ફણુ! બાઈ! આપણા ઝિલ જણુ કુરોધનનો તો શોક
તેરો નદી નદી એવો હતો. તારો શોક પણ કાંઈ જિતરે નદી.
જાણે તમે એ વચ્ચે એ જાળની ફરીકાઈ!’

‘ફરીકાઈ કરવા તો હું આગ્યો હતો મોટાભાઈ! જેમ હસવામાં
તેમ રડવામાં પણ હું કાંઈ કમ નથી, એમ આપની ખાતરી થઈ હશે.’

‘ખરૂં છે! પણ જોહું ના લાગે તો એક વાત પૂછું.’

‘જોહું તો મને ઠીક વાતનું ક્યારેય લાગ્યું છે જ કેદલાડે!’

‘ત્યારે બાઈ! આપણે છે તે મને લાગે-એમ કેમ કે તારું
મનુ તારે ઉચ્ચ રસે પડ્યાનું હતું ત્યારે મોતને તું જાણે દસનો
દેવ એવો ભાસ થતો હતો! એક વાર તો બીખલાઈ પણ ચોંક્યા
હતા અને બાકી આંખે મારી સામે જોતા હતા! માત્ર તારી આંખમાં
આંસુ હોવાને લીધે જ દાસ્યનો આભાસ જોટો કરતો હતો. બાકી
શ્વેત કે એ વાત.’

‘કેમ મોતના અટકવા!’

‘મોટ કોઈવાર ખૂબ દસરાથી પણ આંખમાં આંસુ આવે છેને!’

‘મોટાભાઈ! ખરૂં કહો છો. દાસ્યને છેડે રહેન અને રહેનને
છેડે દાસ્ય : પચમના દીપના સૂરથી રડવા માંડ્યું કે દાસ્યનો
અવિરોધ થવા વચ્ચે રહે જ નહોતો.’

‘કેવું અટાળ!’

‘હા, કેવું અટાળ! પણ શું થાય! કુરુક્ષેત્રનો એ અનુદ
નિયમ છે કે—’

‘કે સુ! કપાળ!’

‘કે-જેમ હોય વધારે, તેમ પેટ મોટી!’

પાછા શરાફના શરાફ

એક બિલકુલ પુરસહિયા મહાશયે ગણત્રી કરી છે કે મુંબઈની વસ્તીમાંથી જૈરાં છોકરાં બાદ કરતાં બાકીનાં મનુષ્ય-પ્રાણીઓના પંચોતેરથી એંસી ટકા ભાગનું ગુજરાત એક અથવા બીજી રીતે સદા કે વીમા ઉપર નિર્ભર છે. ઉપર બાદબાકીમાં કપાઈ જતાં જૈરાં છોકરાંઓ પણ એક રીતે તો સદા પરજ નભે છે એમ કહી શકાય, કારણ એ લોકોનાં પોપણનો ભાર પોતાને માથે વહન કરનારાઓ સ્ટોડિયાઓ જ હોય છે. અહીં ‘ભાર વહન કરનાર’ એ વાક્ય ગંધેડાના અર્થમાં વાપર્યું નથી એટલો ખુલાસો આવશ્યક છે !

હવે સદાનો અને વીમાનો ભેદ તપાસીએ. મને તો એ બે વચ્ચે ઝાઝા ગાઉનું છેડું લાગતું નથી. વીમો એ સદો નથી તો બીજું શું છે ? બંનેમાં મુખ્ય આધાર ‘સંજોગો’ પર રાખવાનો હોય છે; કાઈ કહેશે “એમ તો કાઈ પણ વેપારનો આધાર ‘સંજોગો’ પરજ રહે છે.” આ વાત સાચી છે; પણ વેપાર અને સદા કે વીમાના ‘સંજોગો’માં એક બહુજ મહત્વનો ફેર એ છે કે વેપારના સંજોગો ‘દેખના’ હોય છે ભારે વીમા કે સદાના ‘સંજોગો’ બહુધા ‘આંધળા’ હોય છે; અર્થાં ‘સંજોગ’ શબ્દ અંગ્રેજીમાં જોતે ‘ચાન્સ’ (Chance) કહે છે તે અર્થમાં વાપર્યો છે; ‘દેખના સંજોગો’ દમચાં માત્રની ખપત જોઈને પોતાની પાસે જોટલા ઠાવડિયા હોય

તેટલાનો જ પર્તુ ખૂં મોડો કરે છે; મટો બેઝનારનો 'અપ'ડો
 સંજેગ' માત્ર 'આવરે' જોટલા જ દાવડિયાની જોડવાઈ રાજે
 છે; ઉપર ને 'પર્તુ ખૂં' અને 'નરુપા' શબ્દો વાપરો છે
 તે જોટલા માટે કે આધુનિક ચંત્રવાદે વેપાર અને મટા વચ્ચેનું ભેદ
 જોટલું ખૂંડું કરી નાંખ્યું છે કે કોઈ કોઈ વખત એ એમાં
 કરોજ કરક માત્રમ પડે નથી। એટલે વેપાર, મટો અને પીપો,
 એ તથા વચ્ચેના મૌલિક ભેદ પર ભેગનું પુરચંદ કોઈ અખર
 અર્થશાસ્ત્રી કરે, એ હજીવાળેગ દોવાથી આપણે અર્થિકા જ એ
 માટેના હાય ધોઈ નાખી આગળ વધીયું.

નેમચંદલા ચરાહને તો તમે જોગખના દરો! એ અમારા
 'કુરન'ના છે. ચરાશીના બધામાં એ ચરાહના નેમચંદલાએ લાખો
 રૂપિયા પેદા કરી લાગ્યા; પણ મુગધનું રોરખાનર એક વખત એમની
 નજરે ચડ્યું ત્યારથી એમની વાવડી ચડી। પાણીપનના રજુગંગમાં
 રજુગંગના કરના પીરો શિરને સાટે ખાંડાના બેલ બેલે તે જોના
 કોઈ તટસ્થ મરદ બચ્ચાનું લોહી ઉઠળી આવે અને તે પણ મપદાને
 જંગમાં અંપચાવે તેમ તાતા, ફાઝલ, કરીમ, પીટીટ, દેવીડ વગેરે
 મહાપુરોનાં નામે સાથે 'લીઆ દીઆ' ને 'ખાધી આપી'ની
 જગનમેદી મજનનો સાંજગી નેમચંદલાનું વેપારી લોહી ઉઠળ્યું અને
 એમણે પણ સો 'દીકડ' નો સોદો ઠોકવાનો દસાલને ઓડર
 આપ્યો. એમના કમનસીએ એમને પહેલા જ સોદામાં તડકા પડ્યો.
 અને કદાચ લાગશે કે સોદામાં તડકા પડે તે કમનસીથી કેમ
 થાય? વેદાંતની પરિભાષામાં તો એ વાક્ય વિપરીતાર્થ, વદતો-
 માત્ર, દોવાનુદર્શક-દર્શક; આપણે એ વેદાંતની પરિભાષાની સપમાં
 પડીએ-પણ સાદી રીતે જોતાં 'તડકો' અને 'કમનસીબી'
 એ શબ્દો વિરોધગુણવાચક શબ્દો દોવાથી તડકા પડ્યો તેને
 તસીબી કહેનાર માણસ ઠાં તો પીધેલો હોય કે ઠાં તો લેંચ

પાછા શરાફના શરાફ

એક વિદ્વાન દુરમહિયા મહારાજે ગવર્ણી કરી છે કે મુંબઈની વસ્તીમાંથી જેમાં છોકરાં જાદ કરતાં બાકીનાં મનુષ્ય-પ્રાણીઓના પંગોનેરથી ઓંચી દક્ષ ભાગનું ગુજરાન એક અથવા બીજી રીતે સદા કે વીમા ઉપર નિર્ભર છે. ઉપર જાદબાકીમાં કપાઈ જતાં જેમાં છોકરાંઓ પણ એક રીતે તો સદા પરજ નમે છે એમ કહી શકાય, કારણ એ લોકોનાં પોપણુનો ભાર પોતાને માથે વડન કરનારાઓ સંતોડિયાઓ જ હોય છે. અર્થ 'ભાર વડન કરનાર' એ વાક્ય ગંધડાના અર્થમાં વાપર્યું નથી એટલે ખુલાસો આવસ્યક છે !

હવે સદાનો અને વીમાનો ભેદ તપાસીએ. મને તો એ બે વચ્ચે ઝાઝા ગાઉનું છેદું લાગતું નથી. વીમે એ સદો નથી તો બીજું શું છે ? બન્નેમાં મુખ્ય આધાર 'સંજોગો' પર રાખવાનો હોય છે; કાઈ કહેશે " એમ તો કાઈ પણ વેપારનો આધાર 'સંજોગો' પરજ રહે છે." આ વાત સાચી છે; પણ વેપાર અને સદા કે વીમાના 'સંજોગો'માં એક બહુજ મહત્વનો ફેર એ છે કે વેપારના સંજોગો 'દેખતા' હોય છે ભારે વીમા કે સદાના 'સંજોગો' બહુધા 'આંધળા' હોય છે; અર્થ 'સંજોગ' શબ્દ અંગ્રેજીમાં જોતે 'ચાન્સ' (Chance) કહે છે તે અર્થમાં વાપર્યો છે; 'દેખતા સંજોગો' હમેશાં માલની ખપત જોઈને પોતાની પાસે જોટલા કાવડિયા હોય

તેટલાનો જ ધણું ખરું સોદો કરે છે; સદો જેલનારનો 'આંધળો સંજો' માત્ર 'ભાવેર' જેટલા જ કાવડિયાની જોખવાઈ રાખે છે; ઉપર જે 'ધણું ખરું' અને 'બહુધા' ચખ્ખો વાપર્યો છે તે એટલા મટિ કે આધુનિક વંતવાદે વેપાર અને સદા વચ્ચેનું છેડું એટલું જાણું દુકું કરી નાંખ્યું છે કે કોઈ કોઈ વખત એ બેમાં ક્યોજ કરે માલમ પડતો નથી ! એટલે વેપાર, સદો અને વીમો, એ ત્રણ વચ્ચેના મૌલિક બેદ પર ભેળાનું પુરચંદ કોઈ મખર અર્થશાસ્ત્રી કરે, એ ઇચ્છાજોગ દોવાથી આપણે અર્થિયાં જ એ મરિના હાથ ધોઈ નાંખી આગળ વધીશું.

નેમચંદલા ચરાફને તો તમે જોગખતા દશો ! એ અમારા 'કુરન'ના છે. ચરાફીના ધધામાં એ ચરાફના નેમચંદલાએ લાખો ફિપા પેદા કીધા હતા; પણ મુંગદનું યેરજાનર એક વખત એમની નજરે ચાણું ત્યારથી એમની વાવડી ચરફી ! પાણીપતના રાજગંગમાં રાજગંગના કરના વીરો ચિરને સટિ ખાંડના જેલ જેલે તે ગેતાં કોઈ તટરથ મરદ બચ્ચાનું લોહી ઉઠગી આવે અને તે પણ મપદાને જંગમાં ઝંપલાવે તેમ તાતા, હાજવ, કરીમ, પીટીટ, દેવીક વગેરે મહાપુરોનાં નામો સાથે 'લીબા દીઆ' ને 'ખાધી બાપી'ની મનભેદી મર્જનાઓ સાંભળી નેમચંદલાનું વેપારી લોહી ઉઠ્યું અને એમણે પણ સો 'દીહક' નો સોદો ઠાકવાનો દસાસને ઓડર આપ્યો. એમના કમનસીએ એમને પહેલા જ સોદામાં તડકો પડ્યો તમને કદાચ લાગશે કે સોદામાં તડકો પડે તે કમનસીની કેમ કહેવાય ? વેદાનની પરિજાણમાં તો એ વાક્ય વિપરીતાર્થ, વદતો-આધાત, દોષાનુદયક-દયક; આપણે એ વેદાતની પરિજાણની લપમાં નાંદ પડીએ-પણ સાદી રીતે ગેતાં 'તડકો' અને 'કમનસીની' એ એ સખ્ખો પિરાપણુવાચક ચખ્ખો દોવાથી તડકો પડ્યો તેને કમનસીની કહેવારે માણસ કોં તો પાંદિસો દોવ કે કા તો ઉડા

પા છા શ રા ફ ના શ રા ફ

એક બિલ્કુલ દુરસદિયા મહારાજે ગણતરી કરી છે કે મુંબઈની વસ્તીમાંથી જૈરાં છોકરાં બાદ કરતાં બાકીનાં મનુષ્ય-પ્રાણીઓના પંચોતેરથી એંસી ટકા ભાગનું ગુજરાત એક અથવા બીજી રીતે સદા કે વીમા ઉપર નિર્ભર છે. ઉપર બાદબાકીમાં કપાઈ જતાં જૈરાં છોકરાંઓ પણ એક રીતે તો સદા પરજ નમે છે એમ કહી શકાય, કારણ એ લોકોનાં પોપણનો ભાર પોતાને માથે વહન કરનારાઓ સંટોડિયાઓ જ હોય છે. અહીં ‘ભાર વહન કરનાર’ એ વાક્ય ગંધેડાના અર્થમાં વાપર્યું નથી એટલો ખુલાસો આવશ્યક છે !

હવે સદાનો અને વીમાનો ભેદ તપાસીએ. મને તો એ બે વચ્ચે ઝાઝા ગાઉનું છેદું લાગતું નથી. વીમો એ સદો નથી તો બીજું શું છે ? બંનેમાં મુખ્ય આધાર ‘સંજોગો’ પર રાખવાનો હોય છે; કાઈ કહેશે “એમ તો કાઈ પણ વેપારનો આધાર ‘સંજોગો’ પરજ રહે છે.” આ વાત સાચી છે; પણ વેપાર અને સદા કે વીમાના ‘સંજોગો’માં એક બહુજ મહત્વનો ફેર એ છે કે વેપારના સંજોગો ‘દેખતા’ હોય છે ભારે વીમા કે સદાના ‘સંજોગો’ બહુધા ‘આંધળા’ હોય છે; અર્થાત્ ‘સંજોગ’ શબ્દ અંગ્રેજીમાં જોતે ‘ચાન્સ’ (Chance) કહે છે તે અર્થમાં વાપર્યો છે; ‘દેખતા સંજોગો’ દમેશાં માલતી ખપત જોઈને પોતાની પાસે જોડણા કાવડિયા હોય

તેટલાનો જ ધણું ખર્ચ સોદો કરે છે; સદો ખેતનારનો 'આંધળો મંત્રેગ' માત્ર 'ભાવદેર' જેટલા જ દાવડિયાની ભેગવાઈ રાખે છે; ઉપર જે 'ધણું ખર્ચ' અને 'નફુધા' ચબ્દો વાપર્યા છે તે એટલા માટે કે આધુનિક યંત્રવાદ વેપાર અને સદા વચ્ચેનું છેડું એટલું જાણું દુકું કરી નાંખ્યું છે કે કોઈ કોઈ વખત એ જેમાં કશોજ ફરક માલુમ પડતો નથી! એટલે વેપાર, સદો અને વીમો, એ ત્રણ વચ્ચેના મૌલિક ભેદ પર ભેળનું ખુરચંદ કોઈ પ્રખર અર્થશાસ્ત્રી કરે, એ ઇચ્છવાલેગ હોવાથી આપણે અહિંયાં જ એ મારેના હાથ ધોઈ નાંખી આગળ વધીશું.

નેમચંદસા ચરાફને તો તમે ઓળખતા હશો! એ અમારા 'દુરત'ના છે. ચરાફીના ધંધામાં એ ચરાફના નેમચંદસાએ લાખો રૂપિયા પેદા દીધા હતા; પણ મુંખઈનું શેરખાતર એક વખત એમની નજરે ચડ્યું ત્યારેય એમની વાવડી ચરકી! પાણીપનના રણજંગમાં રણજંગના કરના વીરો ચિરને સારે ખાંડાના ખેલ ખેલે તે ભેતાં કોઈ તટસ્થ ચરક બચ્ચાનું લોહી ઉછળી આવે અને તે પણ મપદાને જંગમાં અંપલાવે તેમ તાતા, ફાઝલ, કરીમ, પીટીટ, દેવીક વગેરે મદાપુરોનાં નામો સાથે 'લીઆ દીઆ' તે 'ખાધી આપી'ની મગનભેદી મર્જનાઓ સાંભળી નેમચંદસાનું વેપારી લોહી ઉછળ્યું અને એમણે પણ સો 'દીફ' નો સોદો ઠાકવાનો દલાલને આકર આપ્યો. અમના કમનસીબે એમને પહેલા જ સોદામાં તડકા પડ્યો. તમને કદાચ લાગ્યું કે સોદામાં તડકા પડે તે કમનસીબી કેમ દેવેશવ ? વેદાંતની પરિભાષામાં તો એ વાક્ય વિપરીનાર્થ, વદતો-આધાત, દાવાનુદર્શક-હરો; આપણે એ વેદાંતની પરિભાષાની લપમાં નહિ પરીગમ-પણ સાદી રીતે ભેતાં 'તડકા' અને 'કમનસીબી' એ એ શબ્દો વિરોધગુણવાચક ચબ્દો હોવાથી તડકા પડ્યો તેને કમનસીબી દેવારે માલુસ કાં તો પાંચેસો હોય કે કાં તો હાં

પરિણામ રમતે હોવાં આ હોવાનો કોનર પોલિયો નથી.—માણી
ગોસામણ કે જામ કરી પીવાં હોવા ને પોલિયો કહેવાય નહિ.—પણ
વિહાં પાણુ માં રમે એ એકલી નો વાત ખરી. કોઈ પણ અનુભવી
સરોડિયાને તમે પાણી કોલો નો ને નમને લગતજ કહેશે કે સદામાં
પરોક્ષજ સંગમાં નહોતો પાણો એ અરેબર કમનસીબી છે. એ
નહોતો પાણાં જ સરોડિયાની આંખ કારી ખાય છે. એને લાગે છે કે
નેપાલમાં કે નોકરીમાં સવારથી સાંજ સુધી ગદાર્યતરફ કરી દમડી
દમડી ભેગી કરનારથી કાંઈ અમેરિકાના કુબેર ભંડારી થવાય નહિ.

‘ ઇસ પાર કે ઉસ પાર, ’ ગાડીચોટા કે દોરી લોટા, ‘ શરાધ
સાર કે બાપ દેખાડ ’ જેવું ઝટપટ પરિણામ દેખાડનાર ધંધો તે
સદા. એમાં પહેલે જ ઝપાટે તડકો કરનાર માણસ નસાખાજની
માફકે ઉત્તેજિત ચર્ચ સગા અપસવ્યનું ભાન બૂલી જાય છે. એને મન
પેસા કમાવા અને સદાગજરની બંધીય દોલત પોતાના ઘરમાં
વાળવાની વાત રમત જેવી લાગે છે; એ લોટણ કનકવાની માફક
ગાંડો બની ચગવા માંડે છે, એને સદા કરી પરતાયલા માણસનો
અનુભવ સાંભળવાની પરવાહ હોતી નથી. એ દિમ્મતથી ઊંડા
પાણીમાં કુબડી મારે છે, થોડીવારમાં જ ગુંગળાય છે અને આખરે
કુબે છે. ત્યારે જેને ‘ પ્રથમ ગ્રાસે મલિકા ’ની માફક સદામાં પહેલે
જ સોદે ખોટ જાય છે, તે ચોકેલો જ રહે છે અને દૂધથી દાઝેલો
હોવાથી તે જાસ પણ કુંડી કુંડીને પીએ છે !

તેમચંદ શરાફને પહેલા જ સોદામાં નફો થયેલો હોવાથી એણે
પસીનાને ટીપે પૈ પૈ કમાવી આપનાર ગોચળગાય જેવો શરાશી ધંધો
બંધ કરી ‘ ઝટ દે, પટ મરેગા ’ જેવા રોડડિયા પરિણામવાળા
સદાના ધંધામાં ઝોકાવવાનો વિચાર કીધો. વડા મુનિમ તેમજ બીજા
ધણાં ય શાણાં માણસોએ શરાફ મહાશયને બહુ બહુ વાર્યા પણ
લોહીનું ટીપું ચાખેલા વાધની માફક એમનો સદા માટેનો રસાસ્વાદ

[illegible]

માંડી ! ઉપરાઉપરી સદામાં લાખોની ખોટ આવવા માંડી; દલાલો પણ એના સોદા ચેતીને કરવા લાગ્યા. શરાશી પેઢીની આંટ પણ પાતળી થઈ ગઈ અને એક મોટી ખોટ લરપાઈ કરતાં નેમચંદ્રનું મગજ ખસ્યું. ગાંડાની માફક એનો લવારો વધ્યો. વફરેલા શનિને મોં લાવતી ચોપડતી કરવા માંડી, પણ એનો શનિ સુધર્યો નહિ તે નહિ જ. ધરખાર વેચાઈ ગયાં. દાગીના વગેરે ગીરો મૂકાઈ ગયા એટલે નેમચંદ્રશા મુંઝવેનું પેદું વીંટાળી દઈ ધોયલા મૂળા જેવા ‘પાંજે વતન’ સુરત પાછા ફર્યા. સુરતમાં પણ ‘શું કરવું?’ એ પ્રશ્ન તરતના પાસ થયલા ગ્રેજ્યુએટની માફક એમને મુંઝવવા લાગ્યો. સદા ખેલનારની કે તેમાં ખુવાર થયેલાની ખરી કમખખતી એ છે કે એને સદા સિવાય બીજો કોઈ ધંધો સૂઝતો જ નથી. એને નોકરી કરવી પણ પરવડતી નથી. એનો હાથ એટલો બધો છુટો થઈ ગયેલો હોય છે કે કામ કરીને મળતી ધીમી અને થોડી આવક એને મન ચટણી જેવી લાગે છે. મહેનત મજૂરીનું કામ કરવું એને ગમતું જ નથી. થોડો ધણો પૈસો હોય છે ત્યાં સુધી તો એને દલાલો ‘જ્યાં ખોવાયું ત્યાંજ શોધો’ એમ કહી પાનો ચહાવે છે. પણ ખોટના પૈસા જોખતાં ડચકિયાં આવવા માંડતાં જ દલાલોયે કાણ જાણે ક્યાં છુ: થઈ જાય છે.

નેમચંદ્રની પણ એજ દશા થઈ. સુરત આવી એણે થોડો આરામ લીધો; પૈસા જતાં સગાંવડાલાંઓનો સ્નેહ પણ હવામાં પીગળી ગયેલો હોવાથી એના આરામમાં બીજું કોઈ દખલ કરવા આવ્યું નહિ. માત્ર એની સ્ત્રીનો સ્નેહ કાયમ હતો; સ્ત્રીના પલાના દાગીના તેમજ પૈસા પર એનું ટકું ઠીક નબ્બું; તબિયતમાં જરાક ફરાર થતાં નેમચંદ્રશાએ નાના પાયા પર આંક ફરકની બેટીંગ લેવા માંડી.

‘કેમ બચ્યા નેમા ! આજે હું આવવાનું ધાયફું !’ એમ એમની ધારણા, શ્રદ્ધા કે એમનું ધ્યાન ધરાક તરફથી પૂછતાં જ

એ એનો જવાબ પો દાથ ફેરવી મોટા જોડાર ખાઈ પોતાના
કાંધમાં આપના.

‘દીપાનો લક્ષુ તો ‘ચૂલો’ ને ‘ચૂપાનું લાકડું’ લાઈવેલ,
પણ ધ્યાન તો ‘જૂખજૂકાના પગથિયા’ પર ભેમેલ.’

‘હવે કશું કશું એ દીપાના લક્ષવાએ ! મારા દાજાને પોતડી
પેરવાનું તો લાન નથી તે ધ્યાનમાં દું દમજો ! એ દું દું ધું તે
લખી રાખ. મહ દાસે મેં ‘જોડારમલ’ની ધારખા આપેલી તે
દહરીની આગને ઊભી રહી. આજે ચોથમલ કે જનનલાલ નદિ
આવે તો ઠાપી તરફની મુંજ જોડાવી લાખું !’

‘જેટલો બધો જરોમો છે તો ચોથમલ ને જનનલાલ પર
લગાડો કેમ નથી !’

‘આજ જરા પેદાની બરકત છે; નદિ તો ફેવારના લાઈખા હોત.’

‘જા મહા કર તારે,’ પંસાની બરકત તો ‘હોય તેવારે આવજો.’

નેમચંદ આમ એક ધરાકને પતાવે કે બીજો આગ્રીને ઉભો જ
છે. એ લોકોનું બધું કામકાજ એમના ખાસ કોડરડમાં જ ચાલતું;
કારણ દળરો ફિયાની લાંચ ફરન અપાતી હતી છતાં એ જાકા
પંજના પેપરને નાખૂં કરવાનો દેખાવ પોલોસ તરફથી ચાલુ જ
હતો. એકે વંચારી જુવાર હોયોક મલાવી શકતો નહિ ! અકાનો
આકાર ચૂલા જેવો અને નજાનો આકાર ચૂલામાં લાકડું હોય એવો.
હોવાથી એ જાકાદોની બાપામાં ‘ચૂલા’નો અર્થ અટ્ટો અને
‘ચૂલાના લાકડા’નો અર્થ નજો થાય છે ! આત્મારામ જૂખજૂના
ધરનાં પગથિયાં પાંચ દોવાથી પંજના આંકને એ લોક ‘જૂખજૂ-
કાનાં પગથિયાં’ કહે છે એવો જ રીતે મુંબઈમાં પ્રચલિત એક
બીજા જ ‘કોડરડ’માં જોડારમલ ને એકો, ચોથમલ ને એવો અને
જનનલાલ તે જોડો, એમ બીજા આંકોને પણ કોઈ અમુકવા મહા-

રાખતી એ જ મોટું ગ્રામ છે, કારણ કે પિંગલા નગરી આશા છોડી દીધા પછી જ રૂખે કરીને મૂની હતી.’

‘એ વળી પિંગલા કઈ મૂળ છે !’ પેલી ભેખ રે ઉતારે રાજ ભરમરી ‘વાળા તો નહિ ?’

‘ના, ના, પિંગલા તો એક વેસ્યા હતી અને તે ગુરૂ દત્તાત્રય જેવા મદાન ગોગીની ગુરૂ હતી.’

‘દત્તાત્રયની ગુરૂ ? અને તે વેસ્યા ? આજ કાંઈ પીધા વગર મગજ ઠેકાણે હોય એમ લાગતું નથી.’

‘જે સાંભળ : શાસ્ત્રમાં જોની કયા આમ છે; ગુરૂ દત્તાત્રય કહે છે કે ત્રિદેવનગરમાં પિંગલા નામની એક વેસ્યા રહેતી હતી. તેની પાસેથી હું ‘નિરાશા’ રાખનાં શીખ્યો છું—તે આવી રીતે:— પિંગલા નામની વેસ્યા એક દિવસે પુરૂષને પોતાના રતિમંદિરમાં લઇ જવા માટે સારી રીતે શણગારતો કહેશે કરી સાંજને વખતે પોતાનાં ઘરનાં બારણાંના બહારના ભાગમાં બેઠી. તે ધનની ઇચ્છાવાળી વેસ્યા માર્ગમાં આવતા ધનાઢય પુરૂષોને જોઈને બાણતી હતી કે ‘આ પુરૂષો મને ધન આપશે તથા મારી સાથે સુરત કરશે.’ આવેલા પુરૂષો પાછા ગયા પછી પેલી મકેતવૃત્તિથી આછવિકા કરનારી વેસ્યા વિચાર કરવા લાગી કે વળી બીજે કાષ્ઠપણુ ધનાઢય પુરૂષ વિશેષ ધન આપનારો મારી પાસે આવશે. આવી દુષ્ટ આશાથી તે વેસ્યાની નિદ્રા ઉડી ગઇ, અને બારણાના બહારના ભાગમાં બેઠેલી તે વેસ્યા ધડીકમાં અંદર આવતી હતી અને ધડીકમાં પાછી બહાર નીકળતી હતી. આ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિ વીતી ગઇ. ધનની આશાથી તેનું મન દીન થઇ પડ્યું. સુખમાં શોષ પડવા માંડ્યો, તેને મહા ખેદ થવા માંડ્યો તે તે ખેદથી હવે ધધો ત્યાગ કરવો એ જ સાઈ છે, એવી ચિંતાને લીધે સુખકારક વળી બીજે મોટો ખેદ થયો, એટલે તે વેસ્યાએ હાથમાં તંબુરો લઈ હિંદુસ્થાનની નાકાકતથી એક ગીત છેડ્યું:—

‘ સુખુને—સુખુને ઓ નમરના લોકો !

કે ‘ દવે ધણું થયું ’ એમ મનમાં થયું એનું નામ નિર્વેદ :

એવી જુદી હા વાગ્યશાળીને થાય છે,

આશા રૂપી પાસો એવી જ જુધિયી કપાય છે ।

અરે ! હું પિંગલા કેવી અવિવેશી,

કે ધનની લાલમ્બાએ અપ્રમ પુરૂષોનેય

સેવું છું ! એ તે મોઢ કેવો ?

પ્રજુના મંદિર રૂપ આ શરીરને,

ધન તેમજ રતિની હજીયાથી પરને

વેચી હું નરકમાં પડું છું ; બીજને પાડું છું. ’

અરે આ શરીર પવિત્ર દોષ તોજ પ્રજુનું મંદિર, નહિ તો દાસકાના બનેલા વળાઓ, વળીઓ અને આડસરા—જે વિદ્યા, મુન, ચામડાં, દવાડાં તથા નખોથી મદાયેલા દોષ એવા દેખાવની હિતર દિદુસ્માનની ‘ ટટ્ટી ’ । પ્રજુ, કામા કામા ! આજ મારા પુરૂષનો હૃદય થયો કે દુઃખકાગક નિરાસારૂપી કામના નાશ પામી સુખકારક નિરાસારૂપી વૈરાગ્ય લાખ્યો પ્રજુ મને, અવિચલ રાખજો. સતોષે સુખુને સુખુને ઓ નમરવાસીઓ ! આ પિંગલા વેચ્યા પોકારી પોકારીને હરે છે. આશા એટલે કામના, નિરાશા એટલે વૈરાગ્ય ; આશા એ જ દુઃખનું મુળ ને નિરાસારમાં જ સુખ અમૂલ્ય—એ જ્ઞાન પાડી જ મેવું છું નિર્મિત મનની નિદા, ’ સાંભળું ! ગુરુ દત્તાત્રય આમ પિંગલા વેચ્યા પાસે ‘ નિરાસા ’ શીખ્યા ! ”

‘ દવે માંજરકું, સાંજરકું, તમેવ નવરા અને ગુરુ દત્તાત્રય પામી નવરા ! નજીવી જાજરમાં અર્ધાં ત્વાંથી શાઅનું ’ એકું એકવી દેવું ;

ખાત્રી ત્યાં ખરો વેરાગ રાખવાનો મોગ ત્યાં મીઠું. ખરા દો તો
દયો નેહો પ્રતિમા કે—

‘પ્રતિમા શા માટે કે એ લીધા વગર જ હું કદું છું કે
આજથી મારે—

‘દવે રાખો, રાખો, જેને માટે આવું આવું લાંછું લાંછું
ભાખ્યું કરો છો તે તો આ આગ્યા.’

‘કોણ !’

‘દૂમવાળા વેળાછ !’

‘સ્તવ પેટાવી આ મુઠ્ઠી દે ત્યારે ! ચાલ નેહો તો ! સસરીનાએ
વિના કારણ દસ મિનિટને વાસ્તે શીઘ્રસુરીના ચક્ર પર ચડાવી દીધા !

હ સ્થા કે હ સ્થા ?

યા ને

“હા ન્ટ લા હ પ્લી ઝ”

દેહે ચીજને બે બાજુ હોય છે. દાસ્તની એક બાજુ માટે તમે થાઈ સંબંધીયું દરી તેમ તમે એ માટે ધણ જાણના પણ દરી. હ આજે વાંચક આગળ એની બીજી બાજુ રજુ કરવા માથું ધું. ધોળકાના ફોટેલા દાઝમ જેવું ડાચું દરી મોટે અવાજે હી-હી-હી દરી હસતું તે અદ્દાસ્ત, પશિમના મનને અનુસરી આપણામાંથી ધણ એમ માનના ઘણ મમા છીએ કે મમે તેમ હી હી હા હા દરી બીજી જવાબદાર રીને ખડખડાટ દસતું એ તનદુરસ્તી વધારનાર છે; ઘણા વિદેશીઓ માને છે કે દિંદીઓ ખડખડાટ દસતા નથી અથવા એ ભોંકાને ખડખડાટ દસતાં આવડતું નથી તેથી એ ભોંકાને સ્વરાત્મ્ય મળતું નથી; અને વિદેશી મિત્રો એમ કહે છે માટે આપણામાંથી કોઈ કોઈકના મનમાં એમજ જૂન બરાઈ બેઠેલું છે કે દિંદીઓમાં દાસ્તરતિની જરૂર ખાલી છે : આ તો પેલા કહે છે તેમ 'બાવો બોલ્યો ને બોલ્લી નાચી' એના જેવી વાત ઘઈ : એક નાટકમાં એક વહોરાજી ખડખડાટ દસી પડ્યા એટલે તેને બીજાએ એમ દસવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું 'જદા દસા તેસી મેખી દમો' ! આ વહોરાજીની માફક આપણા પણ કોઈ કોઈ મિત્રો વિદેશીઓને નાંદે

દિંદીઓમાં જન્મીને પાપા જે એમ પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે, એ
 જન્મ દિંદીઓમાં જન્મ્યા હશે કે નહિ તે તે, પણ નહોતું પણ
 દિંદી પ્રાપ્તિ, તેમજ અપાપાનું જન્મ અપાપાની જે એમ પ્રાપ્ત
 થયે છે એ અપાપા જે જન્મ પાપી છે તે જન્મે જેમ જે-પાપાનું
 દિંદીઓમાં જન્મ્યા પછી પાપી-પાપી-પાપી જન્મું એમે દિંદીઓ પાપ
 ની રૂપ પ્રકારનું જન્મ પાવું છે, તેમજ જેમ અપાપા આપણે રૂપ
 જેવાદિ જન્મું એ દિંદીઓમાં, એવાપણાની અને અપાપાના પ્રકારને
 અપાપાનું જન્મ એમે એવી અપાપાની નિશાની પ્રાપ્ત છે; પણ
 દિંદીઓમાં, આપણી આંખે એવાનાં એમની ' પેલીઓનાં 'માં પાંચર
 પરી તથા એમ માનના જેવાથી આપણા આનંદ ઉત્થાપના પ્રયોગ
 એવાનાં એમને જાણે જ પ્રમંગ માં પડે, એટલે એ લોકોના આવા
 કામ અનુભવ પર અપાપા અભિપ્રાય પડેથી દિંદીઓની દારૂ-
 વૃત્તિનું તોળ કરવું એ અપાપાની નિશાની તથા રૂપ નહીં; હું તો
 એમ માનું છું કે જે પ્રાપ્તના મોટા ભાગના હજારે સાદાત્ આનંદ-
 સ્વરૂપ થી જન્મું છે તેમને દસનાં આપણું નથી અથવા તેમની દારૂવૃત્તિ
 ખીલી નથી એટલું જ નહિ, એ લોકોની દારૂવૃત્તિ પણ અત્રિનેના
 સંસારમાં આપ્યા પછી શરૂ થાય છે એમ કહેવું એ તેમની દારૂવૃત્તિ
 બદલવી કરવા જેવું છે। અહીં ઉંચા પ્રકારની રસવૃત્તિ દિંદીઓએ
 ખીલી છે. એ રસવૃત્તિનું દર્શન કરવાની જેને હમ્મશ દશે, તે
 દિંદીઓના આમોદ-પ્રમોદના દિવસો, ધાર્મિક ઉત્સવો ઇત્યાદિમાં કરી
 શકશે. દિંદીઓની આજની અત્યંત કચડાયેલી અને દયાજનક સ્થિતિમાં
 પણ એ રસવૃત્તિ છેક જ નામશેષ નથી થઈ ગઈ એ જેને જેવું દશે
 તે જેઈ શકશે. આપણે ત્યાં ગમે તેવું ખાવા પીવાનું બંધન થોડે
 ઘણે અંશે જળવાઈ રહ્યું છે, તેમ ઘણા દીર્ઘ કાળના અનુભવ પછી
 આપણી બીનજવાબદાર રસવૃત્તિ પર અંકુશ મૂકાયેલો હોઈ આપણો
 એ રસ તાડીથી ઉભારાઈ જતા ઘડિયાની જેમ બહાર છલકાઈ
 જતો નથી પણ શાંત રીતે વહેતા સરોવરના પાણી જેમ ઠાવકા ને

મર્યાદાશીલ હોય છે. દિંદુઓના દાસ્યનું સ્વરૂપ એવું છે. દાસ્યમાં કટાક્ષરૂપી રાજસી વિવની કે ગમે તેવી ધાનકર્ષી તામરસી ઠાંડા-હીડીની માત્રા વધી જાય તો સાચી બ્યાનંદરૂતિ જોખમાય છે અને કલેશ દ્રેષ ધત્યાદિ રાક્ષસી વૃત્તિઓ તેટલા પ્રમાણમાં જનન થાય છે. આવી જાનના અદૃદાસ્યના સંબંધમાં સ્વચ્છનિષ્ઠ મહારાજ થી. નથુરામ શર્માએ પરમ સુખી થવાના ઉપાય ઉપર આપેલા ધાર્મિક બ્યાખ્યાનો પૈકીના એકમા તેઓનો જે ઠાંધ કહે છે, તેનો અસ્પાંશ સાદર રજુ કરું છું.—

“અદૃદાસ્ય એ રજોમુશ્કન્ન હોય છે. એ ગંભીરતાનું વિશદી છે અને તે બ્યવદાર-પરમાર્થ જાનનેમાં દાનિકર છે. પરમાર્થ સાધવાને હજીનો પુરુષ વૈરાગ્યવાન અને ગંભીર હોવો જોઈએ. જો તે જો તે વાતમાં ખડખડ દસવા કરે તો તેથી તેનાં મન અને પ્રાણ અચળ થાય છે, બ્યમ થાય છે અને તેથી તે બ્યેવમાં પોતાના મનની એકાગ્રતા કરી શકતો નથી : બ્યવદારમાં પણ મનુષ્યે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે જ્યાં ત્યાં અને જો તે પ્રસંગમાં હીડી દસવાનો કુસ્વભાવ ન રાખવો જોઈએ. સદૈર્ગ વાતમાં અથવા દસવાનો પ્રસંગ ન હોય તો પણ તે ઉત્પન્ન કરીને ખડખડાટ દસવું એ હીક નથી : શૂરજનોની સમીપમાં વા નેજો સાંભળે તેવી રીતે હીડી દસવું એ વધારે અયોગ્ય છે. અદૃદાસ્યથી પ્રાણ, ઈદ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાત્વિક બળ દણાય છે : જ્યારે મનુષ્ય જોરથી દસે છે ત્યારે તેનો શ્વાસ મુખદ્વારા ઉતારવો બદાર નીકળે છે, એથી એનું સાત્વિક બળ ઘટે છે. જહુ દસવાથી પ્રાણકલાનો નકામો બ્યવ થાય છે : યોગશાસ્ત્રમાં મુખેથી શ્વાસ મૂકવો એ દાનિકારક ગણ્યું છે. કસરત કરનારા પોતાનું બળ સાચવવાને જરા મુજવણ થાય તો પણ મુખ બંધ રાખી નાક વડે જ શ્વાસ લેવા મૂકવાની ક્રિયા કરે છે. રાત્રિએ નિદ્રામાં જેનું મુખ ફરેલું રહેલું હોય ને તેથી જો માણસ મુખથી શ્વાસ લેવા

હિંદીઓમાં હાસ્યવૃત્તિની ખામી છે એમ માનતા થઈ ગઈ છે. આ ભાઈઓ હિંદીઓમાં બેળાતા હશે કે નહિ તે તો પ્રશ્ન જાણે; પણ હિંદી માનસનો તેમનો અભ્યાસ બહુ જ આજકાલો છે એમ મારો નમ્ર મત છે. અલગત એ વાત ખરી છે કે ગમે તેમ એ-મલાજાલરી રીતે-ખીનજવાબદારપણે ખી-ખી-ખી-ખી હસવું એને હિંદીઓ બહુ નીચા પ્રકારનું હાસ્ય ગણે છે. તેમાંય કોઈ અજ્ઞપણા આગળ દાંત દેખાડી હસવું એ હિંદીઓમાં, તોજડાપણાની અને અણુજ્ઞપણા પુરૂષને અપમાનજનક લાગે એવી બાલિશતાની નિશાની ગણાય છે; વળી વિદેશીઓ, આપણી સાથે બેળાતાં એમની ‘ પોઝીશન ’માં પંકચર પડી જાય એમ માનતા હોવાથી આપણા આનંદ ઉત્સવના પ્રસંગો જોવાનો એમને લાગ્યે જ પ્રસંગ સાંપડે, એટલે એ લોકોના આવા કાચા અનુભવ પર બંધાયેલા અભિપ્રાય પરથી હિંદીઓની હાસ્ય-વૃત્તિનું તોલ કરવું એ ભ્રમજનક નીવડ્યા વગર રહે નહીં; હું તો એમ માનું છું કે જે પ્રજાના મોટા ભાગના ઇષ્ટદેવ સાક્ષાત્ આનંદ-સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે તેમને હસતાં આવડતું નથી અથવા તેમની હાસ્યવૃત્તિ ખીલી નથી એટલુંજ નહિ, એ લોકોની હાસ્યકથા પણ અંગ્રેજોના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી શરૂ થાય છે એમ કહેવું એ તેમની હડહડતી બદનક્ષી કરવા જેવું છે । બહુ ઉંચા પ્રકારની રસવૃત્તિ હિંદીઓએ ખીલવી છે. એ રસવૃત્તિનું દર્શન કરવાની જેને ઇચ્છા હશે, તે હિંદુઓના આમોદ-પ્રમોદના દિવસો, ધાર્મિક ઉત્સવો ઇત્યાદિમાં કરી શકશે. હિંદુઓની આજની અત્યંત કચડાયેલી અને દયાજનક સ્થિતિમાં પણ એ રસવૃત્તિ છેકજ નામશેષ નથી થઈ ગઈ એ જેને જોવું હશે તે જોઈ શકશે. આપણે ત્યાં ગમે તેનું ખાવા પીવાનું બંધન થોડે ઘણે અંશે જળવાઈ રહ્યું છે, તેમ ઘણા દીર્ઘ કાળના અનુભવ પછી આપણી ખીનજવાબદાર રસવૃત્તિ પર અંકુશ મૂકાયેલો હોઈ આપણો એ રસ તાડીથી ઉઘરાઈ જતા ધડિયાની જેમ બહાર છલકાઈ જતો નથી પણ શાંત રીતે વહેતા સરોવરના પાણી જેમ ઠાવકા ને

મર્યાદાશીલ દોષ છે. દિલ્હીના દાસ્તખાનું સ્વરૂપ એવું છે. દારપમાં ઠરાસૂરખી રાજસી વિચની જે મમે તેરી ખાખરખી તામખી કાકી-દીકીની માત્રા વધી જાય તો સાચી જ્ઞાનદગ્ધિ જોખમાય છે અને કલેસ ફેપ દર્યાદિ રાજસી રૂસિઓ તેટલા પ્રમાણમાં જાગૃત થાય છે. આવી જાનના અદૃદાસ્તના અંબેધમાં ઝાઝનિષ્ટ મદારાજ ખી, નામુરામ શર્માએ પરમ મુખી થવાના ઉપાય ઉપર આપેલા ધાર્મિક બ્યાખ્યાનો પીકીના એકમા તેઓશ્રી જે કાંઈ કહે છે, તેનો અસ્પાંશ સાદર રજુ કરે છું.—

"અદૃદાસ્ત એ રજોમુજુજન્ય દોષ છે. એ મંબીરનાનું વિરોધી છે અને તે બવદાર-પરમાર્થ બન્નેમાં હાનિકર છે. પરમાર્થ સાધવાને દમ્પત્તો પ્રરૂપ વંશાવવાન અને મંબીર દોવો જોઈએ. જો તે જે તે વાનમાં ખડખડ દસવા કરે તો તેથી તેનાં મન અને પ્રાણ અંચળ થાય છે, બધે થાય છે અને તેથી તે ખોવમાં પોતાના મનની એકાગ્રતા કરી શકતો નથી : બવદારમાં પણ મનુષ્યે પોતાની પ્રતિજ્ઞા જાગવવા માટે જ્યાં ત્યાં અને જે તે પ્રસંગમાં હીકી દસવાને કુસ્વભાવ ન રાખવો જોઈએ. સહેજ વાનમાં અથવા દસવાને પ્રસંગ ન હોય તો પણ તે ઉત્પન્ન કરીને ખડખડાટ દસવું એ ઠીક નથી : યુરજતોની સમીપમાં વા તેઓ સાંભળે તેવી રીતે હીકી દસવું એ વધારે અયોગ્ય છે. અદૃદાસ્તથી પ્રાણ, હૃદયો ને અંતઃકરણનું સાત્વિક બળ દહાય છે : જ્યારે મનુષ્ય જોરથી દસે છે ત્યારે તેનો શ્વાસ મુખદ્વારા ઉતારવો બદાર નીકળે છે, એથી એનું સાત્વિક બળ ઘટે છે. બદુ દસવાથી પ્રાણકલાનો નકામો બચ થાય છે : યોગદાસમાં મુખેથી શ્વાસ મૂકવો એ હાનિકારક ગણ્યું છે. દસરાત કરનારા પોતાનું બળ સાચવવાને જરા મુંઝવણ થાય તો પણ મુખ બંધ રાખી નાક વડે જ શ્વાસ લેવા મૂકવાની ક્રિયા કરે છે. રાત્રિએ નિદ્રામાં જેનું મુખ ફરિજી રહેતું હોય તે તેથી જે માણસ મુખથી શ્વાસ લેવા

મુજ અને ચોટલી દોષ તો ચોટલીથી માંડીને તમારી કાજી મુખી પહેંચી વળે એમ દોષ તો તો હસવાનું માંડી જ વાળજો. ખાનગીમાં લાવેલા એ ચેકુસા તમારી જાહેરમાં રેવડી દાજાદાજી ના કરે તે પહેલાં એની જાણે. મોન્ડેસોરી રીસ્ટરમાં તમે મમે તેમ માનના દો, પણ આવા સંજોગમાં દસ્તા તો દસ્તા જ સમજાજો. ઊંઘાએ બાજુપટની છુટ લેવા આવે તે પહેલાં જ ગંભીર બની જાવો. એવે વખતે "ડોન્ટ લાઈ" બિરાદર! નહિ તો "ટકાના તથુ રોર" થઈ જતાં વાર લામરી નહિ. આવા પ્રસંગમાં 'લાઈંગ' કરતાં એકાદ 'લાઈ' વધારે કારગત નીવડે છે!

બેરી દોષ, ઊંઘા દોષ અને એ લોકોને કપડાં લતાં કે પહેર્યાં-માંમાં તમે ના અપાવો એ કાઈ બને? વધારે નહિ તો એકાદવાર પણ તમારે એ લાઉસન-જાઉસન સાથે નરોત્તમભાઈ કે કસ્તાલુ મોનીને ત્યાં જવું પડવાનું. શું કહું છું લાઈસિંગ? આમ તમે ગમે તેટલા હસમુખા કે સહેરી લાલાજી દો. પણ આવે પ્રસંગે તો લીધેલા માલતું ખીસ ચુકવી આપો. ત્યાંમુખી તો ગાઝામાં દીવેલની છાયા જળવી રાખજો. તે પહેલાં જરા સરખું જ દસ્તા તો દસ્તા જ માનજો. તમારા દાસ્તનો અર્થ તમારો પત્ની કે પુત્રપુત્રીઓ કરતાં પેલો અજરાફ વેપારી બહુ સારી રીતે સમજે છે. દસ્તાનાં બોચિયાઓને સારી રીતે વેનરવાની કળામાં એ સિદ્ધહસ્ત દોષ છે. એવી વખતે "લાઈવા"નું માંડી વાળજો. કારણ કહેવત છે કે 'ખીસું સલામત તો 'લાઈંગ' જહોતેયં!'

બોર્ડિંગહાઉસમાં રહી લલ્લા દોષને કે અનિસિપાલિટીના દીવ વાંચી પરીક્ષાઓ પાસ કરી દોષ. પણ નસીજમાં મન લખેલું દોષ તો ચાકર ગાઢી, ઘોડા, મોટર, એપલીનની જરૂરત થવા વિના રહેતી નથી. હવે ગાઢી ઘોડા અને મોટર એપલીન સાથે તમારાથી દસાવ એટલું હસજો, પણ ચાકર માણસ સાથે તો ગંભીરતા જ

એણે સારાએ ચક્રામાં ' ગિસ-ફૂટ-આયકોટ 'ની યાંગ મારી મારીને ' સિટિસ ગૂડઝ બોયકોટ ' કરાવી નાંખેલો. એની હાડકે લોટા દોડી ચાવી ગારીએ ટીંગાઈ વળના. એની યાળીએ ફૂંસાની ગોપીઓ જેમ કામ અધૂરું મૂકી લોટા એની આસપાસ ભેળા થઈ જતા. એની પ્રભાતદેરીમાં ભાગ લેવા ફળિયાનાં છોટરાં એક્ટે પગે ઉત્સુક રહેતાં. એના નેતૃત્વ હેઠે કામ કરવામાં આર વર્ષનો ગોપાળ માન સમજતો. એણે સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવા સ્વદેશી પીપરમીટ અને સ્વદેશી બિસ્કૂટની સ્વદેશી મારકેટ પોતાનાથી મોટી વચના એટલે વડિલ, તેથી જ પૂજ્ય શ્રી ગોપાળભાઈ થોસ પાસે ખુફી મૂકવાની ક્રિયા કરાવેલી. લાકડાનાં બોખાં પર ટીકડી તથા બિસ્કીટની નાની ઢગલીઓ મૂકી, તે ઉપર રૂમાલ ઢાંકી, એણે તે રૂમાલ પોતાની ટુકડીની વાનરસેના સમક્ષ લોટાનાં ટોળાંનાં ભેગાં બળ સાથે ગોપાળભાઈ થોસ પાસે ઉંચકાવેલો, એટલે સ્વદેશી મારકેટ ખુફી મૂકાયલી જાહેર થતાં જ વાનરસેનાની ધરાણી હલકી પડેલી ! વકરો કેટલો થયો તે તો પ્રભુ જાણે, પણ માંજ પડે ' હસતો હસતો ' ઘેર આવ્યો. અને ખીજ દિવસના વેપલા માટે માલ લાવવા એની આ પાસેથી એણે ચાર આના લીધા, તે પરથી કહીએ તો કહી શકાય કે મારકેટ ખુફી મૂકાયલી જાહેર થતાં જ માલ ચપોચપ ઉંચકાઈ ગયેલો હોવો જોઈએ ! એમ નહિ હોય તો વકરાના પૈસામાંથી ખીજ દિવસ માટે નવો માલ લાવવાને જદલે એ એની આ પાસે તે માટે ચાર આના શી જખ મારવા માંગે ? સુરતના રસ્તા ભોંયપત્રિકા માટે નાલાયક હોવાથી સુંબઈના કોઈ કોઈ સરીયામ રસ્તા પર આવેલી ભીંત પર ચેચેં ઘાળ ફલં નવે નાં પાટિયાં લગાવેલાં હોય છે તેવું એક આકર્ષક પાટિયું પાડોશનાં વાંજકાર કાકીની ભીંતે લગાવી તે ઉપર ચાકવતી રાજકીય ક્ષેત્રની છેક છેક્ષાનાં છેકી ખખર ભેગવી અશોક લખતો. ' કુલેટીત 'નો ઇતિહાસ લખાશે સારે ધૂધી સી. આઈ. ડી. ખાતાને માપ આપી આ ' પાટિયાંપત્રિકા ' લખનાર અમારા અશોકનું નામ

બદાર આવશે ત્યારે તો તમે તે જાણશો જ, પણ-કર્ષ નદિ-વળા
કાંઈ અદેખો કહેશે કે આ તો મુદ્દાની વાત પાણી મૂકીને મારા
મનમાં છે તે બાઈની માફક પોતાનું જ દંડુ આગળ ધપાવે રાખે
છે! મનકાકાએ કાંઈ દેશમેદીની હિરેરણીથી લેજરમેદીવ એસેમ્બલી
માટે પોતાની ઉમેદવારી કાંઈસના દરમાનની વિરૂદ્ધ જઈને બદાર
પાડી ત્યારે અગ્રેષ્ઠ પદાએ એની ટોળાના સુનંદા સિપાઈઓની
ફાજનાં બેગાં બળ સાથે દુધિયા પ્રજાપતિને સાંધી એક રાષ્ટ્રીય
અધિકાર એક રાત માટે ઉછીનો લાવી મનકાકાને બારણે તે બાંધી
રાતભર રાષ્ટ્રીય શૈલીથી તેને બૂંદાવેલો! પરદેશી રમકડાંનો વેપારી,
એને અને એની ટોળાને જોનાંજ ધબાક કરતી કે એની દુકાન બંધ
કરી દેના; એ જ બનાવે છે કે એણે એ વેપારીઓમાં કેવો 'તરખાટ'
મચાવી મૂક્યો હતો! રાષ્ટ્રીય નેતા કે રથાનિક સંગ્રામ સમિતિ કે
પંચાયત અથવા લાડી માજનો ભોમ બનેલો કાંઈ સ્વયંસેવક મૃત્યુ
પામે તેના મદાનમમાં કે માનમાં હડતાળ પાડવાનું કામ વાનરસેના
ફેટલી બધી ફાજનાથી પાર પાડતી તે તો જોયે જોયું હતો તે જ
જાણી શકશે એ પૂછો 'વપ્રમખર્ષ કોણ છે?' વાનરસેના એકે
અવાજે પૂકારતી 'એક બોટા વીર છે.' એ બોલતો 'એક દો'
તરનજ જવાબ મળતો 'પીળા પાથરી ફેંક દો.' આવો પરાક્રમી
છોકરો બોલોક પામે અને એ દળર વર્ષ પછી કાંઈ ચિનાઈ વાણીઓ
શોધકને, સુરનનો અપાટીઓ ચક્રો બોદનાં બોદતાં મારી ચંચળના
અગ્રેષ્ઠ સબેલી એકાદ 'પાટિયાપત્રિકા' હાથ લાગે અને તે પરના
સબેલા ચાકના અક્ષરો ઉદ્દેશનાં તે ખુશાલીનો માર્ગો ગજ ગજ ઉછળી
એમ કહે કે "અગ્રેષ્ઠ બીન બા કુંડી છી આ દાઉ-એટલે કે
અગ્રેષ્ઠ તો સુરનનો 'વાનીઓ' દેના; ત્યારે એમ કહેવામાં અને
માનવામાં પેલો ચીનો વાણીઓ કંઈ ખોટું કહે છે કે? દરગીજ
નદિ જુઓ દમજાજ એક પ્રસિદ્ધ મદાસ્ટી મુવાન શોધકે સાબિત કીધ
છે કે અસલ કોલરેટ તામિશનાકુંડા દેના; કારણ કે 'વેએસ્ટાઈન'નું

સંસ્કૃત 'પાલિસ્તાન'નું અપભ્રંશ 'પાલીતાણા' દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના તામિલ નાડુમાં આવેલું હોઈ મહાત્મા કાઈસ્તનો જન્મ ત્યાં જ થયો હતો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. કાઈ જૈનભાઈ આ ઉપરથી જરૂર પ્રશ્ન ઉઠાવી શકે કે એ પાલીતાણા તે શેત્રુંજય વાળું કેમ નહિ? અને એમ હોય તો મહાત્મા કાઈસ્તને, ત્યાં આગળ કાઈ જૈનગુરૂ પાસેથી દિક્ષા કેમ નહિ મળી હોય? જોયુંને! આપણે છેક કેટલે ઉંડે ઉતરી પડ્યા? કાણુ જાણુ કેમ અશોક નામમાં જ એ ચમત્કાર છે.

‘ઓ આસુ, દીકરા આસુ, ચાલ ભાઈ ચાલ; નાહીને જમી લે; નહિ તો નિશાળે જતાં મોડું થશે.’ અશોકની બા એને બોલાવે છે.

૨

‘આજ ટો બા નિસાલતુ હું નામ ન દેડી. આજ ટો પેલા છખીલ દાલઢોકલીની દુકાને બિસકુટની પીકટીન કરવાની છે.’ અશોક જવાબ દે છે. ‘પણુ દીકરા, એમ ભણુશે ગણુશે નહિ ને ખીટીશ ગુડઝની પીકટીંગ કર્યા કરશે તો પછી આગળ જતાં તારી વલે શી થશે?’

‘કેમ હવરાજ મયલા પછી બધા દિ ભયના જ કરવાતું છે ને? છખીલને કેટલું હમજવી હમજવીને કહ્યું પણ એની દુકાનનો ‘બિસ-કૂટ’ સીલ કરાવે જ ને તારે હું કરવું? બે દિવસ પીકટીન કલ્લાખખુ’ કે એની ધોતલી ઢીલો થઈ જહે અને બાપા કહીને સીલ કલ્લાખાવહે!’

અને આમ બોલી અશોક જાયરે ભાગ્યો! એને ખાવાની દરકાર નહિ હતી, પીવાની પરવા નહિ હતી; એને લગની લાગી હતી દેશ માટે, કામ કરવાની એને ધગશ હતી ‘બિસ-કૂટ’નો ‘બાયકોટ’ કરવાની!

પહેલાં તો અશોક સવારના સાત વાગે ઉઠ્યો; પણ વાનર-

મેનાના જન્મ પછી એ ત્યારે ક્રિયા જોડાયો ત્યારથી એણે પાંચ વાગતામાં ઉઠવા માંડ્યું હતું; નાલી ધોઈ આ કે દુધ આથે 'કકડોડાર' ખાઈ એ પોતાની દુકાનીને બેગી કરી વાનર સેના દુધ દુધ કરતો ક્વાપન મારે કિશ્કાના મેદાનમાં પોતાની દુકાની સાથે દાઝર મધ કરતો. એનામાં તોફાન તો ધરમૂળથી હતું જ. પશુ આવી ક્વાપતથી એ તોફાનમાં પે તાલીમ આવી હતી.

પશુ હું શું કહેતો હતો ! દાન્વાનાં એટલે વાનાં જ. એમાં પ્રેમના કિસ્સા ના આવે તો એને વાનાં કાણ કહે ! મારી ચંચળના અશોકના આ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં એક નિર્દોષ પ્રેમજીવાળ આવી ગયો, અને અશોકની બાએ એ પ્રેમના જીવાળને એક રાષ્ટ્રીય મધ્યસ્થી નહિ રાક્યો હોત તો એ પ્રેમની ખીલવટમાં આપણને શમિયો અને લુલિયટનાં દસ્યો જોવાનાં મળત !

માર્ગર સેનાની એક પાંચ વર્ષની બાળા તરફ અશોકનો અનુરાગ ઢોળાયો હતો. નિર્દોષ પ્રેમ ઝાતિભેદ કે રૂપરંગ જોતો નથી. તે બાળા ઝાતિએ દરજી હતી અને ફોરજે માલપૂડા જેવી હતી. પીપરમીટ ને ખિરિકટની આપમેથી આ બેને દોસ્તો જામી. અશોકનો રાષ્ટ્રીય હાથ કરવાનો બેરકાવલો ઉત્સાહ એક રીતે આ બાળાની દોસ્તીને આભારી હતો એમ કહું તો એ અમારો દીકરો થાય છે મારે કહું છું એમ ના સમજશો. અશોકને એક દિવસ આ બાળાને રાજા રાણીની રમનમાં પોતાની રાણી બનાવવાના કોડ જાણ્યા. એક દિવસ ખપોરના એકાંતમાં એ જે જાણ્યા 'રાજારાણી'ની રમન રમનાં હતાં. એકાએક કાંઈક પ્રેરણાની મારી અશોકની બા એ જે જાણ્યાં 'કરતૂક' જેવા એ લોકો ના જાણે એમ છૂપાઈને ઉભી રહી. રાજારાણીની વાતનો પ્રવાહ આખાદ નાટકી હબે આગળ વઘી જતો હતો. અશોકને અમે એક બેવાર નાટક જેવા લઈ ગયલા; તે નાટકના પ્રેમપ્રમુખો આજ પોતાની વાતમાં ઝરાનર ઉતારી રહ્યો હતો.

મહાત્માજીએ સરકારની સામે કે મનાતની વિદ્વંજોની સામે હેડલા ઉપવાસ આદર્શ ત્યારે કચરાભાઈની બાઈ જો કે એસી ગઈ હતી તોપણ કચરાની તો ખાત્રી જ હતી કે, મહાત્માજી પોતાના ઉપવાસની સાથે ખુદ પોતાનાં પત્નીથી કે આશ્રમવાસીઓને ઉપવાસ આદરવાની મનાઈ કરે છે તો એને એઓશ્રી ઉપવાસની પરવાનગી નહિ જ આપે. એટલે ગાંધીજીના ઉપવાસ જોટલી જ પોતાના ઉપવાસને જાહેરાત મળે છતાં ગાંધીજીની મનાઈને લીધે જ પોતાના ઉપવાસ 'આદર્શ અધુરા' રાખવા પડ્યા એમ કહી શકાય. તે માટે એણે ગામેગામનાં જાપાંઓમાં પોતાના ઉપવાસની વાત જાહેર કરી દીધી. તે સાથે તેમણે ગાંધીજી પર પોતાને ઉપવાસ કરવાની પરવાનગી આપવાનો પત્ર પણ લખી નાંખ્યો. લાખ્યો માણસોએ દેશભરમાં એ મહાનુભાવની મહાનુભૂતિમાં, પોતે એઓશ્રીના મત સાથે મળતા હોય કે ન હોય તોય, એક કે વધુ દિવસના ઉપવાસ આદર્શ હતા; તે લોકોએ ગાંધીજીની પરવાનગીની વાટ નહિ જોઈ હતી, કે નહિ તે લોકોએ પોતાના ઉપવાસની જાપાંઓમાં જાહેરાત કરી હતી, પણ કચરાનો રાહ તો ન્યારો તે ન્યારો જ! કાગળોના અને કામના ઢગલા નીચે દબાયલા ગાંધીજી ઉપવાસના સંબંધમાં પ્રત્યેકને છૂટો છૂટો ઉત્તર તો ન જ આપી શકે. એટલે એઓશ્રીએ સામાન્ય રીતે વર્તમાનપત્રો દ્વારા એમ જાહેર કરી દીધું કે, એમની સાથે કાઈ બીજાએ એક કરતાં વધુ ઉપવાસ કરવા નહિ, પણ કચરાને તો આશા હતી કે મહાત્માજીએ કવિશ્રી ટાગોરને ઉત્તર આપ્યો છે, એટલે પોતાને પણ તે જરૂર આપશે! પણ કાણ જાણે કેમ ગાંધીજીનો પ્રત્યુત્તર તો ઉપવાસને બીજે દિવસે પણ ફરી વળ્યો નહિ, એટલે કચરો ગલરાગો. મને પોતાના અંતરંગ મિત્ર તરીકે એણે પૂછ્યું : “ અલ્યા ! મહાત્માજીનો જવાબ હજી સૂધી કેમ નહિ આવ્યો હોય ? ”

‘કેમ, ભૂખ લાગી છે ?’ મારાથી પૂછાઈ જવાયું.

‘બૂખ ! મારે બૂખ ફેરી ! દિંકુસ્થાનનો મંજીળ નો પ્રાગ્નિકે
તોળાઈ રહ્યાં દોષ ત્યાં બૂખનું નામ જ કેમ લેવાય ? આપણે તો
જમવાની વાન ઊડ્યા જ ધરે !’ હચમચે ગાંધી-જીવનમાં હતું.

‘ત્યારે આપ ગાંધીજીના જવાબ માટે આમ ઉગ્રાવીયા છો
માટે ધર્મ રહ્યા છો ? આવશે, આવવાનો હશે ત્યારે ?’

‘એમ નથી; મારી ઉપવાસ કરવાની વિનંતિ મદાતમાજીએ
સ્વીકારી કે નહિ, એટલું હું મરનાં પહેલાં જાણી હતું, તો મારો
હવ મને જાણ એકાદ તાર કીધો દોષ તો ?’

‘મદાતમાજી બિચારા અનેક અમન્યનાં હાથમાં રાક્ષાસ હોય
તેવા વખતે આવી કુલક બાળનમા તારથી એઓશને તરફી આપવી
મને તો કીક નથી લાગતી. એવા નકામા તારો ને કારણથી પોરટ-
ઓશીસ કે તારઓશીસને ખટાવવા કરતાં આપ શીદરિનું નામ લઈને
ઉપવાસ ઊઠો તો ? જે કારણસર ગાંધીજી ઉપવાસ કરે તે જ
કારણસર વાલપાપડી પર પ્રીત-ભોજન થાય છે, તેમાં ફિપિયો
ભરી જાપડી આવે તો ?’

‘અત્યા ! તને આમ કહેતું થતું નથી ! મદાતમાજીના હસ્તા-
ધરમાં તાર આવી જાય પછી ઉપવાસ ઊડવામા મને વાપો નથી !’

‘તાર તો ગાંધીજીના નહિ, પણ દાખપરાઈદરના હસ્તાધરમાં
આવવાનો સંભવ છે. પણ તારી-ઈ પ્રાગ્નિક-આપની જે ગાંધીજી
પર તાર જ કરાવવાની.’—

‘જેવી આપ બધુઓની ઈચ્છા ઉપવાસના સંબંધમાં મદાતમાજીને
તાર કરાવવાનું મારાથી કહેવાય જ કેમ ? પણ તમે બાહ્યોને મારા
ફેદની સેવાનો લાભ...’

‘આમ લાગું લાગું બોલે છે તે કરતા ઝડ લઈને કહી દેની
કે, ગાંધીજીને તાર કરો ! તું બી બજા માણુમ ! કંદાગ જેવો આમ
તેમ વાગોળ્યા શું કરતા હશે ?’ મેં કહી નાંખ્યું.

બારડોલીના પંથે !

બારડોલીના મુઢનું રક્ત્ય જેવું જે સમજે તેવું તે બાંને સમજે, પણ અમારા જેવા માટે તો એ એક બારે બોધપાક સમાન છે. કારણ, નથી દ્રશ્ય શુ મદાન શાએરે ચીસ્તીએ કે 'દમ બ દમ કુચ દમ ચરનાએ બડે મુકદમ !' એટલે કે જે રસ્તે મોટો મુકદમ ગયો હોય તે રસ્તે ચાલવા લાગ્યો ! દલે કાઈ કહેશે કે ચીસ્તી નામનો કાઈ શાએર જ નથી થઈ ગયો ! અને હથરની આ માયાની સૃષ્ટિમાં દરિ-કદાપિ પૃથ્વીનો કાઈ કાદપૂણે ચીસ્તી નામના શાએરે કાપ્યો હોય તો લખનાનો કાઈ ઉર્દુ 'સાર્વા' (Sarfaraz) અમારો હોન પકડવાને તૈયાર જ છે કે 'મહેરબાને મન ! હરા ઉર્દુદા હોન વનન ! પણ અમે આ સાક્ષરી ઝબડામાં પડવા માગતા જ નથી. કારણ એવા ઝબડાઓથી અમે પણ સાક્ષરમિત્રોના લખનની બરબાદી અને મમજની ખાનાખરાબી થતી જોઈએ છીએ ! અમારે તો કામ સાથે કામ છે, એટલે અમે જો ઉર્દુમાં નહિ ફારસીમાં તો ગુજરાતમાં એક ગઝમે દિદી પ્રચલિત છે કે 'લીઆ જો પંથ મદાજનને, જ લેના હો તો ચૈસા હો !' તેનો આશય સદૃશ ! અને તે નહિ તો હવે પેલું પ્રસિદ્ધ જોશૂન સત્ત તો છે જ કે મહારાજો યેન ગતઃ શ પન્થાઃ !

નીકળ્યું એમ જો કાઈ કહે તો તે કદાચ અમને સંભવિત લાગે, પણ આ ભાડખાઉ 'શેકાણ' જોમાં દયા છે એમ જો કાઈ અમને મનાવવા પ્રયત્ન કરે તો અમે તેને એક રમુજ વાર્તાના વેશ સમજી હસી જ કહાડીએ ! અનેક દમદારી જતાંયે જ્યારે પાટી રહેલા ભાડુતોએ ધરમાંથી ખસવાની ના પાડી, સારે ધરમાલીકે ચુનિસિપાલ નોટીસના આશરો હેઠળ કોર્ટનું રક્ષણ ચાલું. ધર ખાલી કરાવ્યા સિવાય સમારકામ બહુ જ આસાનીથી ઉકેલી શકાય એમ છે એવા એક પ્રસિદ્ધ ઈજનેરના પ્રમાણપત્ર સાથે ભાડુતો ધરમાલીકની સામે થયા. નામદાર કોર્ટની પણ ખાત્રી થઈ કે અગર જો કે ધર થોડું ઘણું સમારકામ માંગી લેતું હતું તો પણ ભાડુતોને ધરના પાછલા ભાગની ખાલી ઓરડીઓમાં સમારકામ દરમ્યાન રહેવાની છૂટ આપવામાં આવે, તો સમારકામ કરવામાં વધો આવે એમ ન હતું. એટલે તે મુજબ ભાડુતોની તરફેણમાં ચુકદો આપી, નામદાર કોર્ટે ખેલ ખતમ કીધો ! પણ કહેવત છે કે 'ઉંટે કહાડયા ટેકા તો માણસે બનાવ્યા કાઠાં !' નામદાર કોર્ટે ભાડુતોને સમારકામ દરમ્યાન થોડો વખત દાદર ખસેડવાની જરૂર હોવાથી મજૂર લોકોને ચઢવાની સીડીથી ચલાવી લેવા તૈયાર રહેવાનું જણાવ્યું હતું. ધરમાલીક આનો લાભ પૂરેપૂરો લીધો. નામદાર કોર્ટનો ચુકદો મળતાં જ ધરમાલેકે ધડાધડ દાદર ઉખડાવવા માંડ્યા ! આ જાંઘ અમારામાંથી કેટલાકે 'ઢીલી ભાણ' જેવા ભાડુતોના લખા લેવાવા માંડ્યા ! આવા ભાડુતોમાંથી એક ગૃહસ્થ બહુ કાયદાખાજ હતા ! અમારા મુકદ્દમા દરમ્યાન આ ગૃહસ્થની ધાંધલે નામદાર કોર્ટનું પણ ધ્યાન ખેંચેલું ! આ ગૃહસ્થને એમ પણ લાગેલું કે ભાડુતોની સારીયે જીન એમની જ હોશિયારીને આભારી હતી ! પણ દાદર નીકળી જવાની ધડભાંગ થતાં જ એમણે તો ધરમાંથી ન્દારી છૂટવાની દોડાદોડ કીધી ! ધરમાલીક એ ભાડુતને બહુ મક્કમ ધારતો હતો ! તે એને

પડેલે જ ધડાકે ધર ખાલી કરતો જોઇ મમજીએ 'ચાલો મિડીએ
ગડ છુટ્યા ! દવે ખીચી બાકુનેને નચાડતાં રી વાર !'

ધર ખાલી કરતાં પેલા 'દોગિયાર' બાકુને અમને પૂછ્યું :
'તમે શું કરો ?'

'સત્યામદ !' બાકી રહેલા વજુ ચાર બાકુનેએ પોતાને
અભિમાન જણાવ્યો.

'હુ' હુ તો બા 'કોન્સ્ટીટ્યુશનલ એજીટેશન'માં માનનારો
રહ્યો ! મને એ ન પાલવે ! ચાલો સાહેબજી !'

'સાહેબજી !' અમે દશ્યું. આ માણસપર અમને જરાયે
વિશ્વાસ ન હતો, એટલે એ ગયો અને અમે દરેક આ માણસ !
ધર્મનાં નીતિનાં અને સમાજનાં જવાબદારે ઠોકરે ઉગાડનાર, આ
માણસ 'કોન્સ્ટીટ્યુશન'ની વાદીઆત વાતો કરે છે ! જુઓ તો !
ચારણી કહે છે કે મને કરાવા જેવું થવું ના પાલવે ! પણ દવે
અમારી ખરી 'બારદોલી' થઈ ધડ ! દારૂ ગયા અને તેને ઠોકરો
સમારકામ કરવાન મળુદોને હિપર નીચે જવા આવવાની બાંધુની
સીડીએ ચાર માગ સૂધી મૂકાર્જ ! અમે ચોથા માળના બાકુનેએ
આ સીડી ઉપરથી વાંદરાની મીસાલ ચડવા ઉતરવાની 'પ્રેક્ટીસ'
કરવા માંડી. એીએ તેમજ બાળકોને પણ એ સીડી ચોડા જ
સમવર્માં માફકે આવી ગઈ ! ધાકી, મોઢી, ને ધાસજેટવાળાને પણ
એ સીડીપર ચડવાની પછી તો મોજ પડવા લાગી ! ધરમાલીક
મુંઝાયો ! એજે પારસી મેનેજરને બદલે મુસલમાન મીઝી અને કડીઆ
ગોઠી દીધા. સત્યામદી બાકુનેએ એમને પણ પોતાના મિત્રો કરી
દીધા ! આમ બાકુનેને લલ અને તાસ આપી નચાડવાની ધરધણીની
પ્રત્યેક 'ગોટ' નિષ્ફળ જતાં એજે પોતાના ધજનેરને પૂછ્યું :

'કેમ બાકુતો ક્યારે નીકળશે ?'

આસો જાગ્યો ! અમારકામ કરનાં એ મનુષ્યે દાદર દહાડયા હતા ત્યાં અગળ એથે મળથી એક જામરદન આગેડીકે દોરડે બાંધી તીએ મેચનાં અમનેલપાજું એક દેનાં થયક કરતા કે અખોલમાંથી એક ભોળનળીએ કચરના કુચર પર જઈ દીઆ માથે ઝીકાયા. આ જોઈ કમ કરતા મનુષ્યે માં અતે મુથ મટીઅ માં દોડાડેડ થઈ રહી. આકુતોએ આ એ ગરીબ મનુષ્યે તી અચાર કરી. દાકારને ખોલાવી પાટાપીટી કરવી એએ તે તે અગીટકમાં વિદાય ઝીલા. મનુષ્યે જો કે મરી ગયા નહિ પણ થરમ લીકનાં કે નિયાં તે જરૂર મરી ગયાં ! એ બાબતની પોલીસ તપસ રહે કરી પચિગમ ચું આગ્યું તે પ્રભુ જાણે. પણ પેસા કહે છે તેમ જો અક જેતું જેવટ માફ !' એ વાત અમરી બાબતમાં અક્ષર અચીતી !

અ. કમલમીસ બનવ પછી અમરકમ જેવટ અથ ઉદેશવામાં આગ્યું અતે એક વર્ષથી અમરકમ નવ દાકરની પછી અમે તપ દાકરનાં દર્શન ઝાલાં જે રહેલો. એક જાકર તમે કિતનાં કરતેએ અમતે કર. I am a poor man, I am poor for four success; અતે કર. I am a poor man, I am poor for four success પર ચદવ માં એક તે દેવકી કમલમીસ દેવકી કમલમીસ દેવકી દાદર પર ચદવ. કિતનાં કમલમીસ દેવકી કમલમીસ દેવકી કમલમીસ જાય એમ અમતે થયક કરે. I am a poor man, I am poor for four success keep it for a few days and then I will be able to keep it for ourselves with you. I am a poor man, I am poor for four success જેવતા ઉંદર જેવી વાત જાણે.

ધર બંધાઈ રહ્યું અતે અ. આગ્યા. નવા આકુતોની પાસે લેવાના. વાત આજે અમે નહિ કરીએ; રેન્ટ એકલ મુજબ લાફુ જોડવાનાં થરમાલીકની બાઈ બેસ

અમે દેવે નદિ ક્ષેત્રીએ; આ જોજા યવલા આડિના અને તેથી ધરી
 અધી મીલનની કીમનો અર્થ રોપલો આકુનોને માથે રોપી માલી
 લેવનગીર વેશ્યાએને આપી વેર વમુલ દીપુ' એ વાન દેવ અને
 જવા દસથું; અધી ખોટ અરપાદ કરવા નવા આકુન પાસે મોટી
 રૂમની 'પાપરી' લઈ એરડીએ કાઢે આપવાની વાન તરફ અને
 દેવે 'અમમપોશી' કરીથું; વીજગીની જતીમાંથીએ અને તેટલી ખોટ
 વમુલ કરવાની કમ્કાથી જતીનું આકુ' એ દમ આપી વધારી દીપુ'
 અને આકુનોએ તે આપવનું ના પાડતાં જતીનું એકાજ આપી આકુનોને
 પાછા પાસેટના દીવા પર લાગી નાંખવાની વાન ઉપર ખજુ અને
 અને રોપલો દાંડીથું; પરંતુ કેમ કરેણી! ધરમાડાનો કાપડો ખલાસ
 થયે માલીકનાં 'Flopertottis' વેર વમુલ નામના નાટકની બીજી
 આટલિ દર થઈ તારે તે તરફ અમારાથી કેમ આંખમીઆમણી થઈ
 કાઢી! પ્રભુ કરે ને ધરમાલીકને અણુદિ મુજે; નદિ તો રદમત્યા!
 પુનઃ અમારે જવું રહ્યું 'વારડેલીના પથે'!

હા, હા, રેંટિયો માળાએ ચડાવી દીધો તેનું છે શું ? કાંતી પીંછને તમે વાજ વળી જતા હો તેમ જાણે ! આપણાથી નહિ અને તે માટે ખીજનો દોષ કાઢવો એનું નામ ખાનદાની કે ? મેં તો મને તેટલી કટકટ કરી પણ તમને પીંજવા કાંતવાનો શોખ હતો તો રાતના બધાં ઊંઘી ગયા પછી માળાએ ચડીને એ શોખ પૂરો કર્યો કરવો હતો ને ! તેમ કરતાં તમને કાંઈ આડે આવતે નહિ ! અને હજીયે કાણે જાણ્યું કે તમે 'ભારત તકલી મંડળ'માં પીંજવા કાંતવા નહિ જતા હો ? અરે એ તમારું મંડળકુંડળ થોડા દિવસમાં સૂક નહિ જાય તો મને કહેજો ! જોયા તમારા મંડળના 'સફરેટ્ટી' મનદરલાલ ! વારૂ, વારૂ ! હું તો ધડપૂજડા વનાનું બોલું છું ! પછી કાંઈ ખીજનું કહેવું છે ? કહોની જાણ કે મેં તમારા એ 'ભારત તકલી મંડળ'ને ગાળ ગણ દીધી ? અમે મૂવાં ખરું બોલીએ તે તમને વાંક લાગે; અને તમે તો જાણે બધી વાતો સીધી જ કરતા હશે ને ! શું થયું ? માથું દુખ્યું ? લાવો મેન્થોલ ધસું કે લવંગ ધસીને તેનો ઉન્હો ઉન્હો લેપ કરું ? ચરદીનું નથી ત્યારે શું ગરમીનું માથું ચડ્યું ? એમ હોય તો તો રામા પાસે બે પેસાનું આપસ મંગાવવું પડશે ! શું મારી કટકટથી માથું દુખ્યું ? પછી તમે કહેશો કે મેં રડી દીધું ! મુંવું આવું આવું છાતીમાં વાગે એવું કહો પછી રડવું ન આવે તો શું દસવું આવે ? પણ તે બાઈ ના કાણે કહી કે મારે ખાદી નથી પહેરવી ? લાવોની ખારીક પોતની ખાદીની સાડી ! પછી જુઓ કે હું પહેરું છું કે નહિ ! મારી તખીયતને લીધે મારાથી જડા પોતની પોમચા જેવી ખાદીની સાડી નહિ પહેરાય કે નહિ ઉંગકાય તેમણે મારો વાંક ? તખીયત તે ક્યાંથી સૂધરે ? જરા 'પ્રકરતી' ઠીક થવા આવી કે લાગલી ખાદીની વાત કહારી જ છે; આમ મગજ પર બોલે હોય ને કાંઈની તખીયત સૂધરેલી સાબળી છે ? શું કહ્યું ? ચિંતા ના રાખ ! અરે ચિંતા ના હોય બીજાંને કે ચિંતા ના

હોય વૈસરોય, ગવંડર કે કલેક્ટરને ! તેથી તો કવિએ કહ્યું છે કે
'ચાતક, ચણવા ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે બિદાસ : ખર, કુનડ ને
ખૂરખ બન, સુખે સુખે નિજ વાસ !' અર્થ સમજ્યા કે રામ રામ !
ફરી કહેતા ના ચિંતા નહિ કરવાનું !

પાત તો તમે ઉડાવો છો ! હું તો કહું છું કે સાવો પાતળા
પોતળી ખાદી ! શું કહ્યું ? ખારીક સાડી પહેરવી હોય તો ખારીક
કાંતો ! કસ્તુરમાને ગાંધીજીએ આમ કહ્યું હતો કે કેમ ? એમણે તો
કસ્તુરમાને એમ પણ કહ્યું હતું કે ખાદીની સાડી બારે સાગતી હોય
તો તે પહેરવી જ પડશે; અને તેણે ન મળતી હોય તો ઝાડની છાલ
પહેરીને ફરો કે નાગા રહેવું પડે તો તેમ પણ કરો. નવ માસ બાગકનો
બાર ઉંચકી કોઠા છે ત્યારે આટલી ખાદીનો બાર કમર ન ઉંચકે
એ કેમ બને ? વાહ, વાહ, તમે પણ કહોની એવું ! અરે ગાંધીજીને
તો 'નામે કુલે રતેદખાન' જેવું છે એટલે એ તો જેમ બોલશે તેમ
ચાલશે પણ તમારે તો હજી સોળે સોમરી કાઢી છે, સમજ્યા ને ?
હા, હા, વાત બિચારી ! મેં કે તમે ? પાતળા ખાદી પહેરવી હોય તો
પાતળું કાંતો એમ કહેવું સહેલું છે, પણ કરવું બહુ અપાર છે ! હા,
હા, એવાં એ સરોજિની નામક ! તમારાં કાવચ, મેના-ને છુલ્લુલ !
ફેન્સી સામેરતો ! ગ્રીણ પોતળી ખાદી રસિકતાથી પહેરે એટલે એ
શીખે કિર્મા કાંઈ નવાઈ છે ! લાવેલી બમેલે એમ પહેરીએ ને
બમેલે એમ શીખીએ ! પણ જરા બધને એને પૂછો આવો કે કેમ
ના ! આ સાડીનું ગ્રીણ સુગર તમે કાતેલું કે ? તમારી માથે એના
બર એને એમ નહિ કહેતા હોય કે ગ્રીણી સાડી પહેરવી હોય તો
ગ્રીણું કાંતો, એમ ન બને તો જેના મગે તેવી ખાદી પહેરો, નહિ
તો નામાં ફરો ! દલે કેવું ખરું કહ્યું- 'એને કાતવાની કુરસદ ન મે
દોય' ! ત્યારે બમને બધી કુરસદ વધી ગયે છે ને ? સવારના સાળ
વાખ્યામાં તો ૪૮ સમને ઉઠીએ છીએ, કોઈ કુવડની માથે નવ

પર આવું ! હું ખાદી પહેરું તો તમે માથે બાબરી રાખો એમ તમે સોગંદ ખાધા છે તો હું ચ તમારા સોગંદ ખાધને કહું છું કે તમે માથે બાબરી રાખશો તો હું ચે ખાદી સિવાય બીજું કાંઈ કાપડ આજથી પહેરીશ નહિ. હવે તો સખ વળ્યું ? આટલી નજીવી વાતપર તમે મરદ લોકો રામનું રામાયણ કરી મૂકો છો તે તો મેં આજ જ જાણ્યું; ખાદી અને ખાદીની સાડી પહેરવાની મેં બધે પ્રતિજ્ઞા લીધી; હું ચ કેવી પાકી કે તમારે માથે બાબરી પહેરાવી ! 'લાલાજી ! નાક કટા તો કટા પણ ઘી તો ચટા !'

દેશ સે વિઠા

‘પુણ આમ તું એકાએક ‘મારસ્વલ લૌ’ છેડે તે કેમ
લાગે ?’ ડોક્ટર રાયજીએ પોતાની પત્ની વિજ્યાને કહ્યું.

‘કેમ ? એમાં શી મોટી વાત છે ? હું જોડું છું કે અને
અમલુ લોકો તમારા કરતાંયે કડક પીનારા હોય છે; છતાં રમણીઓ
આજે સમજાવટ બામળ સગર્ભ પીડું છોડી ચાલ્યા જાય છે.

‘તારી ખાતી છે કે એ લોકો એમ ચાલ્યા ગયા પછી ચોરી-
ફપીયા ઘર પીના જ નથી ? તું તું એમ કહેવા માગે છે કે એ
મોઝાએ પોતાની ટેવ હમેશને માટે છોડી જ !’ ડોક્ટરે જરા ઉત્તેજિત
વરે પૂછ્યું.

‘એમ ના હોય તોયે તમારે વિશ્વાસથી ઘર પીવાની ટેવ ચાલુ
ખવાની તરફેણમાં એ દલીલ ટકી શકે એમ નથી. તમારા જેવા
જાન પ્રતિ પોતાની પત્ની ‘પાસલેટ’ છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાને
તે પ્રત્યુત્તરમાં આવેલો લૂલો લાંબો બચાવ કરી સમજાવે એ કેટલું
‘અસંવદન’ હોય જોઈએ !’

‘એ બચાવ નથી; બચાવ હોય તો તે લૂલો નથી. ઘર
છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કહી તે પહેલાં સમજ તેટલી દરેક બીનાનો તારી
પાસે પ્રસાસો માગુ એમાં જોડું તું !’

કેકર માન્ય નાંક માન્ય મળે છે. ગીચતા ધૂમાડાને
એક રેડો દવામાં ફુંગરતા વિચારમય દવામાં દેખાય છે.

‘વાર તારે દારૂ મારે જોડો જ, જોગ કેની !’

‘હા, હા, એકતાર ને દબાર વાર.’

‘દવામાં જે નહિ !’

‘ના, ના, એકતાર ને દબારવાર.’

‘દર્દીઓને !’

‘દારૂ વગરની દવા આપો ! કોણુ જાણે છે કે આપણી મેડીકલ
કોલેજનાં કારખાનામાંથી દર વર્ષે અંગ્રેજી દવાનાં ખીખાં રૂપે બહાર
પડતાં દબારો નિર્દોષ યુવાનો અગ્નિશુતાં દવાને નામે દારૂનો પ્રચાર
ના કરતા હોય ? કોણુ જાણે છે કે ઠેર ઠેર ઉત્તરતાં દવાખાનાંઓ
દારૂનાં પીકાંઓની ગરજ નહિ સારતાં હોય ! ખરેખર આજે તમે
મારી આંખ ખોલી. અરેરે ! કટલીયે વાર મેં અને મારાં આ નિર્દોષ
ભૂલકાંઓએ ‘સ્ટીમ્યુલન્ટ’ ને નામે એ પિણાચી પેય પીધું હશે ! કાણે
જાણ્યું કે એ કાતિલ છૂરી અમારાં લોહીમાં દાખલ થઈ અમારાં નહિ
તો અમારાં છોકરાંઓનાં મગજ પર તેની ઝેરી અસર પહોંચાડી
અમને શું-આપણે બધાંને-છેવટે એ દારૂ પીતાં નહિ કરી મૂકે !
ડોક્ટર ! દારૂ વગર દવા આપજો, નહિ તો દવાખાનું બંધ કરજો.
તમારું એ ભયંકર દવાનું પીકું બંધ કરાવી શકીશ તોયે મને એટલો
સંતોષ રહેશે કે મેં સેંકડો દારૂનાં પીકાં બંધ કરાવ્યાં !’

‘અને પછી ? આપણું-તારું મારું ને આ છોકરાંઓનું શું ?
આપણી આવક ?’

‘હું દલણાં દળીશ. આપણાં છોકરાંઓને ભણાવીશ. નોકરોને
રજા આપી હાથે કામ કરીશ; થોડામાં થોડા ખરચે ચલાવીશ પણ
એ દારૂમાંથી થતી આવકને તો સો સો સલામ !’

‘જરે માંડી ! એમ જાગવીયલ થયે હાંપ જો નદિ. દગાખાનું
બંધ કરું તો પછી ખીજો મુધો—’

‘દેરકરીન એલૂન કે પછી ને નદિ નો જેવલ વેદિગ કમ્પનીના
ધધાઓ દારના મધા કરતાં વધારે ભજળા છે. વદાભા ! દદાય દલીતરી
હું તમને પૂરી પડી નદિ છડું. દગનર વાનો જાગળ કરી તમે અને
બોલની બંધ કરી રાકીશો એ હું જાણું છું. પણ તમે જરૂર માનજો
કે તમારે જાજ દાર હોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધે જ છડીશો છે.’

‘અને ધાર કે હું એ પ્રતિજ્ઞા ના લઉં તો !’

‘નદિ જ્યો તો ! નદિ જ્યો તો ! જરે દોઢો કદો કે જ્યા તમે
નથી બોલના !—અને નદિ જ્યો તો મારું હાંઈ જોર છે ! હોડગંઓને
લટને હું હાંઈ પિયર જવાની નથી. લોડું ને લુદાર ! જાજો નદિ
તો કાસે : પણ એટલું ખર્ચ કે આપજો ત્યાંથી જ્યાં સુધી દારનો પત
જાવ નદિ ત્યાં સુધી પ્રાથમિત રહે—’

‘અપવાસ ! માર ગણા ! વિજયા ! વિજયા ! પ્રતિજ્ઞા છે, પ્રતિજ્ઞા છે—’

‘અપવાસ નદિ પણ પ્રાથમિતરૂપે જગાદાર કરી રહીલ. પ્રતિમાસની
એ એકાદશીએ પૂરા અપવાસ કરીલ, અને એ રીતે આપજાં પાપનું
પ્રાથમિત આદરીલ.’

‘માએ જ અદિસા અને મત્વની મુર્તિ રૂપ સેવિકા જાગળ કાંઈ
ચમરબધીની પણ તાકાત નથી કે તે નમતું ના આપે. વિજુ ! સાચે
સાચું માનજો કે મેં દાર હોડવાની પ્રતિજ્ઞા તો ક્યારનીયે લઉં લીધી
છે; હું જાણું છું કે દવા તરીકે એનો ઉપયોગ બંધ કરતાં દદાય
મારા દવાખાનાને યોગ્ય સમય માટે ધક્કો લાગશે, પણ દારને બદલે
દવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી દેશી વનરપતિઓનું યાન મેળવી
લઈ દવાખાનામાં હું તે વાપરવા માગું છું એટલે દવામાં દારના
ત્યાગથી અને કમીએ જમતું પડવાનું નથી. ઉલટું એક રીતે હું પાપમાંથી

પ્રભાત ફેરી

એ છ રામરામ કરો ! મારા જેવો અડંગ ઉંઘનારો પ્રભાતમાં ચાર વાગતામાં સ્નાન સંધ્યા તો ઘેર રહ્યાં પણ આપાણીએ આટાપી લઈ 'ફેરી' કરવા નીકળી પડે એ તમે તો ઠીક પણ મેથે માન્યું નહિ હતું ! પણ ગૌડબંગાળીમાં કહેવત છે કે 'ઈંદ્ર' સંસારે કિં અશક્યં ભવમ્' એટલે વાત ભાઈસા'બ આમ બની.

અમારા પાડોશના 'પ્રેમ' ક્યાં વિનાની કાપુસની ગાંસડી જેવા ઉજમખેને એક દિવસે ચાર વાગે આગલા દિવસના સંકેત મૂળ્ય 'ફૂકડો' બોલાવ્યો કે 'અલી ચંચળ'—આ નામ માત્ર હું લખું છું, બોલતો નથી; કારણ એ મારી વહુનું નામ છે—'ઓ ચંચળ ! ચાલ ઉઠે છે કે ? પ્રભાતફેરીમાં આવવું નથી ? ચાળી તો ક્યારનીયે પીટાઈ ગઈ !' મારાં પત્નીશ્રી ઉઠ્યાં ! અને ઉઠતાં ઉઠતાં મને યે પોતાના સાણસી જેવા મુલાયમ હાથે ચોંટીઉં દઈ પૂછ્યું 'ચમ આવો સોને !'

'ક્યાં ? કેમ ! આ મને વીંછી કરડ્યો કે શું ?' મેં મારી પત્નીના ચોંટીઆને વીંછી સમજી ચમકી ઉઠી પૂછ્યું.

'અરે એ વીંછી નહોતી ! એ તો હું સું ! સાલો હેંડો. આવોસોને પરભાત ફેરીમાં ?'

'હું હું'—

‘હું તું તો રો’ ધરખા! તું તો બા બા હેંડી! અને ચેંઈ દાંબલુ? બા મારી કાપી રહે તો જરા હેંચકળે! અને કંઈ હાંતે પોણી બોણી ભરી રાખજો; નહિ તો નજ હેંડયા જરો!’

‘હવે જા જા સવારના પહોરમાં માથું ખાતી! નકામી ઉંઘ જગાડી!’ એમ હતી ‘ચંચળબોન’નું કહેવું. માંડવું ન સાંભળ્યું હતી પાસું ફેગવી મેં પાસું ધોરવા માંડ્યું! ભાખસાંબ, મને શી ખબર કે બા ‘પરમાન ફેરી’ તો મારા નાકમાં હમ લાવી નાંખશે! બરાબર આઠ વાગે ઉઠવાના નિયમવાળો હું ચાર વાગે ઉઠી બા ‘પરમાની’ના રામડા કાઢવા જાઉં! ધી વાત લાખ્યા છે?

‘મિયાઉં-મિયાઉં-’

હું મુમલ્યો કે ક્યાંક ખીલાડી રેલી દશે. પણ રેલવેના એન્જિનના પીમરા માફક બા ચીમો જાય ના રહી એટલે માંચેલી બાંબે ઉઠી હું જોઉં છું તો એ ખીલાડી નહિ પણ મારી કાપી રેલી હતી! દગરે દાયે ‘રાષ્ટ્રીય તમાચો’ ફેગવી કાપીને સુવાડવાનો પ્રયત્ન મેં કરવા માંડ્યો. પણ કાપી જેનું નામ! અદોથી તે ઠંઠ બેરીખંદર આગળના લાડીચોક મુખીના દોચકા નાખવા માંડ્યા, તોયે કાપી જેનું નામ! એ ચંચળખાખની બેટડી રેલી રહે ચાની! ફેરીને મેં માળાં માંભાગી કે ‘કડો વાગ્યો. લાંબા શુગ જગળે રે! કાચર જામળે રે!’ એટલે હું ઉઠ્યો. કાપીના ‘રાષ્ટ્રીય કંઠાએ’ તો મને પૂરેપૂરો જગાડ્યો, અને હું ક્યાં કાચર દનો જે બાથું! કાપીને ધોડીઆમાંથી કાપી નેને માગ દાખવડ દોચે જતાં મેં બામથી તેમ રેન ફરવા માંડી. બાખરે કાપીને કે એના પાડનારા જાગવાને મારી દવા બારી કે શું ને એ ઉઘી ગય, અને બપોરે રહી ધોડીઆમાં પાસી હું પાસે પધારીમાં પડ્યો; પણ ઉપ ચાની! એક પ્રમાણે ફેરી બાથ કે ‘ચરખા ચલા ચલાકે લેજે ચરખા લેજે’ તો ખીણ પોક મુકે ‘મધીકા ચરખા ચલાના પડેશ; ચોરેક લંડન પડેશના પડેશ!’

પત્નીશ્રીએ તે મેં આ ઝાંસી ! તે પી તાજાં ચપ્પ એવણુ ખોલ્યા-
 ‘હ્યો હાંભજો. એ ચોંધ આમ ગવડાવતો હતોઃ ધન્ય ગાંધીજી
 તોરણુ બાંધી ધનજીના નાકુથી; પ્રેમે ચાખી સાકાં, આપી પૌઆ તે ભાણ.’

હું ઉઠ્યો અને પત્નીશ્રીએ વાંચતાં આવડે નહિ તોયે મારી પાસે
 વંચાવી શીખી લેવાના હેતુથી લાવી રાખેલી પાંચ સાત પ્રભાતદેરી
 તે રાષ્ટ્રીય ગીતોની ચોપડી ઉચલાવી ઉચલાવી જોઈ વળ્યો પણ
 ઉપલું ગાયન તેમાંથી મળ્યું નહિ. એક મરાઠી ગીત આમ હતુંઃ
 ‘ધન્ય ગાંધીજી તો રણુ ગાજી ધન્યચી નહેરૂજી; પ્રેમે આજી સ્વાતંત્ર્યાચા
 પોવાડા ગાજી :’

તેનું કદાચ પત્નીશ્રીએ મરાઠી ધન્ડુ ગુજરાતી ટ્રાન્સલેશન કરી
 ઉપલું ગુજરાતી ગીત ગાયું હોય તો કાંઈ કહેવાય નહિ ! વાતોમાં
 વખત ફોફટ જશે ધારી મેં કહ્યું ‘ચાલો ઉઠો, આક વાગી ગયા છે.
 દિશા જંગલ જવું હોય તો જઈ આવી નાદી ધોઈ રસોઈ બનાવી દો.
 દશ વાગ્યે ઓપીસ નહિ જઈ તો સાહેબ ખીમશે !’

‘ખીમશ્યે તો છો મૂવો ખીમતો ! હવે તો સરાજ છે; એમ
 ચોંધ એ મૂવાથી ડરી નથી જ્યાં ! જરા ચાક બાક ખાવા દીધો,
 આજ તો એટલું ફર્યા મારા બાપ !’

આ સ્વરાજ્યના દિવસોમાં પત્નીશ્રી સાથે ઝાઝી લરપન છરપન
 કરવાથી વળશે નહિ ધારી મેં કાલસામાં કાકડી મૂકી સવડી પેટાળી
 દાળનું આંધણુ મૂકી દીધું. કાઠજી ખરું જ ગાયું છે કે ‘કાલસા
 પેટા પેટા કે દેઈગે સ્વરાજ દેઈગે !’

આમ આજનો દિવસ તો સુનેદ શાંતિમાં પસાર થયો. મારા
 મનમાં કે ચાર વાગ્યામાં ઉઠતાં કંટાળી મારી ચંચળ આપણા કાકી-
 આવાડી ભાઈઓ કહે છે તેમ ‘આફેડી’ પ્રભાતદેરીમાં જવાનું માંડી
 વાળશે પણ એ રજૂચંડીએ તો ‘ભલે કાવાના કટકા ચાય, તો પે
 લીધી પ્રતિઠા’ ખાગવાનો નિશ્ચય દીધો હતો એટલે મારું કાક

થય અને કીડીને સંભાળવાથી માંડીને સધડી ફુંકવા સુધીની બધી ઉત્તરક્રિયાઓ મારે જ કપાળે ચોટેલી રહી !

આવતી કાલે રવિવાર હતો. ઠેર ઠેર ‘ઝંડાવંદન’ની ક્રિયા કરવા પ્રભાતફેરીઓને જાહેર આમંત્રણ દતાં. આગલે દિવસે વાણુ ફરી અમે બેઠાં દતાં ત્યાં પત્નીશ્રીએ વાત છેડી : ‘ચોઈ હાલખું, પાહેના ઉઝમખેન કે’તાંતાં કી સરદાર વફઝલમાધ પટેલે કાપડો કાઢ્યો છી’ કે જે બેરીનો બાપડો આ ‘રાત્રિ’ લઢાઈમાં ધરમાં સરાઈ રહે ને માર તો નીકળે તીની બેરીએ તીના બાપડાને બાઈ દમજી લેવો; બેટલે હવે તમે જો આ પરભાતફેરીમાં સરાજ લેવા નોંધ નીકળી પડે તો આજથી હું તમારો બાઈ ને તમે મારી બેન ! લીયો આ મુકીઓ પહેરો.’ ખલાશ ! બેઝ ખતમ ! પત્નીશ્રીના આ ઉલટા ‘અલ્દીમેટમ’થી મારાં હાડ મુજબ ગયાં, મેં હાંત પીસી કળું, ‘કાલથી હું જન્મ્યો’

‘જકિ હાર’ પત્નીશ્રીએ ફુંકામાં પતાવ્યું.

હાસમાં માખણ જાપ ને બેરી ફુવડ કહેવાય એ વાળી વાત થતી હતી. હું સાળો ધરતી હેલપાટી કરતો કરતો મરી જાઉં અને તો યે નામદમાં મજાઈ તે કરતાં પત્નીશ્રી ધરમાં રહે અને હું બહાર નીકળું તો શું બોલું ? એમ સમજી સરકારી આરીસના સાહેબની ધાસ્તીને પકીકું વાળી ગઠરમાં ફાંપી હું મારા એક મિત્રની પ્રભાતફેરીમાં જોડાયો. બે ત્રણ દિવસ તો વહેણું ઉડતું વસમું સાગમું પણ જડી જાનક આવડા માગ્યો. કારણ અમારી પ્રભાતફેરીનો ગવડાવનારો સારા રામનો રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાવાની તાલીમ પામેલો હતો. તેનો રાગ મુંદર અને મધુર હતો. પ્રભાતની કાંતમાં તેના ગવડાવેલાં ગીતોનો મધુર યુગ્મરૂપ જ્ઞાનદમાં તસ્લીન ફરી દે એવા હતા. આવી પ્રભાતફેરી તનને અને મનને તાજગી આપનારી નીવડતી હોવાથી મારે તો એ જ ગાવાનું રહ્યું ‘પ્રભાતે હો તો ઐસી હો !’

વાણી અર

અર

— પ્રેમના મનમાં —

‘કેમ ને મદામા’

‘કેમ’

‘કેમ મને પ્રેમના મદામા નથી; કેમકે મને
વાણીઅર નથી ને મને એમ છે, કેમકે મને મારા આ પુત્ર
જીવન ધસી ધસી ન આવે, એ ને કેમ મને એમ છે.’

‘પણ પ્રેમનાર —

‘કેમ નથી કેમકે મને પ્રેમનાર નથી ને મને એમ છે.’

‘કેમ નથી છું, પણ મને મને પ્રેમનાર નથી ને મને એમ છે.’

‘તેમ સાદી રીતે કેમકે મને કેમકે મને પ્રેમનાર
કહીને પ્રેમનાર તો આ આવશે.’

‘મદામા કહું તો ?’

‘જાણ તો નથી, પણ મારા મને પ્રેમનાર નથી પ્રેમ
લાવજી એવા છે કે મારાથી તમને કેમકે મને પ્રેમનાર પડી
શકાતી નથી.’

‘ત્યારે તો હું તમને મદામા કહીને જ બોલાવીશ,

મારા મિત્ર પ્રોફેસર કેવળરામને મુંબઈમાં આવ્યા એકાએક અચાનક ફૂટી નીકળેલા વંદર્ષ મને આશ્ચર્ય તો થયું, પણ મારી જીવાણ એમના સંબંધી પ્રત્યેનાતર રૂપે જાગળ થઈ તે પહેલાં જ એ 'પ્રોફેસરપુરાણ' નીકળ્યું, એટલે મારી જીવાણ એની મેળે જ જગાઈ મઠ. એમને ટીકે આવજ મનુષ્યો વર્ષો થયેલાં એટલે પહેલાં તો મેં એમને જોગખ્યાયે નહિ, પણ ચંદિા કોઈ દિવસ સુપડે ઢાંક્યો રહ્યો સાંભળ્યો છે ? એમના વાત કરવાની જગા જ એવી હતી કે, સો મરખામાં એક કામદાનુ બોલતું દાંડણું રહે, તો પાંચ માણસમાં એક કેવળજાઈ જાના રહે ! મેં તો એમની વાત ઉપરથી જ, દીરામાંથી કાચની કટકા પારખી કઢાડીએ તેટલી ઝડપે એમને જોગખી કઢાડવા હતા. ગંધી જનગ મૂકી એ હવે કેમિસના વેશદંડીઓ થયા તે જોઈ હું ચે ખુશી થયો. મને લાગ્યું કે, દેશસેવાની આદતી ધન્ય ધારનાર રાજની આગલી પાછલી બાધી કઢાડવામાં સાર જેવું નથી, એટલે એ ક્યાં હતા ? શું કરતા હતા ? મુંબઈમાંથી એકાએક અલોપ થઈ જવાનું કારણ ? વગેરે પ્રશ્નપરંપરા મેં મનમાં જ સાચવીને પડી રી મૂકી રાખી ! અને 'હવે તો અવરનરર મળ્યા કરીશું' એમ કહી, એ 'મહારા'ની મે રાજ લીધી.

'બીજે દિવસે મારી' હતી 'તો મહાદે હટ્યો !

'કોઈ સાંભળ્યું ?'

'શું ?'

'ઓ મા ! હજી તો બા લાલડો શું શું કરી રહ્યો છે !'

'પણ કોઈ કયા મૂક્યા વગર મને સમજ શી પડે ?'

'જાની સમજ પડે ! જીમરજન દોસ્તદાર ફની ! એ તો મને મુઠિ બાળે બગવાને જ મુઠાશું, એટલે હું આપણી પાડોશના

જીવીએન સાથે કોંગ્રેસ હાકિસમાં રોટલા ટીપવા ગઇ, નહિ તો એ મૂવો મને ક્યાં દેખાવાનો હતો ?’

‘ મૂવો કોણ ? ’

‘ તમારો સગલો ! પેલો તમારો કેવળીઓ ! ’

‘ પણ તેનું છે શું ? ’

‘ હોય શું ? એ તો હું તમને પૂછતી હતી કે, તમે એને જોયો કે નહિ ? હું રોટલા ટીપતી હતી અને એ રોટલા સેકતો હતો; એકાએક મારી અને એની નજર એક ચઇ, એટલે એ તો ઠાંધ બોલ્યા વાલ્યા વગર ગબરગટ કરતો કે કોણ જાણે ક્યાં મટકી ગયો ! પેલી કહેવત છેની કે, સો ખીલો માર કે ચૂના હજકો ચલી, તેમ હવે એ મૂવો વોલંટીઅર ચઇને સતો ચવા નીકળ્યો ! ’

‘ હોસે, કોઇની આપણે પંચાત શી ! ’ મીસીસની ઉપર તણે ચઇ ગયલી કહેવત સાંભળી હું હસીને બોલ્યો.

આ વાત કનકવાના પેચની માફક આગળ લંબાતે; પણ મારી ‘ ધની ’નાં ઉજ્જમ ફોષ આવી પહોંચતાં પેચ છૂટી ગયા અને હું ગાંધીટોપી દાખી બહાર નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં એક છાપાવાળો પોરિયો ‘ ધુમ ધડાકા ’ વેચતાં ‘ જૈનરાયચી ધાબર ગુંડી ઉડાલી ’ એમ ખૂમ મારી રસ્તે જતા લોકોનું કુતૂહલ ઉશ્કેરી ધડાકાજંઘ વકરો કર્યો જતો હતો; સારે એકાદ લહેરી જીવ બાબુમાંથી પસાર થતા સારજન્ટની પીઠ પાછળ મસ્કરીમાં ‘ કોંગ્રેસ જુલેટી.....ન ’ની પોક મૂકી બિચારા સારજન્ટનો જીવ ડહોળી નાંખતો હતો. લાડીધારી સારજન્ટ પાછું વળીને જુએ એટલામાં તો, લોકોની હસાદસ વચ્ચે નાસાનાસ શરૂ થઈ ગઈ. આ નાસાનાસ વચ્ચે, એક વોલંટીઅર એક હિંદુ ઉપાધારગૃહ આમળ ચાહ પીતો ઉભો હતો—અડગ ને અશુનમ ! મારી દૃષ્ટિ તે તરફ ખેંચાતાં હું ત્યાં ગયો.

‘ નમરને મદાતમા ! ’ મેં દાથ જોડી નમરમાર ક્યાં.

‘ વહે માતરમ્ ! બદામાઝ ! આવા છાત્રીમાઝ’ વખતે રોગામાં ઉમરું મદામન નથી ! જનર મેર જનર ! ’ આનો છેલ્લો ‘ગ્રાટ’ બારતાં મોરિસર કેવળરામે મુરખીની દબે મને ક્યું.

‘ મુરખી ! એમ દોષ તો તમારે માટે પણ એ વાત તેટલી જ ખરી છે.’

‘ ના, એમ નથી; મારી પાછળ રડનાર કાઈ નથી, તમારે તે છે; પણ જરા દો એ વાત ! બોલા બીજી શી ખબર છે ? ’

મોરિસર સાહેબમાં આટલો બધો વિવેક ખાદીની લાવના ઝીલી ખાદીનાં કપડાં પહેરવાથી આવ્યો, કે એમના અનેક દંભોમાંનો આ પણ એક દંભ હતો, તેની મને સમજ પડી નહિ; વાત સંભાવવાના ઉદ્દેશથી મેં પૂછ્યું. ‘ આ હોટલમાં આ કેમ પીવા પડે છે ? મદાતમન ! મેર પધારો હોત તો તમારા ‘ધના’ લાખી આ નહિ ખનાવી દેત કે ? આટલી બધી જુદાઈ ! ’

‘ ના, ના, એમ નથી; કોમિસ દાલિસમાં વોલટીઅરો માટે જાસ થાય છે, માખણ બને છે પણ આ ઉકળતી નથી; અને મારી આ સાગી આની ટેવ કેમે કરી છૂટતી નથી. વખત થાય છે કે ન પીએ તો ચક્રર આવવા માંડે છે ને ઘડીઆ દીવા થાય છે ! ’

‘ આમ છે ત્યારે તો તમને દારૂડીઆની દારૂની ટેવ છોડાવતાં વાર નહિ લાગતી હોય ! આ પીવા પછી ચાકેલા શરીરમાં જરા રકુરતી આવી કે જીવમાં તેજ આવે; એટલે દારૂનું પીકટીંગ કરતા તમારા જેવા વોલટીઅરો લીલે તોરજે આવેલા પીપીઆ માસ્તરોને તો તેજ જીવની સમજાવટથી સુકા તાટ પાછા ફરવી શકતા હશે જ ! કેમ ખરુંને મદાતમા ? ’

‘કેમ શું થયું?’

મેં એને અથથી તે ધતિ સુધી સર્વ ખનેલી વાત કહી સંભળાવી. એણે તે ગંભીર રીતે સાંભળ્યા; પછી એ બોલી, ‘પીટયા આવા તે ‘સારજશ્વ’ હોતા હશે! મૂવા જેને તેને ગમે તેમ મારે છે, તે કાઢ નીકળશે કાઢ! કાલે તો કેવળીઆને જોવા આવીશ, અસપીતાલમાં’ મીસીસ પાસે આવી આશા તો મેંયે નહિ રાખેલી. પણ આ યુગ જ કાણુ જાણે એવો છે કે, એક બીજા પ્રત્યેનાં વેર અને તિરસ્કાર ભુલાવી તેને સ્થાને સહાનુભૂતિ અને શુભેચ્છા પ્રગટાવે; ગાંડા જેવા લાગતા ડાહ્યા થઇ જાય છે અને પત્થર જેવાં લાગતાં હૃદયો પીગળીને મીણુ થઇ જાય. ધન્ય છે આ યુગને.

રાત્રિના વાળુ કરી હું કેવળભાઇની ખબર લઈ આવ્યો. બીજે દિવસે હું મીસીસની સાથે ત્યાં ગયો. કેવળભાઇની એક આંખે પાટો હતો, બીજી આંખ ઉઘાડી હતી; પણ મીસીસની સીકડા જોતાં જ એમણે તે બંધ કરી દીધી.

‘કેમ છો કેવળભાઇ! મને એળખી કે!’

કેમ જાણે, કેવળભાઇ મરણપથારીમાં પડી છેલ્લી ઘડીનો શ્વાસ ખેંચતા હોય તેમ, મીસીસે પૂછ્યું. પોતે જીવતા છે એમ ખતાવવા કેવળભાઇએ પોતાની એક સાજી આંખ ખોલી.

‘કાઠી મુવાએ તો જોવા મુયકા વગર દડો માર્યો લાગે છે; કાષ્ટ કાણો થાય કે આંધળા થાય તેની એ મૂતાને શી પડી છે!’

મીસીસનું પારાવળુ લાંબુ આવડે, પણ નર્ન આવી નાંકે આંગળી મૂકી, એટલે કેવળભાઇએ આંગળી મીસી દીધી અને મીસીને જીભ લાટાવી દીધી. એ દિવસ એમ સમયાનવાંતિ અનુભવી મીસીને જાણ અને મને ત્યાં એસવાનું ફરમાન ફરમાવી, ‘આતો જઈ હું દો, કેવળભાઈ! હાલ કમકાજ હોય તો તમારા બાઇ સાથે મળેથી

કહેવડાવતો; કહી લુહાર નેનું રાખગો નદિ, એમ કહી કેવળભાષને માથે આરનેથી દાથ મૂકી એ પર તરફ વિદાય થયાં, બામ બીજે ત્રીજે મીસીમ કેવળભાષની ખગર લેવા દોરિપટલમાં આવતાં દર્તા. મલે દિવસે એમનો ધા રૂઝાયો. ખગર, પળ બાંખ સુધરી નદિ; એ બાંખ એમની કાળી જ ન્દી. દોરિપટલમાંથી રજ મંગવાની દની તેને આમલે દિવસે હું તેમજ મીમીમ દોરિપટલમાં આવ્યાં; કેવળભાષ લમલે દાથ ઇષ પ્રજી ચેરપર લેટવા દના. અમને ભેષ્ટને એ દટાર થયા.

‘આવો !’

‘હા, કેમ છે તબીબન ?’ મેં પુછ્યું.

‘હી છે દવે; કાને હું દોરિપટલમાંથી કારેગ થઈ પાછો કામ પર ચડી જઈશ.’

‘થોડા દિવસ અમારે ત્યાં આવીને રહો. તો ? તમારા ભાઈ તો કહે છે કે, મારો મોજામ તમારા લીધે જ જવ્યો છે ! મીસીસે લાગણીમયાં અગાળે કહ્યું.

‘અગવાનનો પાડ’, એમ કહી કેવળભાષએ એક બાંખ બાકારા તરફ ફેરવી.

‘સારે અમારી અરજ તમે નદિ જ સ્વીકારો ? ભલે તેમ તો તેમ ! પણ અમે તમારું શું કામ કરીએ ? કહો, કહો, લુહાર રાખો તો તમને મારા સમ હું !’

કેવળભાષએ એક બાંખે મીસીમ તરફ જોયું. તે મીંચી, અને પાછી ઉપાડી. ટમટમર ભેષ્ટ એમણે એક નિશાસ નાંખ્યો.

‘કાંઈ કહેવા મગિ છે પણ કહેતા નથી !’

જવાબમાં કેવળભાષએ પાછી બાંખ મીંચી !

‘તમને મારા સમ છે, કહો~’

દનો. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી પણ એકાદ દલાદ દુઝાખ મીઝી પડી રહી, એટલે કુદરતી રીતે અને હંધ બારી મહ. આશરે એકેક દલાદની નિદા પછી બાંખ બોલી જોઈ પુ. તો પચારી પાસે ફેરવવાપ એક બાંખે તાજીને મારા શરીર સામે જોના બેઠા દના, અને મારી સાળા પાસેના એક દુલ પર ચોતાનો બોડો પગ ટેકી ઉભી દની.

‘કાન્થુસેસ-સ ! માહ ડીઅર રહાડુ બાહ ! ‘મે’ કીમે રહીને રહ્યું. ‘વોલંટીઅર ચતું રજ્યું ખફ !’

‘થેંસ ! બાહ બોલ મી-સ !’ કહી ફેરવવાપ ચોતાની એક બાંખ મીઝી મયા.

શ્રી છ નો હા સ્થ વિ લા સ

“ ૨ સમે’ રસ હાસ્યરસ, બાકી સખ રસીયાં ” એવું બિસ્ફુલ દિન્દુસ્થાની કવિત જેડી કદાડવાનું માન સેવકને હોવાથી પ્રાચીન ભારતમાં હાસ્યરસ દતો કે નવિ, હોય તો કેવા પ્રકારનો, ન હોય તો અસલના આર્યોએ મધ્ય એશિયામાંથી તદ્દન દીવેલિયાં ડાયાં લઈને જ પંજનજમાં આવી ગાંસડાંપોટલાં છોડ્યાં દત્તાં કે શું ? હત્યાદિ પ્રશ્ન-પરંપરાનો અભ્યાસ કરવાની અને આનંદના અગાધ યાને અધાક સમુદ્રમાં ફુગ્ગી મરવાની ન્યારે ન્યારે તક મળી ભારે ત્યારે તે તકનો સેવક લાભ લીધો દતો. એટલે સાકરની પૂનળીને ન્યાંથી ચૂસો ત્યાંથી મીઠાશ જ મીઠાશ, તેમ સાક્ષાત્ આનંદસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્યનમાં ન્યાંથી લૂંટો ત્યાંથી આનંદ આનંદ જ લાધે, એમ હોવાથી બીજી લાંબી ચોડી લપછપ મૂકો, આપણે ‘ આનંદની મીમાંસા ’ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પર જ દષ્ટિ ઠેરવીશું’ તો આપણો શ્રમ વર્થ નવિ જન્ય. બાકી એક વાત ખરી; શુભંજવરથી પીડાતાને માકરમાં પણ મીઠાશને ગહલે કડવાશની જ પ્રતીતિ યાય છે, તેમ અશુભ-નિકારથી પીડાતા કાર્મ બાળુજીને જો રસસ્વરૂપમાંથી તનીકબાર પણ આનંદ ન લાંબો એવો ગમે !

બ્યાર્યાવન’માં હાસ્યરસ અતિ પ્રાચીનકાળથી જોડતો આવ્યો છે, એમાં મને જરાય શંકા નથી. સમાવજ્ઞકાળમાં ભગવાનથી રામચંદ્રજીના દરશનમાં પણ પૌરાણિક ઉપમાનીઓ, એટલે હાસમાં જોને આપણે

મરહતા, રંગીલા વિદુષકને નામે જોગળીએ છીએ એવા દાસ્યરસના
 દેહદારો બહુ આમળથી અમરધાન જોગવતા હતા, એમ વાલ્મીકિ
 રામાયણના અધ્યયનથી આપણને એજ પ્રતીત થશે; મીઠુંખુ સ્વતઃ તે
 જ્ઞાનંદસ્વરૂપ હતા જ; સત્+ચિત્+આનંદ=સચ્ચિદાનંદ, પણ
 અમરથી અલગી આવેલી રૂઢિ મુજબ એમની સુધમાં સભામાં
 ઉપયુક્ત ઉપમંત્રીઓ અમરધાને હતા, એમ મીમંસાભાગવત, હરિવંશ
 ઇત્યાદિ પ્રાચીન અને પ્રમાણિક ગ્રંથોમાં મધુષૂની જીવનચર્ચાના
 વર્ણનમાં આસેખાશુ મળી આવશે.

પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિનો અગ્રણ્ય ઉપાય પણ તેમણે અર્જુનને
 જતાઓ. જ્ઞાનંદની પ્રાપ્તિના વિષયમાં ભગવાનનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ રીતે
 એમ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે ચિત્તની શુદ્ધિ વિના જેને આપણે
 સાત્વિક જ્ઞાનંદ કહીએ છીએ તે કદાપિ પણ મળતો નથી અને
 જ્યારે આપણે સાત્વિક જ્ઞાનંદની વાત કરીએ છીએ ત્યારે દેખીતી
 રીતે શબ્દ અને તામસ જ્ઞાનંદનું અસ્તિત્વ એટલી મેળે જ આપણી
 સામે ધાંત દેખાવતું ઉજું રહે, એટલે જેટલા પ્રમાણમાં આપણું
 ચિત્ત શુદ્ધ, તેટલા પ્રમાણમાં આપણો જ્ઞાનંદ શુદ્ધ, એમ સદજ
 નિષ્પન્ન થાય છે; પણ આ તો પાઠાપરથી ઉતરી પડ્યા જેવી વાત
 સર્વ, ભગવાન-અર્જુન-એ સાત્વિક જ્ઞાનંદને બદલે 'દેહેસર્વ'
 કરતા કે આપણે સ્વાંતા કર્યાં ઉતરી પડ્યા. એ પણ અસ્ય.

અંતઃકારણની પ્રસન્નતા અથવા સાત્વિક જ્ઞાનંદનો ઉપાય ભગવાને
 બીજાના બીજા અધ્યયનના ૧૪ માં શ્લોકમાં આમ જતાઓ છે :

વાગદેવવિવૃત્તેનુ વિગ્યાનિન્દ્રિયંધારુ ।

આત્મરશ્વવિવેચાન્મા પ્રસાદમવિગચ્છતિ ॥ ૨.૬૫ ॥

પણ જેનું મન પોતાના કામમાં અને જેની ઉદ્ધિયો રાજ-
 દેવરોડિય દેવરોડિય જે વડ વર્તે છે તે મધુષૂ ઉદ્ધિયોનો આપાર ચલાવેલો

દેતી ' ચાલુ છતાં, હજી તો હિંદુ મુસલમાન હુલ્લડનો કારી ધા નેતા
 છતાં, અરે ભયંકર બેકારીની કાતિલ કટારી હૃદયભર ખુપેલી હોવા
 છતાં આજેયે આર્ય જીગરને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજીનો ' તાઝા બ તાઝા '
 હાસ્યવિલાસ ' થા થા થૈ ' નચાવી શકે છે, એ જ એનું સાર્થક્ય :
 એ જ આપણું સૌભાગ્ય : એમાં જ એની સફલતા. હરિઃ ઓમ્
 તત્સત્ : ! જય સતચિત્ આનંદ ! જય સચ્ચિદાનંદ ! જય આનંદધન,
 પ્રકુલ વદન, આ નંદના આનંદ !

શુદ્ધ પ્રભાવ

૧

ચાલતા પાડોમાં મુજ, તપલ એવું કંવાળોનીની એમણાં પ્રવણ પ્રવેશ
 બેઠેલોય ૩૫ અને રીંદરાવાળા તેને 'રીંદરા-એ-એ' સદીય 'પામેથી નાન જ પામેથી કદાવેના એમણેના જુદા-જા મર્દાં જામને
 માથે જરા નાળી દળની છટાથી એલવા આવવાની રીત જ નાળી
 દોષ તે જાહેર જાણુવું કે પ્રવણમાં વધુના અનેક ઉત્તુરોમાંથી એક
 એમણે તે તમારે દાસ અવધાન જ 'મિ' પોતે તે ઉપર પ્રમાણે જ
 સ્વામિ રાખેલો ! કેમને કમરા કે કેમને નવાની જવાને નહિ, પણ
 સામાન્ય રીતે પ્રવણના અવધાનમાં કારો પેલાં અને જાણતી રીત-
 જાનવાળા માણસ પોતાનો મધિ સારી રીતે બેઠી થો ઉ એમ
 અનુભવ દોવાથી એ અને કમને ઉપર સ્વ સ્તીકારણુ લીધે
 કમનીનો ખેલ કરવો દોષ તે ઉપર સાધનમાં એક મોટરકાર, કો
 જાણુની કરતીયર અને એક 'કુચારે કાશીસ' એટલાં વાના ઉમેરવા !
 પણ બાટણુ પ્રવણ વસાવવા માટે થોડાં મળ્યાં 'કુસમુતીનાં' પાસે
 દોરાં જોઈએ. મારી પાસે તે નહિ દોવાથી એ નાટક નું જાણતી
 કમું એમ નહિ હતું ! જલજલા માણસો મારા ઉપરુકત સ્વામિની
 ઉતરાવા હશે, પણ અમારા તપાસીરીઆ જોઈ રહેવાયકર આમજ
 એ ભરમ કાઢો નહો નહિ !

‘ સરિત ક્યાણ ! આવીવો ! હ્યો બેસો, હું જાઉં છું. વળી કોઇ દિવસ આવીશ ’ એમ કહી બેચીઠએ ચાલવા માંડ્યું.

‘ મદારાજ, તમારું જરા મને એટલું લખાવતા નહોતો. ’ મેં બેચીઠને ચોખાવી હતું.

‘ એટલું ! ’

‘ હા, તમારું શિરનામું. ’

‘ હું સમજ્યો, પણ તેની કાંઈ જરૂર નથી. ચોખ્ય સમયે હું જ આવીને ઉભો રહીશ. પણ એક અગત્યની વાત કહેવાની રહી ગય છે તે ધ્યાનથી સાંભળો : ગમે તેવા કડબુ પ્રસંગ આવે તો પણ હવેપર આવી જઇને કોઇ સાદસ ના કરી દેતા. બધા પાપનું પ્રાયશ્ચિત મળશે, પણ આપઘાતનું તો પ્રાયશ્ચિત જ નથી. હ્યો બેસો, હવે હું જાઉં છું. ’

૨

‘ મોટા ભાઈ, આજે તો ઘરમાં આપણે માટે ચોખ્યા નથી. થોડા છે તે બાને માટે દાક્તર દૂધ ભાત ખાવાનું કહી ગયા છે તેમાં ચાલશે. તે પણ આજનો જ દિવસ ચાલે એટલા છે. બા બીભું તો કાંઈ લેતી નથી અને એ એટલું ચે ન ખાય તો શક્તિ ક્યાંથી આવે ? કાંઈક કુટ હોય તો ચાલે. ’

‘ બેટા કુસુમ, ચોખ્યા નહિ હતા તો મોદીને ત્યાં કહેવડાવી દેવું હતું ને ? ’

‘ આજ ત્રણ દિવસથી હું જાતે કહેવા જાઉં છું. આજે તો મેં જરા દબાણથી કહ્યું તો કહે કે બાઈ, ચોખ્યા બેચતા હોય તો ચૈસા રોકડા લઈને આવજો. પૈસા આપવા મળે નહિ અને ચોખ્યા બેચએ છે તે કાંઈ મફતખર્ચ આવે છે ! મોટા ભાઈ, આવો મીઠાઈ મોદી તો મેં કાંઈએ ન હીઠો ! અને તો એવું રડવું આશ્ચર્ય...હવે

તમે જરા જાણો ત્યારે જોને અખડાવજો, કે દર્વેશી આવો મીઠાજ
હરે નદિ. મોટા વાર્મ, નમે જ જોને જાણી મૂક્યો છે. માફ ચાલતું
દોષની નો આજો ને આજો દું બીજો મોટી જાણુ. જોના વાવો પશુ
જાણુ આજો છે. માલ પશુ જાણે મર્મોદ આપનો દોષ તેવો જાણનો ।’

‘ઝરીજ નિચારી કુસુમ । જો નિર્દોષ છોકરીને કો અજર કે
જોમાં મોટોનો કંઈ દોષ નથી । અનાજના આધરે દોહસોએક રૂપિયા
થવા દરી તેમાં જોને દોહસો પાછએ પટોચી નદિ દળી. આજો નદિ
કાસે, સવારે નદિ, સાંજના; જોમ વાવડા પશુ દેટલા કીધા । જો
મજુ ! દિસાજ સુઝ્યા વિના મોટી દવે અનાજ આપે જોમ નથી.
આમ કુસુમની મા માટી છે. આમ છોકરો પડ્યો છે. બન્નેને કુટની
જરૂર છે. પશુ કુટ લાતુ ક્યાંથી ? દાકનરે કશું કે દરદીને દાકમ ને
મોસંખીનો રસ કીકે માફક આવશે. પશુ દાકમનો રૂપિયો ને મોસંખીનું
પાવડું । જો મજુ ! દવે તો તું રાખશે તેવી રહેશે.’

આમ નિરાશાથી જામ લઈયે વિચાર કરતો બેઠો છું એટલામાં
જટુકે જોડી રવંવાસંકર પોનાની નાની પુત્રીને લઇને આવ્યા.

‘આશીર્વાદ, દલ્દલ્લ । કેમ રાજા કુચગ તો જોને ।

‘આવો આવો મદારાજ । આજ બધા દિવસે કંઈ દેખાયા ?’

‘હા । દોરેક વર્ષ થયું દરી. તમે તો રાજા માફ છડેસ પૂછતા
દતા, પશુ મેં નેહોતું કશું કે હું થોમ સમયે આવીશ ? જુઓ, આ
મારી છોડી આજેક વર્ષની ચર્ષ દરી । કન્યાદાનના પૈસા મળી જાય
તો જોને પરજાવી દઇ જિનામુકત થઇ શી દરિના ચિન્તનમાં લાગી
જાઉં. મારે માથે જો છોકરીનો જોળો જાણુ રહે છે.’

‘ખરૂં છે મદારાજ. જુઓની આ મારી કુસુમ પશુ ચૌદ વર્ષની
થઇ દરી. કાંઈ સારો વર મળે તો મોકલી દઇએ, પશુ-છોકરીની
ચિંતા કંઈ માથાજોને ચોછી છે ।’

‘ના બહેન, જન્માક્ષર સાચા છે તેની મેં પૂરેપૂરી ખાત્રી કીધી છે. હશે, પ્રભુ ઇચ્છા ! એસો બહેન, જાઉં છું. પ્રભુ ઇચ્છા હશે તો વળી કોઈક દિવસ મળીશું. સ્વો, જાઉં છું હો કે બાપ.’

હું વિચારમાં હતો તેમાંથી ચમકી ઉઠીને બોલ્યો, ‘જાઓ છો ! પધારો ! દિલગીર છું’ કે હું તમારી છોડીને માટે—’

‘અરે રામ રામ કરો રાજ ! છોડીને કાંઈ વાંધો નહિ આવે, પણ મારું લવિષ્યકથન આજે પહેલી જ વાર બોલું પડે છે એ મને બહુ સાલે છે.’

‘મહારાજ, બોલું ન લગાડશો, પણ એ જ્યોતિષદાસિસ તો બધા મન મનાવવાના ખેલ છે. મને તો પહેલેથી જ એ ગપો લાગતો હતો, અને તેથી જ હું હસતો હતો. પણ તમે મને પ્રારબ્ધના ખેલપર હસવાની ના પાડી અટકે હું મુંગો રહ્યો.’

તમારું કહેવું વાજબી છે. મને એ જ વધારે લાગે છે કે મહારાજ વચન સિદ્ધ ન થતાં નિષ્ફળ ગયું અને નાહક જ્યોતિષ વગોવાયું !’ આટલું બોલી બહુક જોશીલ ગયા અને હું પાછો વિચારસમાધિમાં પડ્યો, ‘ગરીબ બિચારું રવૈયું !’ દુઃખમાં મને હસવું આવ્યું.

૩

‘કુમુદ ! દીકરા ! જરા અઘી આવ તો ! જોતી આવજો કે તારા ભાઈ જાગે છે કે ઉઘે છે ?’

‘મોટા ભાઈ તો ઉઘે છે.’

પણ હું ઉઘતો નહિ હતો. ચિંતાએ મારી ઉપ દરી લીધી હતી. એમને એમ આંખ મીચી હું પડી રહ્યો હતો.

‘કુમુદ બેટા ! ને’ તને ઘેરલીવાર દબ્બું હશે કે ધરમાં કાંઈ ચાલ રહ્યું હોય કે કાંઈ લાવવાનું હોય તો તે તારા બાપને કહેવું નહિ, પણ મને વાત કરવી.’

‘પણ બા! હું શું કરું? તને કહીએ છીએ ત્યારે તું મોઢા વાળને કરેતી નથી. મારે માટે કંઈ લાવવાનું હતે તો હું નદિ કહેત; પણ તારી બા માંદગીમાં તારે માટે કંઈ જોઈએ તો હું કાને કરું! તારે માટે દુધ માન કે ચોકું કુંડ પણ ખાવા માટે ન હોય તો તારું શરીર કેમ રહે?’

‘એ તો ટકવાનું હતે તો ટકશે. પણ જોતી નથી? તું કંઈ મંગારે છે ત્યારે તારા સામનું મોંકું-અ-અ-અ-નથી જોલાતું!’

‘નથી જોલાતું ત્યારે શું કામ તરદી લેતી દશે? કુસુમ ખેટા, ધરમાં કંઈ ન હોય તો તારે જરૂર મને કરેનું. એ ચિંતા તારી બાને શું કામ જોઈએ? બાટલી બાટલી દવા અને માવજત છતાં તને સાઈ કેમ થતું નથી નેનું કારણ હવે મને સમજાયું!’

‘ઓહો! મોટા બાપ, તમે જાણો છો?’

‘ત્યારે નહિ! મેં તમારી બધી વાત સાંભળી છે! કુસુમ, તારી બાને તારે મારી ચપલી જોતી હોય તો ધરમાં જોઈતી વસ્તુની તારે એને વાત કરવી નહિ, પણ મને જ કરવી, સમજ?’

નિરાશાના અંધકારથી છતાંયલા હૃદયને ‘એ રેન પીછે મુબ્દા’ એમ સૂચન કરતું પ્રમાણ ક્યારનું? એ ઉત્તમ પાત્રી સૂકું એટલે કુસુમને ઉપયુક્ત એવણી આપી હું હાથે અને હંતધાવન, કોચ, સ્નાન ક્ષત્યાદિ આદિક દિવામાંથી પરવારી કાંતક સ્થિતિ મેળવવા હું ચોખ્ખી તરફ નીકળી પડ્યો. સામે સાગરરાજ, સાંનિથી પડેલા પથ્થ આસપાસ રોગા ફેરવી રાત ગજના કરતા વનરાજની માફક ધુપરના પડવા દતા. દરીઆના પાણી કુધી જઈ મેં સર્વને અર્ધ આપ્યો અને ચિત્તની રાતિને અર્ધ પ્રાર્થના કીધી પણ ચડેલે ચડેલા ગજજને રાતિ રેલી! ‘જરૂર આ દુઃખ હું એના કરતાં તો આનંદપાત—’

‘ના જાહેન, જન્માશુર સાગા છે તેની મેં પૂરેપૂરી જાત્રી કીધી છે. હવે, પ્રભુ હજ્જા ! જેસા જાહેન, જાકિં છું. પ્રભુ હજ્જા હશે તો વગી કાઠકિ દિવસ મળીયું. હો, જાકિં છું હો કે માઈ.’

હું ત્રિગારમાં હતો તેમાંથી ચમકી ઉડીને બોલ્યો, ‘જાઓ છો ? પધારો ! દિલગીર છું કે હું તમારી છોડીને માટે—’

‘અરે રામ રામ કરો રાજા ! છોડીને કાંઈ વાંધો નહિ આવે, પણ માઈ જાવિખકચન આવો પહેલી જ વાર ખોટું પડે છે એ મને ખદ્દ માલ છે.’

‘મદારાજ, ખોટું ન લગાડશો, પણ એ જ્યોતિપદેતિસ તો બધા મન મનાવવાના ખેત્ર છે. મને તો પહેલેથી જ એ ગપ્પો લાગતો હતો, અને તેથી જ હું હસતો હતો. પણ તમે મને પ્રારબ્ધના ખેલપર હસવાની ના પાડી અંટલે હું મુંગો રહ્યો.’

તમારું કહેવું વાજખી છે. મને એ જ વધારે લાગે છે કે મ્હારું વચન સિદ્ધ ન થતાં નિષ્ફળ ગયું અને નાહકે જ્યોતિપ વગોવાયું !’ આટલું બોલી બહુકે નેચીછ ગયા અને હું પાછો વિચારસમાધિમાં પડ્યો, ‘ગરીબ બિચારું રવૈયું !’ દુઃખમાયે મને હસવું આવ્યું.

૩

‘કુસુમ ! દીકરા ! જરા અહીં આવ તો ! નેતી આવજો કે તારા ભાઈ જાગે છે કે ઉઘે છે ?’

‘મોટા ભાઈ તો ઉઘે છે.’

પણ હું ઉઘતો નહિ હતો. ચિંતાએ મારી ઉઘ હરી લીધી હતી. એમને એમ આંખ મીચી હું પડી રહ્યો હતો.

‘કુસુમ બેટા ! મેં તને કેટલીવાર કહ્યું હશે કે ઘરમાં કાંઈ ચપ રહ્યું હોય કે કાંઈ લાવવાનું હોય તો તે તારા ભાઈને કહેવું નહિ, પણ અને વાત કરવી.’

‘હલોઝ’ કરવો જ નોંધ્યો. તેથી તારા ત્રણસો પાંચની તેજના લેણના શેરા સાતસોની આસપાસ ફર્યા માર્યા. એ રીતે તને લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયાને આશરે નફો થયો. મને લાગતું હતું કે શેરામાં થયેલી ખારે હિયતપાયલને લીધે વલણ સંતોષામ નહિ પતે, પણ સ્થરકૃપાથી વલણ બરાબર પડી ગયું. બાબ આઠ દિવસ થયા તારા રૂપિયા આવી પહોંચ્યા છે અને આજે જ સવારે આનાપાંચ સિલ્કેનો તારા નામનો ફોસ એક મેં સખીને તૈયાર પણ રાખ્યો છે. આજે જ મેં તને મગવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. બોલ, હવે તું સખીપતિ ખરો કે નહિ ?’

‘આમાર તો પ્રભુનો ! અને બીજો તારો.’ હું આભારથી મહાગદિન કરે માથવને બેઠી પડ્યો અને માથવના બંગસાના વિશાળ દીરાનખાનામાં ટંગેલી મોટી શીનાયજીની છત્રીને સાદૃશ્ય દેવત કીધા.

‘હોસ્ત ! તે મને બાબ જીવનદાન આપ્યું છે.’ આખરે હું બોલ્યો.

‘ખરેખર ! અને તેનો બદલો મારું, વીતુ દીકરી !’

‘ખચીત જ માગી લે !’

‘મારા નાનાખાંસ સાથે તારી કુસુમ નહિ જાયે ! આપણે અને વાણીઆ છીએ. યાત્રિકર છે એટલો જ હાથ વધો આવે !’

‘તેની શીશર નહિ. મારી કુસુમને તારા જેવું ધર મળતું હોય તો હાથ હું યાત્રિકદાર રહેવાનેય તૈયાર થાઉં.’

‘અસ્તુ ! ચાલ ત્વારે મારા નવલા બહેવાઈ ! આ મ્હાંડી પડી જાય ■ તેને અને નાસ્તાને હંમ્યાફ આપી આપણે સાબી પાસે દોડી જઈએ.’

૪

આખા મીઝીને જાણીએ એટલામાં તો મુખનાં ત્રણ વર્ગો રહેજે પચાર થઈ ગયાં.

થયું. પણ મદારાજ, આ તમારી જાંખ શરીર તમ ! તમે જામ રનબે કેમ થઈ ગયા ! જોલના કેમ નથી !'

'હું શું ખોટું રાગ ! તમે તમારો ઇતિહાસ કહો. હવે મદારા સાંભળો. તમારી પાસેથી નીકળે. પછી હું મારી જોડણી પાછો ફર્યો પણ મને કાંઈ એવું પડે નહિ. 'ત્યારે શું જ્યોતિષ ખાટું' ના ના જોમ કહી બને નહિ. ત્યાર મારી મજબૂતી ખાટી હતી ! કદાચ જોમ બને.' તમારી કુટુંબી બનાવી હું જાણા દિવસ સ્થિત અને પેન લખતું ગેરો. મેં ફરી ફરીને મજબૂતી કાઢી. પણ મારા કાદલા યોગમાં જાણ જોડના યે ફેર પડ્યો નહિ. બે સ્ત્રીજ હતી. કાં તો મારી મજબૂતી ખાટી, કે કાં તો તમે જુદું જોલી મને ઉતરતા દો. મજબૂતી તો ખરી જ હતી જોમ મેં વાર વાર ખાતી કાઢી હતી. તમારે ત્યાં હું તમને ખજર જાખ્યા વગર જોડાએક જાખ્યો હતો અને સર્વ સંનેમ જોતાં તમે તમારી રિયાન છુપાવતા હો જોમ મને નહિ જાણ્યું. વગા સામસ્થાનમાં તમને શુકનો યોગ હોવાથી તમે શુદ્ધવાન દોવા જાખન શંકાને રથાન નહિ હતું. અરણ્ય ! ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રી જો જાખન વિચારમાં જાણી જાખરે હું મારા જ્યોતિષના સર્વ પુસ્તકો કી સામરોવતાને અરજી ધરી દેવાના નિશ્ચય પર જાખ્યો, અને ફરીથી જ્યોતિષનું નામ નહિ દેવાનો મેં સકલ્પ કાઢ્યો. ત્રણ વખત ચોપડા લઈ ગયો અને ત્રણ વખત પાછાં જાખ્યો. પણ મારાં અનુભવરત્નોથી ભરેલાં તે પુસ્તકોને જળશાયી કરવાની મારી દિગ્મત ચાલી નહિ. 'હા, હું જ ચોર છું. મદારાથી આટલાંયે ત્યાગ નથી થઈ શકતો ! કેવી નિર્જંગતા.' જાખરે મનને દબ કરી હું ચોથીવાર ફરીયા ઉપર ગયો અને ઢુકકે ઢુકકા થઈ જતા જીવરે મેં તે સર્વ પુસ્તકો તેમાં પધરાવી દીધા. હું મારી હૃદયે ઝડપથી ઘેર જાખ્યો અને જ્યોતિષ નહિ જોવાનો મારો નિશ્ચય રખેને હો જોવા બીજીથી જાખરણી જે બે માર પજો જાણી હતી તેમાં મેં મદારી જાખો-હા-જાખો-ફોડી

નાળી. એક ગીસ પાડી હું બેસુદ્ધ થઈ નીચે પડ્યો અને ત્યાર થી થયું તેની મને ખબર નથી.’

‘મહારાજ, તમે બહુ સાદસ કીધું. નજીવી ખાતર માટે મેં ભોગ આપ્યો. મને પણ કંઈક અંશે દોષના નિમિત્તભૂત કીધો.’

‘સાદસ ! હા, તે સાદસ હતું. પણ જ્યોતિષવિદ્યાના ગૌરવ ખાતર એ સાદસ જરૂરનું હતું. રાજા, વધુ શું કરું ? આપણે કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત મને કોઈએ બતાવ્યું હોત તો તે સાદસ કરવા હું સુકતે નહિ એટલેા તે વખતે મારો આવેશ હતો. આજ ત્રીસ વર્ષો મેં જ્યોતિષવિદ્યાની સતત સેવા કીધી છે. એ દેવીનો હું લાભ લક્ષ્મી છું. મારું ગણિત કદીયે ખોટું પડ્યું નથી, મારું વચન કદી અફળ ગયું નથી. મારી આ એક પુત્રીને જન્મ આપી દેવલોક પાળે પછી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી મેં એ દેવીની અવ્યભિચારી સેવા કરી છે. એ દેવીની નિષ્કામ લક્ષિતને ખાતર મેં મોટા મોટા શેડીઆઓ, કહેણ તીરસ્કાર્યાં છે. કાંઈક રાજા મહારાજાઓની માંગણી મેં તુચ્છકા છે. આજ ત્રીસ વર્ષ પછી એ મારી સાથે રીસાય-મારું વચન અફળ જાય-અરે રાજા ! જેણે વિદ્યાદેવીનું મારી માફક ઉપાસન કીધું હશે તેજ માં આ નજીવા સાદસની ખરી કદર કરી શકશે. મેં ધાર્યું હોત તો અઢળ લક્ષ્મી પેદા કીધી હોત. કાંઈક સંટોડીઆઓ, કંઈક રાજાઓ, કંઈક મહાપુરુષો મારે ત્યાં વેપારની તેજમંદી, લાભ હાનિ ઇત્યાદિ બતાવવ પોતાના જન્મભક્ષર લક્ષ્મીને આવતા હતા. તેઓની પાસે એક પાત્ર પણ લઈ મારા હાથ મેં અપવિત્ર કીધા નથી. તેજમંદીના લુગારથી એ પવિત્ર વિદ્યાને મેં સંરક્ષિત રાખી છે. અર્થાત્ તેજમંદીનો લુગાર ખેલનારાઓને મેં કદી પણ ‘શ્રદ્ધા’ આપી નથી. માત્ર જન્મભક્ષર શુદ્ધ રીતે કરી આપી તેના પૈસામાંથી હું મારું ગુજરાન ચલાવતો હતો. એ વિદ્યા જાણવાની ઇચ્છાવાળા સત્પાત્ર ઇલાકાને હું એ વિદ્યા શીખવતો હતો. એ વિદ્યાની ગુપ્ત ચાવીઓ કોઈક ઈલા અધિકારીને

દાંર્ધ પજુ છપાખા વિના હું જળ્યાપી રેતો દનો. એ વિદ્યાની સેવા કરવાની હજારાગાએ સત્તત્તુ અને નિર્ધનતાનું પ્રત લેતું જોઈએ એમ માફ માનતું દોષથી મેં એ પ્રત એવું સેવકપણું સ્વીકાર્યું પછી મન, વચન, અને કર્મથી પાણું છે-પાણું છે એમ કહું છું ત્યારે તેનો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે એમ જાણ્યો. માફ વચન કહી પણ આશય થયું નથી. એ સત્તત્તુ પ્રત પાળ્યાની નિશાની અને જોઈતી પ્રત્યેક વસ્તુ સંકલ્પમાત્રથી મળી રહે એ નિર્ધનતાનું પ્રત રૂપ્યાની નિશાની ! સો બેસો રાજ, હવે હું રજા લઉં છું. વાતોમાં બહુ વખત વીત્યો.'

‘અરે ના રે ના, મહારાજ ઉતારણ શી છે. પણ આજે તમે ટહેલ શાની નાખતા હતા તે તો કહેો !’

‘અરે હા ! આવેશમાં ને આવેશમાં એ વાત તો કહેવાની રહી જ ગઈ. કીઃ માદ દેવાડયું. સાંજે. મારા અર્ધચંદ્રનો નાશ થયો દનો, પજુ ત્યારપછી હથરૂપાએ અંતરચંદ્ર ખુલી ગયાં હતાં. જ્યોતિષના યોગાનુયોગ જાણ્યા વિના કે અધિત માંડવા વિના ધારણા-માત્રથી જિજ્ઞાસતું જ્ઞાન અને પ્રાપ્ત થયું હતું. આજ સવારના અને મારી પુત્રીના લગ્ન મંજુષમાં વિચાર રુક્યો હતો, તે સાથે જોને કન્યાદાનમાં આપવાના સાધનને માટે પણ પ્રેરણા રુકરી કે મારે : આજે એ જાગતની ટહેલ નાખતી. કાંઈપણ વધુ વિચાર વિના હું હોડીને લઈને ટહેલ નાખવા નીકળી પડ્યો અને કમચોગે આ રસ્તે આવી ગયો !’

‘કન્યાદાનમાં કેટલા રૂપિયા જોઈએ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘પાંચસોથી માતસે !’

‘રાકડા આપુ ?’

‘ના, મને તમારા રૂપિયા ન ખપે ! તમને પૈસાની પ્રાપ્તિ થયાની વાત આઠ દિવસ રહીને ખબર પડી અને તે પશુ મારા આવી ગયા પછી બીજેજ દિવસે, એ શું બતાવી આપે છે ?

‘ત્યારે માફ વચન—’

‘એ ખરું છે, પણ તમારા રૂપિયા તેજમંદીના સદ્ગુણથી પેદા થયા છે એ જાણવા પછી હું તે સ્વીકારું તો માફ તત્ત્વ ભંગ થાય ! તમને હું તમારા વચનથી મુક્ત કરું છું.’

‘અરે ! મહારાજ ! હું પોતે તેજમંદીને ધિક્કારું છું. મારો મિત્ર પશુ એ સદાને ધિક્કારે છે; પરંતુ કેવા શંકેગો વચ્ચે એ સોદો થઈ ગયો એ બધી વાત માંડીને મેં તમને કહી છે. તમે તો—આપ તો—મહાત્મા છો ! મારા જેવા ગરીબ પર કૃપા કરી આપને મારા રૂપિયા તો સ્વીકારવા જ પડશે !’

‘દિલગીર છું. હું જેટલું છું કે મારાથી તમારા આગળ જોઈએ તે કરતાં વધારે તત્ત્વ યથા ગણ છે. પણ આનેશ એવી જ ચીજ છે. ચાલ બેટા વીજળી ! આ આગળ’

‘રહે, રહે મહારાજ ! આપને એવવામાં મારા મિત્ર માખણે પશુ કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. મને આપ કાંઈ પણ દિવસ મળે તો આપનાં દર્શન અને કરુણા વિના નાહ નહીંતું એવા એની આગ દમ્પટા હતી. મારી કુટુંબ પણ આપને તમારે મેલા વચ્ચે જશે. હજી તો મારી દાંડીન તમારે જમાવને આપના આવીશને પણ મળવા બાકી છે. આજ રાત્રીનાં દુઃખ સહન કરી આવે જોવાનું છું.’

‘હિં, તો હું ખરું જુઠું જાણું. તમને તો કાંઈ દેશ કદા છે. સ્વર્ગને મેલે તો સ્વર્ગને કહેવા જાય તો.’

‘તમારું મેલ આપ જાણે મહારાજ ! મેલ તો આપના મારો મિત્ર મેલે સ્વર્ગને જાય છે.’

કદાચ મારા જ્યુને આપની પાસે શીખવા મોકલું તો આપ શીખવો કે નહિ !’

‘શીખવું એ તો મારો ધર્મ છે રાજા ! લ્યો લખી લ્યો માફે ‘ધ્રુસ.’

જોશીએ પોતાનું ઠેકાણું લખાવ્યું અને આસ્તે આસ્તે છોકરીની આંગળી પકડી ચાલવા માંડ્યું.

‘મહારાજ મારી મોટર’—

‘અમારી આ મોટર સલામત રહે’ કહી જોશીજીએ પોતાના ટાંટીઆ દેખાડ્યા.

‘જોશીજી ! હવે એક જ વસ્તુ પૂછવી બાકી છે. આપને જે ખોટું ન લાગે તો !’

‘વાહ પૂછો, પૂછો ! માન-અપમાન તો મેં ક્યારનાંયે ક્ષમાવી દીધાં છે.’

‘મહારાજ ! આપણે છે તે હું પૂછું કે આપનું આ નામ—’

‘રવૈઉ’ કેમ પડ્યું તે કેની ? હી-હી-હી-રાજા ! હીક પૂછ્યું. મારી ફાઈ કહેતાં હતાં કે મારા કુવા કાઈ દિવસ રવૈયા વેંગણનું શાક ખાય નહિ. કોઈ દિવસ ક્યું હાય તો મહાભારતનું યુદ્ધ જાગે. પણ મારા જન્મદિવસે ભોગજંગે રવૈયા વેંગણનું શાક કીધેલું તે એમણે શાંતિથી ખાધેલું એટલે એ વાતના સ્મરણચિત્રરૂપે એમણે માફે નામ રવૈયાશંકર પાડી દીધું. હી-હી-હી—’

ગમ્બીરતાના સાક્ષાત સ્વરૂપ જેવા તે બાલકજીને આટલી નિખાલસતાથી હસ્તો જોઈ અમને પણ તેનો ચેપ લાગ્યો, અને અમેયે માંડસી પડ્યા. એ નિખાલસ દાસ્યનો મધુર રણકાર દગ્ધ આજોયે મારા કાનમાં ગુંજે છે અને જૂનકાલનાં કંઈ કંઈ સ્મરણચિત્રો મારી દષ્ટિ મંમુખ બનાવી દે છે.

દયારામભાઈ

ભક્ત કવિ દયારામભાઈના મુખ્યધર્મા માર્ગ જ્ઞાન છીજે છે. એમનાં રસઝરતાં કાબ્યોનો ઉડો અભ્યાસ હું કરી શક્યો નથી એ ખરૂં તોપણ એમના પરમ ભક્ત ડોશીવાળા શ્રી નારાયણદાસ સાંઢની પ્રેરણાથી એમનાં કાબ્યોનો કંઈક ભરી પરિચય કરી શક્યો છું. સાંપ્રદાયિક દષ્ટિથી જોતાં, પહેલાં મને એમ લાગેલું કે દયારામભાઈ ઉપર પ્રુષ્ટિમાર્ગના મરોદોત્સંમ લાસિત ભાવ કરતાં ચેતન્ય સંપ્રદાયના દામ્પત્ય પ્રેમભાવનો પ્રભાવ વિશેષ પડ્યો છે. પણ દયારામભાઈના કાબ્યમંદમમાં ઉંડું ડોકિયું કરી જોયું તો મને તેમાંથી મારી માન્યતામાં સુધારો કરવા જેવું બહુ મળી આવ્યું.

ભર્તૃહરિ મહારાજની મારફત દયારામભાઈએ શૃંગાર, નીતિ, અને વૈરાગ્યનાં અનેક પદો રચ્યાં છે: અને તેમાં એમણે પોતાનો આત્મા એવો ઝોતપ્રોત કરી દીધો છે કે જો જે રસ વર્ણવે તે વખતે જાણે એ પોતે સાધ્ધાત એ રસનો આસ્વાદ લેતા હોયની એવો ભાસ થયા વિના રહેતો નથી. આત્મ કારણ દયારામભાઈને તે તે રસને અનુકૂળ બાધા તથા ભાવો સુસાધ્ય હતા એમ કરી સ્થાવર કારણ માર્ગ પણ કવિ કે લેખક પાસે, પોતે જે રસની પ્રમાવટ કરતો હોય તે રસને અનુકૂળ બાધા તથા ભાવોનો બડોળ ન હોય તો તે રસ તે સરસ જમાવી શકતો નથી અને એ રીતે તે નિષ્ફળ નીવડે છે. અધરમની બાધા તથા ભાવો જેમ હાસ્યરસને અનુકૂળ નથી તેમ

ખીજન પ્રત્યેક રમતે માટે પણ સમગ્ર હેતુ. આ વાત નજર સામે રાખ્યા વિના પોતાના દોકરખાનામાં દીકનાં નગારાં ગગડાવવા મંડી પડનાર નગારચી જસૂરે થયા વગર રહેતો નથી.

દયારામભાઈએ ભગવદ્ગીતા મદાત્મ્ય પદ્યદ્વ લખ્યું છે. એમણે નીતિભક્તિ ઉપર પોતાની કલ્પમ ચલાવી છે, એમણે નીતિવૈરાગ્ય ગાયો છે. દિંદુસ્તાની ભાષામાં સતસૈયા અને સુંગારનાં પદો ખીલ્યાં છે. મરેડી ભાષામાંયે એમની વાણી વહેવડાવી છે પણ ગરવી ગુજરાતણાનાં હૃદયમાં એમની ગરખીઓએ જે સ્થાન લીધું છે તે સ્થાન એમનાં ખીજનં કાષ્ટ પદોએ ભાગ્યે જ લીધું હશે, અને એ વાતે ખરી કે દયારામભાઈ જેવા ગરખીમાં ખીલ્યા છે તેવા મારા નમ્ર મત પ્રમાણે ખીજમાં ખીલ્યાયે નથી—ખીલ્યા નથી એનો ઉદ્યો અર્થ રખે કરતા ! ઉચ્ચ પ્રેમની મધુરપ અને જ્ઞાનની શુષ્કતા વચ્ચે જે ભેદ રહ્યો છે તેવો ને તેટલો ભેદ એમની ગરખીઓ અને ખીજનં કાવ્યો વચ્ચે રહેવાનો ન. કવિવર ન્હાનાલાલ જેને ગરખીસમ્રાટનું બિરદ અર્પે તેને માટે હું કહી કહીને ખીજનું વધુ તે શું કહેવાનો હતો ?

દયારામભાઈની કલ્પના એમની ગરખીઓમાં અને પદોમાં કાષ્ટ કાષ્ટવાર તો એવી હોયે ઉડે છે કે દૈવી પ્રેરણા સિવાય એવી કલ્પનાનાં ઉડુયતો અશક્ય જ લાગે. માનવસ્વભાવની એમની મીમાંસા મનોહારિણી છે, તેટલું તે ભાષા પરનું એમનું પ્રત્યુત્તર આશ્ચર્યજનક છે. ધ્વિટીશ ગુડઝ બોયકોટના પોકારો તો આપણે ધણા સાંભળ્યા પણ દયારામભાઈ એક ગોપી પાસે 'બ્લેકીશ ગુડઝ બોયકોટ' સ્થામ રંગતો બહિષ્કાર કરાવતાં ગવડાવે છે:—

સ્થામરંગ સમીપે ન જાવું મારે આજ ચકી,

સ્થામરંગ સમીપે ન જાવું.

જેમાં કાળાશ તે સહુ એકસરખું,

સર્વમાં કપટ હશે આહવું—મારે

કનુરીની બાંદી ને કંઈ નહિ કયલે,
 કાજગ ના આંખમાં કાંઈનું—મારે
 કોપીશનો કાજ કાજ નહિ કાને,
 કામવળી કાકુનમાં ન કાતું—મારે
 નીકાંચર, કાગા કચુડી ના પદેર,
 જમનાનાં નીરમાં ન નદાનું—મારે
 મરકટ મળિ ને એક દષ્ટે ના જોવા,
 જાંજુ વંત્યાક ના ખાતું—મારે
 જવાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધા,
 પજુ મન કહે જે પલક ન નીકાતું—મારે

વાદ ! વાદ ! પટારાના પટારા જરી વિલાપની કાપક પરમાં
 આકાષનું દોષ અને પત્રની અણીથી તે માથાની અણી મુધી
 વિલાપની સ્વાંગ સજ્યો દોષ હતાં લાગળીવચ્ચ રમયાનવૈરાગ્ય સેવનાર
 લેડીક તથા જેન્ટલમેનને 'જોડીય ગુઝર જોયકેટ'ની બાગ મારતાં
 આપને શું નથી સાંભળ્યાં ? આ નિચારી ગોપીબાઈની પજુ એ જ
 દશા છે. હું તો માનું છું કે આ 'જોડીય ગુઝર જોયકેટ'ના
 'મુખે નીમ' લેનાર બાઈજીએ કરતુરીની બાંદી પજુ કરી દશે અને
 આંખમાં કાજગ પજુ આંખનું કશે. કદાચ એણે કાપકનો સખ્દ
 સાંભળીને જ ખાધ ચકાવ, નહિ તો અપવાસ થાવ એનું 'કોકિલા
 વ્રત' પજુ કાપુ દોષ : એની કાંચગીનો રંગ કાળો દોષ અને તે
 પજુ મનનાનાં સ્વામ ઘેરાં પાળીમાં દમજાં જ નાહી એ કાંચગી
 પદેરી લીધી દોષ; વધારે શું ? એ કદાચ જાંજુ ખાતા ખાતા જ આ
 નિયમ મુખેથી કોઠની દોષ : અને વંત્યાક ! 'કુરતી' રવિયાં નહિ
 તો અમદાવાદી 'ટેમયાં' ; ગમે તે જાતનાં રીંગણાનું સાક તો એને
 પ્રિય દોષ તે રાતના જ એ નિચારી તે સાક ખાવાની દોષ. હા ! —

કદાચ ઉપરની કાળી છાલ ઉતારી વેંગથ આરોગવાની હોય તો એનો નિયમ પણ ખરો !

આ બધી કાંઈ મારી કલ્પના નથી. એ પોતે જ કહે છે કે

દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો,

પણ મન કહે જે પલક ન નીલાતું.-મારે

માનવસ્વભાવનો ઉડો અભ્યાસ દર્શાવતી દયારામભાઈની આ કાંઈ એક જ ગરબી નથી. સાદી, સચોટ અને હૃદયના ઉંડાણમાં સોસરી પેસી જાય એવી રમ્ય ભાષામાં દયારામભાઈની તો આવી આવી અનેક ગરબીઓ છે.

એક લેખકે પુષ્ટિમાર્ગને સુશીષ્ઠમ સાથે સરખાવતાં એવી મતલબનું લખ્યું હતું કે એ માર્ગ તલવારની ધારપર ચાલવા જેવો છે. એમાં જે જરા ચુક્યા તો લપસી પડતાં વાર નથી લાગતી. આવું અનુમાન એમણે શા પરથી બાંધ્યું હશે તે તો એ પોતે જાણે કે પ્રભુ જાણે, પણ દયારામભાઈની ગરબીઓ ઉપરથી એ ભાઈએ પુષ્ટિ-માર્ગનું તત્ત્વ ગ્રીહ્યું હોય તો તેમાં ગેરસમજ થવાનો પૂરો સંભવ છે. દયારામભાઈ પુષ્ટિ સંપ્રદાયનું અણુમૂલું રત્ન છે; પણ એમની ગરબી-ઓમાં તો ચૈતન્ય સંપ્રદાયની છાયા જરૂર પડી છે એમ મારે નમ્ર મત છે; શ્રરાખ, સાકી અને મયખાના જેવા શખ્દો દયારામભાઈને પોતે બ્રાહ્મણ-અને તે પણ વૈષ્ણવ નાગર બ્રાહ્મણ-હોવાને લીધે કદાચ પાણીના કોગળા કરી નાંખવા જેવા લાગ્યા હોય અને તેથી તે એમણે પોતાની ગરબીમાં ના વાપર્યા એમ કદાપિ કાંઈનું કહેવું માની લઈએ તો પણ સુશીષ્ઠમમાં ભક્ત આશક છે અને ઈશ્વર માથુક છે, ત્યારે દયારામભાઈનો ભાવ એથી ઉલટો જ છે; પોતે પ્રિય છે અને શ્રી કૃષ્ણ પ્રિયતમ છે, આ ભાવ ચૈતન્ય સંપ્રદાયનો છે. પુષ્ટિમાર્ગનો ભાવ તો શ્રી બાલકૃષ્ણ પ્રત્યે યશોદામૈયાનો સરળ અખંડ, નિર્દોષ અને નિષ્કામ એવો વાત્સલ્ય ભાવ છે. પ્રેમના અનેક ભાવો પર

મેરો અભિપ્રાય જ્ઞાપનાર જ્યેનો તે હું ફેણ ? પણ દામજાવ, મજા-
ભાવ, દામ્ય-મજાવ અને વાત્મસ્વજ્ઞાવર્મા-નિર્દોષમાં નિર્દોષ પ્રેમ,
વાત્સલ્યમાં અમ્મ માવ છે એવો મારો નમ્ર મન દોરવાને લીધે પુષ્ટિ-
માર્ગમાં લપસી પડતાર્ન સ્થાન ક્યાંય નથી, એટલો વાન પ્રથમ પામે
છે તો હું કદી નહીં ! દમામમમામની મગ્નીનો ૦ કિતમવ મુંગાર રસ
પણ પ્રેમ કેટલો છે છતાં એનાથી બહારી જનારને કવિર ન્દાનાલાલના
જ સપ્તદોમાં હું તનર આપીશ દિવાના ૬ ગમ છે; બાનારિએનો
૧૦ મો પામે તે પ્રેમલગ્ન બલિ. નવે રસથી પર અને એ શૈલી
ઉપર અજળ પ્રકારની ચાંદની ઢાળનો પ્રેમ-લગ્ન બલિતરમ : એને
શુભાર કહેવો એ બૂધ છે; તે ક્યાંક મુંગારમાં જાય છે, પણ એના
સર્વોત્તમ સ્વરૂપમાં તે મુંગાર ગમ નથી તેની પરમ કોટિને શુભાર
કહેવો એ સંન્યાસીને મુંગાર કહેવા બરાબર છે.’

આ તો કવિર ન્દાનાલાલનો જવાબ. દમામમમામના પોતાના
વખતમાં એમની આ પ્રેમલગ્ન બલિતર, પોતાને લીસે કાઢેને જોખી
એમની કામ બાકએ ફેંટ નહિ પકડી દેાય એમ નહિ ! મારી કલ્પના
તો એવી છે કે એમની—

‘સાંભળ રે તું સજની મારી,
રજની ક્યાં રમી જાવી છ;
પરસેવો તુને ક્યાં વજ્યો,
તારી બમ્બર ક્યાં લીંઝણી માયું બોલોછ.

એ આખી મરખી સાંભળા છેરે—

મારે એવી પ્રતિજ્ઞા ને,
પર પુરૂષ બાક બાપ હ
દાસ દવાના સ્વામીને બજતા,
બવની બાવટ નય—સાંભળ સજનીછ.

એમ જોવાએને યાત્રા જોવા જાણે જતાં યાત્રાએ એમને ડેળા
કહાડીને કતે પળ દેવા: 'કનિરાજ દસ મંત્ર' પણ 'કાસ' નહું
જામતું નરિ.

એટલે જ્યાંયાંમાં જ્યારામજાણે સાસુ વડનો મંવાદ નેડી
કહાડીને ડેળ નો ના મ્દેવાય નરિ. આમાં સાસુછતે ભારેખમ ટીકા-
કારના મોટે પાટલે જોખીયું નો જ્યારામજાણે વડુછતે પદે રથાપીયું.
પાંદુરિયા કટાકટા નેવા જ્યાંને માસુછ વડુછતે સાદ સાદ ભાપામાં
શીખામણ આપે છે નો વડુછતો પ્રત્યુત્તર પણ કાંઈ જોડો 'બ્લન્ટ'
(Blunt) નથી ! સાંભળો સાસુછ શીખામણ દે છે:—

શીખ સાસુછ દે છે રે,
દે વડુછ રહો ડંગે;
આવડો શો આમગો રે,
સા મ ળી આ ની મંગે.
વાટે ને વાટે રે,
વળગો છો વાતે;
કહું કાઢનું ન માન્યું રે,
દીકું મારી જતે.
વહુ વા રે માણસ રે,
ડાહ્યાં બહુ થાશે મા;
જળ ભરવા એકલડાં રે,
આજ પછી જશે મા.
અલખેલો આ શેરી રે,
આવે વહુ તમ માટે;
તમે તેને કાળે રે,
જવો જમના ધાટે.

અનુદાસ'ગો નમાગી રે,
 મગ્ને રે નવલો;
 રા દલોડો નથી દેતી રે,
 આજ મુખે આજ;
 સા મરિયામાં રહેતું રે,
 ત્વારે એમ નવ સીએ;
 નમો નો થયાં નિર્ભય રે,
 અમો લાજ થરીએ.
 હું તો મુખેમુખ હું પુ રે,
 લોભ પૂજા હું હું;
 આડોશી ને પાડોશી રે,
 મમે મેજા રે હું.
 વિવેક પાત કરતાં રે,
 વહુજ કુખ નવ ધરસી;
 દયાના પ્રભુ ફરી રે,
 સંમન દવે નવ કરસી.

દવે વહુજનો પ્રત્યુત્તર સાંભળો; માસુજનું ડામું એરડિયું પીધાં
 જોવું ફરી નાંખે એવો તે છે !

(એવાં વચન સુણીને રે, વર્ષાં વળતાં વહુજ)

મં તા જળ મરખાં રે,
 દો સાંભળો સાસુજ;
 જેના મનમા જોવું રે,
 તેવું ને તો દેખે.

સારાં ને નરતાં રે,
 યોના ગરખાં ગેષે;
 ક્યો છો તેનાં દેગો રે,
 ત્યારે એમ મૂઝે છે.

દોષ પ્રમદમાં શો દીકો રે,
 જોતે જગ પૂજે છે;
 દને વાંક ન મારો રે,
 કદું છું કદા પૂડે.

એમાં કાષ્ટ નથી સાચું રે,
 એ ગત સરવે જુકી;
 જોમ ખુદી ખમું છું રે,
 નચાવી નાચું છું.

તોયે પૂકના મૂકી રે,
 ત્યારે જાઓ સાચું છે;
 હવાં તો નીત જથું રે,
 શામળીઆની સંગે.

ઈં દા વ ન ધાટે રે,
 સદા રમીશું રંગે;
 મન લાવે તે જોલજો રે,
 કહેવાયે તે કહેજો.

તમારા કલા ઉપર રે,
 જાઓ નિત્યે કરશું;
 દયાનો પ્રભુ લજવો રે,
 કાષ્ટથી નવ ડરવું.

આ જવાબ દવારામઆપ્તિ.

પણ દવારામઆપ્તિના દીકારોના આશ્વેષે અમર રહેવા નથી શકતા. પ્રાનિજીએ કહી તે અમર રહે તો, દવારામઆપ્તિનાં ભગવાં અમરનો આ જવાબ તો નથી કે વધારે અમર રહે જીવે છે, અને જો રમરાજનાં કાળોના કાળો પૂગ બંધારમાંથી શું લૂટીએ અને શું જતું કરીએ ? ત્યાં સુધી એ પ્રેમકર્મિનને ત્રીણી, છરી કો જેનાં હૃદયે છે ત્યાં સુધી આ રમિઃ પ્રમ અનુતર જ રહેવાને. બધે તેમ માગે.

હાથ મદમ્મદ રાગે ગાયો કહાકે

પૂજ્ય શ્રી નરસિંહરાવ જોને એક વખત જ્યારે પર્વત પ્રાંત
 ગયો. ત્યારે ત્યાં ત્યાં સીંગનાં એમનાં મને પૂજ્ય. 'હાથ
 મદમ્મદ મળ્યા છે.'

મેં કહ્યું, 'ના જ.'

એમણે કહ્યું, 'જરૂર ! જરૂર મળ્યો. મળવા જેવા માણસ છે.'

ત્યારે પછી સ્વભાવના અત્યાચારને લીધે કે જદું અમારું
 આવવાની અનિચ્છાને લીધે કે પછી દેવશાસ્ત્રે જે તેમને મળી શકે
 નહિ. એક દિવસ રા. શયદા અગ્રધાર્યા મારે ત્યાં આવ્યા અને મને
 પૂછ્યું 'હાથ મદમ્મદ તમને વાદ કરે છે ! આવ્યો ?'

'વાદ ! શા માટે નહિ ? જરૂર આવ્યો' મેં જાણે ઉત્સાદથી
 કહ્યું. શેડે સુગના કરી દશે કે એ 'જંગીરદાર' ને ગાડીમાં 'નાંખીને'
 લાવજો એટલે અમે વિહોરીયા કરી 'વીસમીસદી'ના કાર્યાલયે
 પહોંચ્યા. 'હાથ મદમ્મદ તો મારા પિતા જેવા છે. એમણે જ મને
 કષ્ટે મળ્યો. આજે જે કંઈ છું તે એમના જ પૂર્ણપ્રતાપે'
 આવા બાવાર્યનું રા. શયદાએ રસ્તામાં કહેલું મને સ્મરણમાં છે.

પૂજ્ય શ્રી નરસિંહરાવ જોને મળવાનો આગ્રહ કરે અને રા.
 શયદા જોને માટે આટલી લાગણીથી વાત કરે તે નરને હાડન-ચલ-
 રક્ષીદ જેવા દિલાવર ગણવામાં અતિશયોક્તિ હોય, તોપણ તે સામાન્ય

કોટિના મનુષ્ય તો નદિ જ હોય એમ માટે મન રસ્તામાં ચાખ પૂરવું હતું.

અમને 'વીસમી સદી'ના દાદરે ચઢતા સાંભળી સદરા પર કોટ ઝોળવતા ઝોળવતા દાજી મદમમદ દાદર આગળ આગ્યા અને હું દાદરનું ઉલ્લુ પચ્છીયું મદી રહું ત્યાં તો એમના પ્રેમાળ પંખમાં મારો કંઈક અંશે 'લેડી સાઇકલ' નાજુક હાથ સપડાયો.

'કેમ હો ?' 'શુરસે લાગોજ ?' 'પણે દિવસે ?' 'વાહવાહ ! 'વીસમી સદી'એ આમળ પાડ્યા એટલે તમે તો હવે 'સદી'ને બૂલી ખીજે લગતે જ ઠેકાણે લેખો કોણતા થઇ ગયા ! એમ મીઠી વાતો કરતા એ મને 'સદી'ના વાતાવરણથી પૂર્ણ અને જેમ અરોઝક વૃક્ષ પર તેનાં પાંદડાં શે.એ તેમ દીવાલ પર સુંદર છબીઓથી શોભતા 'વીસમી સદી'ના મુખ્ય કાર્યાલયમાં લઇ ગયા. એક ખુરશી પર કાર્યાલયના કોઇ માણસ અને ખીજી પર એમના ન્દાના ચિરંજીવી બેઠા હતા.

'ઝોળખ્યા ! બા કુછનાના લેખક' તે કલા માણસે મારી ઝોળખ કરાવી ! બન્ને બાઇઓ દરજીની કાંડેલી આંખે મને જોઇ જ રહ્યા. 'યે ડાયુ' ! દાસ્વરસના લેખકનું ! વલ્લાહ ! કુછ ન કુછ 'લેખકમે' બૂલ હો મઈ દોમી !' એ લોકોના મોં પરથી કાંઈ આવો ભાવ એ લોકોના મનમાં દશે એમ મને લાગ્યું !

'લગ્ન કરી આગ્યા ! તમારી કહેવો મળી હતી !' હું ખુરશી પર સ્વરથ બેઠો એટલે દાજી મદમમદે પૂછ્યું.

'દાજી ! બહુ વિચિત્ર સંબોધનામાં !'

'તે કેમ ?'

'મને એક પુત્ર અને એક પુત્રી હોવાથી હરીથી પરજીવાની અનિચ્છા હતી એક સંબોધ બહુ વિચિત્ર બન્યો. સગાંઓ અને

મિલેના. આમને એ આગતમાં નજીકેથી જતાં એક વચન તેમને આપેલું: પરન્યાતમાંથી વગર પડે કન્યા મળશે તો પરણીશ, એમ મેં કહેલું !

મને આતિથ્ય હશે માની સ્નેહીએ ગૃપ જોડા. એટલામાં પુત્રનું ન્યાસાન ગયું: ફરી જણાવુ ગાયુ ગયું: ' ન્યાતમાંથી વગર પડે ન મને તારે પરન્યાતમાંથી તો ક્યાયી જ ? '

' પણ મારી પાસે પડવાના ને પરણવાના પૈસા જ ક્યાં છે ? ' મેં પૂછ્યું.

' શીકર શી છે ! આવું જોડે છે, ત્યારે અમને શરમ લાગે છે. તું માત્ર પરણવાનું કશું કર.' એવું સ્નેહીએ કહ્યું.

' ઠીક છે ! પણ પડ્યું તો નહિ જ ભરી શકું. મારી પાસે પૈસા નથી અને મારે જાણી જાણેને દેવું કરવું નથી.' એટલામાં પરન્યાતના એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબનાં ગ. સ્વ. બાપએ પોતાની દીકરીએ પરન્યાતમાં આપવાની હિંમત કીધી ! મારી બાપતમાં તો એમણે પડ્યુંએ માફ કીધું ! પણ બીજું કંઈ જણો છો ? ' મેં હાજી મહમ્મદને પૂછ્યું.

' ના ભાઈ ! '

' એ પ્રતાપ ' વીસમી સદી 'ના. ફર્ધાની વાત મારા સ્વર્ગસ્થ સસરાજી તેમજ કુટુંબનાં સર્વ જણાંએ વાંચી હતી અને એક રીતે તો ત્યાં મને ફર્ધાએ જ ' ઇટ્રોડુસ ' કીધેલો, એમ કહું તો ચાલે.' મેં આમ કહ્યું, એટલે હાજી મહમ્મદ ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યા : ' ભાઈસાજ, તારે તો અમારું કમીશન જરૂર મોકલી આપશે.'

અમે સૌ હસ્યા. વાત પલટાવી મેં પૂછ્યું: 'સદી'ની આર્થિક સ્થિતિ મેં જાહુ કહેલી જાણી છે.'

‘ખરેખર ! એમજ છે.’ કંઈક થી મચેલું ચહેરે, પણ શી દમતાં તેમને હતું. ‘હું હતું. એ સજ્જ નથી હાલ તો.’ ‘લોન’ દલાવાનો વિચાર રાખ્યો છે; એટલે ‘સદી’ તો ચાલુ રહેશે, પણ હું કે ચિન્તા એ એમાંથી કાંઈ પણ પટશે નહિ.’

‘જગવાન મદાન છે ! હું કંઈ કરી શકું ?’

‘તમે લેખ આપજો; હવે, દર માસે સદી માટે અભિપ્રાયનો એક કાંઈ પણ લખશો.’

આ કામ, મારી ચોખ્ખતા કરતાં વિશેષ હતું. મેં ‘ધાકું’ હતું, કે એ મને ‘લોન’ મંજૂર થયા કાંઈ દેશે, પણ એવું કાંઈ નહિ કરતાં એમણે એક લેખ માગ્યો, એટલે હું બારે જાળવજ થયો ! શો વિલાપર માણસ !

મારી ‘જગીરદારી’ પર, કંઈક માણસોને પ્રથમ મોદ થયેલો મેં જણ્યો છે, પણ તેમણે મને મારી એલેરીમાં જાકું કહાડતો, કે કબૂતરની બધાર સાથે કરતો જોયો, અથવા મારા પરનું પાણી મારા હાથે ભરતાં સામજ્યો, કે તરત જ મારી ‘જગીરદારી’ પરથી તેમનો મોદ કબૂરની મારફત ઉઠી મચેલાંએ મેં જોયો છે ! એક ગૃહસ્થે તો પૂછેનું : ‘તમારી પાસે ‘જગીર’ ખરી કે ખાલી અટક જ છે !’

‘હાથથી દવે એક જગીરી મામ રહ્યું છે. કેટલાંક કારણસર હું તેની આવક લેતો નથી. આવક લઉં તોયે તે એટલી નજીવી છે, કે દરજારી દાદથી હું રદી શકું એમ નથી !’ પ્રશ્નની મતલબ સમજી જઈ મેં જવાબ દીધો !

‘Oh ! I see !’ તે કંઈક જગાયેલ દાહ મદમદે જ્યારે ‘લોન’ ને બદલે લેખની જ માંગણી કરી, મારે મને લાગ્યું કે એમને મારી જગીરદારીનો મોદ નથી અથવા

મિત્રોના આગ્રહને એ બાબતમાં તરછોડેલો છતાં એક વચન તેમને આપેલું: પરન્યાતમાંથી વગર પદ્મે કન્યા મળશે તો પરણીશ, એમ મેં કહેલું !

મને અતિશય જીદી માની સ્નેહીઓ ચૂપ બેઠા. એટલામાં પુત્રનું અવસાન થયું: ફરી દયાણુ ચાલુ થયું : ‘ ન્યાતમાંથી વગર પદ્મે ન મળે ત્યારે પરન્યાતમાંથી તો ક્યાંથી જ ? ’

‘ પણ મારી પાસે પદ્માના ને પરણવાના પૈસા જ ક્યાં છે ? ’ મેં પૂછ્યું.

‘ શીકર શી છે ! આવું બોલે છે, ત્યારે અમને શરમ લાગે છે. તું માત્ર પરણવાનું કણ્ણ કર.’ એવું સ્નેહીએ કહ્યું.

‘ ઠીક છે ! પણ પદ્મું તો નહિ જ ભરી શકું. મારી પાસે પૈસા નથી અને મારે જાણી જોઈને દેવું કરવું નથી.’ એટલામાં પરન્યાતના એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબનાં ગં. સ્વ. બાપએ પોતાની દીકરીઓ પરન્યાતમાં આપવાની હિંમત કીધી ! મારી બાબતમાં તો એમણે પદ્મુંએ માફ કીધું ! પણ બીજું કંઈ જાણો છો ? ’ મેં હાથ મહમ્મદને પૂછ્યું.

‘ ના બાઈ ! ’

‘ એ પ્રતાપ ‘ વીસમી સદી ’ના. ફર્ષ્યાની વાત મારા સ્વર્ગસ્થ સસરાજી તેમજ કુટુંબનાં સર્વ જણાંએ વાંચી હતી અને એક રીતે તો ત્યાં મને ફર્ષ્યાએ જ ‘ ઇટ્રોડુસ ’ કીધેલો, એમ કદું તો આવે. ’ મેં આમ કહ્યું, એટલે હાથ મહમ્મદ હિસાબમાં આવી બોલ્યા : ‘ બાઈસાબ, ત્યારે તો અમારું કમીશન જરૂર મોકલી આપશો. ’

અમે સૌ દરયા. વાત પત્રાવાળી મેં પૂછ્યું: ‘ સદાંની આત્મિક રિયનિ મેં જાણ કરેલી જાણી છે. ’

‘ના, ના; હું તમ દા નાંદ જ. જે નિર્મલ્ય અને મજીર, એમ બે છે એટલા ન જાના, મેં ક્યારેય મરણ નહીં, એમ હું કહું છું. અમારા હારિમલાદ કદ ઉર્ડે’ મસ્તક ઉપર પાંખીમા મરકરી જેતુ છામે તો તે પર દાસ્ત રમમાં કદરી અમને દસાવા મારે છે। અમારા દક્કર ઉર્ડે’ હન્સાન પશુ એવ છે. અમારા તરોના શાઈ મત્રો, જાડુ જાડોગાં મેકરીસ પરાવ પારસી દાક્તર છે. ‘મંગળના મુસાફર’ લખવા તો એવજી ‘હેન્ડી ગાર્ડન’ પહેલેલા। દારજી એમના જેટલી જાડાગો રોગાજીવાળા માણસ દવાખાને કે ઘેર બોલા નિરાત લખી કહે નહિ। અને અમારા જોલીઆ નેચી! કદી એમનો લેખ વાચવા કેટલો આવે છે।’

‘કદી નહિ. ‘મત્રો’ના તમજ જોલીઆ નેચીના લેખા મેં પીછાપા છે। કોઈ કોઈ વાર તો મુખ્યા આવે એવુ લખે છે।’ મેં કહ્યું.

‘આવા લેખોનો દેવ જાડુ ઉડે ન હોય તોય આપણા મંજીર થઈ જતા કવનમા નિર્દોષ દાસ્ત પૂરી, કવનનાં બોલો કંઈક અંશે માવા લેખો દલોડા કરે છે; એટલે જ દેવ શું કહ્યવા મોગ્ય નથી।’

‘ખરેખર’ હું બોલ્યો.

‘પશુ દાસ્ત રસ માટે તમારું મંતવ્ય શું છે તે કંઈ કહેશો? હાજી મદમદે અવાનક પૂછ્યું. આ પ્રશ્ન માટે હું તૈયાર નહિ હતો, છતાં વિચાર કરી હું બેઠ્યો—મને તેવા સમર્થ છતાં કોઈ પશુ પશુ કે વ્યક્તિને હાડોહાડ લાગી જાય, એવા કેટલાકમય દાસ્ત કરતાં, હું તો નિર્મળ છતાં નિર્દોષ અને જેને માટે દાસ્ત લખાયું હોય, તે પોતે પશુ તે વાતી હસી રહે એવા દાસ્તરસ (humour) પસંદ કરે છું. તોર જેવા સોસરા પેસે એવા નિદય કેટલા લખ્યા (bafire), માં હ માનતો નથી. એમાં પશુ કે વ્યક્તિ પરત્વે હું

મોરે હોય તો ન હોયે ઉતરી મોરે દસે ! હું તો પંદરી જ રાત
મનું છે. અમનું.

‘સડી ની આગિક રિપનિ સંવધીતા કમી વાન ગદલી, હાથ
મદમક પોરવા. ‘આપજી સુન્દરાની માસિકા મરવાને આગસે છવે
પ. લવું કાણુ આજી હો !’

‘ના છ, છું’ જનાંડીસ્ટ’ નથી.’

‘એ માસિકાને ‘હવનના ઘેના ગભીરાં રદસ્થો પર કોઈ અમમ્ય
લાપામાં લખ્યા કરવું છે ! હિન્દ પ્રદેશમાં ઉદયન કર્યો કરવું છે !
ભારે ભારે સંસ્કૃત શબ્દોમાં વાણીના નિહાસો ખસવા છે ! ગિયારો
વેપારી વગેરે કે સાધારણ ભણેલા માણસ આવા લેખો સમજી શકે
નહિં અથવા એમાં અને રસ પણ ન પડે, ત્યારે એ માસિક લખતે
કરે શું ? હા, એવા લેખો ખાસકર નંદ્રએ, એમ મ્હારે કહેવું
નથી. માસિકમાં એક બે એવા લખો હોય તો વિદ્વાનોને કીક પડે;
ખાણી તો રસિક વાતાઓ, નિદાંપ દાસ્ય રસના લેખો, ચાતુ બનાવો
તેમજ જાણવા ને જોવાલાયક સ્થળોનાં રસમયો વર્ણનો વગેરે, લોકો
ઉમંગથી વાચી શકે, એવા લાપામાં લખાયાં હોય તો હું ખાત્રીથી
કહું છું, કે માસિકા કે પત્રો લોકપ્રિય થયા વગર રહે જ નહિ. પારસી
માસિકા જુઓઃ એ લોકોમાં તો દીકરી આપની પણ મીઠી મનક
કરી શકે છે !’

‘આપ એમ તો નહિ જ કહેવા માગતા હો કે પારસી માસિકામાં—

‘વરસાદના દાહરામાં ગગરેચ ગગન
તે જોઈને જગનવું સન ચાએચ મગન !’

એવો એવો મસાલો આવે છે, તે પણ આપણે ચલાવી લેવો ?’
મેં પૂછ્યું.

‘તુલ્ય અન્ન કમળે વ્યવસ્થા સ્થાપનનું તે કૃષ્ણના જ નહિ,
હરે, ગામી!’ દાણ મદમદ દેતા થતા થતા બોલ્યા.

‘દાણ ! નહિ જુલું.’

મનમાં અનેક નરજીના બગી જોઈ જનુમરનો દુર્ગંધ આપ્યો.
ઈશ્વરે અને સપ્તઓપનિ જનાઓ દોન તો ! તે શું ? હાથ ને વખતે
એ પેલું ‘હાથ’ ચક્રુ જ જુલું મયો દોન ! એટલે ‘મરી’ની
હજી તો આજે છે, તેથી મરી દોન ! હાથ માણસ સજપતિ યો
રહ્યો, પણ ‘હાથ’ વિના એ ‘સામી’ નો ઉપયોગ શી ? અથવા દાણ
મદમદ જોટથી હસારસળતા સાથે મુજબતા ડાઈ બોલ કુટુંબમાં
જન્મ્યા, તે કમતાં નેટથી જ હસારમળતા સાથે ડાઈ ‘જમરાવારી
વાળીઆ’ને ત્યાં ઉતરી પડ્યા દોન તો ! તો-હાથ ‘વીસમીસદી’ની
હસ્તિ જ દોન નહિ ! પ્રજુની વ્યવસ્થાપર સુધારો સુચનનાર માનવીની
અવધતા તો જુઓ !

ઉપલા લેખમાં ચીક દાણ મદમદ સાથે અશ્રુરસઃ આમ જ વાત
ચલેલી, એમ વાચનાર બદલા ન માને. વાતની દિશા તો એ જ હતી,
એમ કહું, ત્યારે વાંચનાર તે વિશ્વાસથી માનશે, એટલે હું મહા
રાખું તો તે શું વધુ પડતી છે ?

પેલામાં એક અપાર્ણના બના, સંજિનાનો ડેળા માલકાનો એમાં પ્રાપ્ત થયો છે. એક પણ રસ છે, ત્યારે બીજો ખરેખર રો છે એમ કહવામાં ફાળ છે અને જીવનનો બોલે દલકો થવાને બદલે વિષયો વધે છે. 'હું બોલી રહ્યો એટલે એમણે કહ્યું 'આમાં આપણે મનભેદ પડશે.'

'હું છુટા છું. મારી બૂલ હોય તો તે મુધારવા આપને હમેશાં વિનંતિ છે.' મેં કહ્યું.

'દશે! એ ઉપર બીજી વખત વાત !'

મેં જોયું કે એવણુ વાદ કરવા નહિ માંગતા હતા. એમણે વાત બદલી: 'વાર, હાસ્ય રસ પર કોનાં ચિત્રો તમે પસંદ કરો છો?' એમણે પૂછ્યું.

'રા. રાવળનાં! એનાં બીજાં ચિત્રો માટે ભલે મતભેદ હોય પણ હાસ્ય રસનાં ચિત્રો દોરવામાં હું એને અદિતીય માનું છું. એક વાત કહું. 'ફ્લેગમાં' મકનકાકાની મુંઝવે જવાની તૈયારીમાં, જે ગૃહસ્થના 'અવતાર' પરથી મેં મકનકાકાનો ફેસ કલ્પેલો, તેજ ગૃહસ્થ આબાદ ચિત્રાયલા દેખી, બે ત્રણ મિત્રોએ પૂછેલું: 'આ મીસ્ટર અહીં ક્યાંથી આવ્યા?' ખરેખર, લેખકના ભાવ સાથે તાદાત્મ્ય સાધેલાં ચિત્રકારમાં અસાધારણ શક્તિ જોઈએ છે. એ શક્તિ કોઈ વિરલ ચિત્રકારમાં જ હોય. એવાં ચિત્રો એનાં એક બે નથી; અતેક છે. શ્રી પુરુષોત્તમ તેમજ રા. ગોરક્ષકર પણ હાસ્યરસનાં ચિત્રો ઠીક દોરે છે (આજે હું રા. પંડિતને પણ એ બાબતમાં પ્રતીણ માનું છું. તે વખતે ચિત્રકાર પંડિત 'ગર્ભ'માં હતા.)

આખરે બીજી ત્રીજી વાતો કરી જીવનમાં ગાળેલી આ ઘડીઓને સ્મર્ય ગણી હું હસ્યે.

ત્રિમાસિક મારા નંત્રીપણા દેવ નીચળનું દનું. તે મમને દુઃખ આપે
 યવલી દીકનો જનમ હો કેમ કેમ મારા ૧૨ ભાઈ મોઢે
 મરાઈ અનેક 'માણી નાખી' ઝાંઝગાવી દેવા । એક નિગરે તે
 અને દોઢી નાખવાનું જ એક નવાઈ પવદાન. અજારેધું. એમને
 પ્રનિહા પનાવજીના અભ્યામથી અને એ જાગનમાં એવાં તો
 'માણી' પરી મપના કે કોભની કેમગમાં કેમગ દીક મારા
 મંપેલની એકીધો વધુ આમગ જાવવા પામતી નહિ. પણ કોભની
 જનુદીગ દીકાથી તો-જોડું થું કામ કરું-અદમ-મને જરા કાઈ કેમ
 વખત 'મગો' જરૂર લાગી અનેક 'કેમગ'ની વાતને મારે
 મુરખીથી નરમિંદરાવની કદર 'માખણ' લાગી જવ એવી તો
 દનીજ, પણ એ કદરથી અને 'માખણ' કરનાં આપણ વધારે લાગ્યું.

કોઈ વર્ષની નાની વયનો મૂકીને પિતાથી મન થએલા દોરાથી
 એમના નામનું મરેમરણ કરનાર કાર્મણજી યદરથ પાસે એમના મેંબંધી
 નજીમાં નજીવી જાગતની વાત કલાવ્યા વચર હું હોડનો નહિ. પિતાથી
 જાગતની વાતો સાંભળવાનો અને મારે રક્ષ દનો અને દણ છે. જુના-
 મદમાં બાદુદીન દાહરકુલના પ્રીન્સીપાલ તરીકે તેમજ રાજકોટમાં મી.
 એમનાચનના વખતમાં શ્રી આત્મારામ પાંદુરમે તરખાની જગ્યાએ થે'ડા
 મમવ માટે રાજકુવર કોલેજના વાઈસ પ્રીન્સીપાલ તરીકે, તેમજ નડીઆદ,
 અમદાવાદ, સુરત વગેરે સ્થળોએ દેશમાસ્તર કે ફર્ટ' આરીરટન્ટ
 રીકે મારા પિતાથીએ કામ કરેલું હોવાથી એઓથી તે વખતના
 યવણીમારોના મારા પત્નિયમાં આવ્યા દના. તે મમવના સિદ્ધિ
 ને વિદ્યાર્થીઓનાં નામો સાંભળીએ તો આજે મેંમાં પાણી છટે ।
 એક્ટીવટન કોલેજમાં ઇન્ટરનો અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે
 જના વાર્ષિક સમ્મેલનમાં પ્રીન્સીપાલ દાપે' એક વિનોદી બાવજ
 દનું. અમારા ઇનિદામના પ્રાદેસર મુવર આરા મેગાવડામાં
 ટન્ટન કોલેજમાં કેવા કેવા નામકિત માખુસો શીખી મયા છે

મુ ર જખી શ્રી ન ર સિં હ રા વ

“વી સમીસદી ’ માસિક ધીમે ધીમે હીક પ્રગતિ કરી રહ્યું હતું. તેના પ્રથમ ‘પોટી અંક’થી ‘મારાં કષ્ટ’ના વાત શરૂ થયેલી. આ વાર્તાની મુરખખીશ્રી નરસિંહરાવે સ્વર્ગસ્થાથી હાજમદમ્મદ પર એક પત્ર લખી હીક કંદર કરેલી. આ પત્ર અંગ્રેજમાં હતો. તેની છેવટે એમણે આવા ભાવાર્થનું લખેલું મને યાદ છે કે ‘હું ધારું છું કે આ વાર્તાનો લેખક અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર અને મારા એક વખતના સાયન્સ ટીચર શ્રી ડાહ્યાભાઈ જાગીરદારનો પુત્ર હશે.’ આ પત્ર શ્રી હાજી મદમ્મદે ‘મીસ્ટીન’ના ઉપનામથી લખતા ‘સદી’ના એક લેખક શ્રી તાપીદાસ ગોરડીઆ દ્વારા મને પહોંચ્યો કરેલો. પંદર વર્ષ અગાઉ અમારી જાતિનું એક ત્રિમાસિક નીકળતું હતું તેને માટે એ વાર્તાની શરૂઆત કરેલી. પણ એ ‘અળસીયું’ મરણ પામ્યું એટલે એ અધુરી વાર્તા મારી પાસે પડી રહી. એક વખત એ વાત શ્રીમીસ્ટીનના વાંચવામાં આવી તેમણે કહ્યું એ હું ‘ગુજરાતી’ કે પછી હમણાં જ નીકળેલા ‘વીસમીસદી’ માટે લખ જાઉં છું. મેં એમને તેમ કરવાની રજા આપી અને જણાવ્યું કે એ વાત જો તંત્રીને પસંદ પડશે, તો પછી હું આગળ લખવા માંડીશ. અલખત એ વાત ‘વીસમીસદી’ના તંત્રીશ્રીને પસંદ પડી, પણ મુરખખીશ્રી નરસિંહરાવ જેવા વૃદ્ધ સુધારક એ વાતમાં આટલો રસ લેશે એમ તો મેં સ્વપ્નેયે ધારેલું નહિ. અમારી જાતિનું

માસિક મારા તંત્રીપણા દેશ નીચળું હતું. તે મમ્મે શુદ્ધ ભાવ
 વધી દીકનો અનર્થ કરી કાઢ કાઢ સાઈ મારા પર મારે મો
 ાઈ અનેક 'ખાલી લીપી' સંભાળી દેતા. એક બિરાદરે તે
 મન રોકી નાખવાનું જ એક નનામા પત્રદારા જણાવેલું. એટલે
 પ્રતિદેશ વાતાવરણના અભ્યાસથી મને એ જામતમાં એવાં તો
 'આદ્ય' પડી ગયા હતા કે કાઢની કેમગમાં કેમગ દીકા મારા
 મંપલની એકીથી વધુ આમળ આવવા પામતી નહિ. પણ કાઢની
 અનુકૂળ દીકાથી તો-ખોડું શું કામ કહું-અદમ-મને જરા કાઢ કાઢ
 વખત 'મરકો' જરૂર લાગી જતો. 'ફક્ત'ની વાતને મારે
 કુરબાનીની નરસિંદરાવની દર 'માખણ' લાગી જાય એવી તો
 દીક, પણ એ દરથી મને 'માખણ' કરતાં આશ્ચર્ય વધારે લાગ્યું.

દોઢ વર્ષની નાની વયનો મૂકીને પિતાશ્રી મત ધએલા હોવાથી
 એમના નામનું સંસ્કરણ કરનાર કૌર્મપણ ગૃહસ્થ પાસે એમના સંબંધી
 નજીમાં નજીવી જાળની વાન દલાવ્યા વગર હું હોડતો નહિ. પિતાશ્રી
 જાખનની વાનો સંભાળવાનો અને ભારે રસ દોનો અને દહાડો. છુના-
 મદમાં બાદીની દાહરકૂલના શ્રી-સીપાલ નરીકે તેમજ રાગકોટમાં શ્રી.
 મેનાગદનના વખતમાં શ્રી આભારામ પાંડુરમ તરખડની જગ્યાએ થેડા
 સમય માટે રાજકુવર કોલેજના વાઇસ પ્રી-સીપાલ તરીકે, તેમજ નડીઆદ,
 અમદાવાદ, સુરત વગેરે સ્થળોએ હેઝમાસતર કે ફર્સ્ટ આસીસ્ટન્ટ
 તરીકે મારા પિતાશ્રીએ કામ કરેલું હોવાથી એઓશ્રી તે વખતના
 ડેવલપ્મેન્ટના મારા પરિચયમાં આવ્યા હતા. તે સમયના શિક્ષકો
 અને વિદ્યાર્થીઓનાં નામો સંભાળીએ તો આજે મોમાં પાણી છટે!
 હું એકદી-રતન કોલેજમાં મંદરને અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે
 કોલેજના વર્ષિક સુએશનમાં શ્રી-સીપાલ સાહેબ એક વિનોદી ભાવ
 દર્શાવેલું. અમ.રા દનિદાસના ક્રાઉમર મુઘર આરા મેળા
 એકદી-રતન કોલેજમાં દેવા દેવા નામાઈન મળે

મુરખ્ખી શ્રી નરસિંહરાવ

“વી” સમીસદી ’ મનિક પીમે ધીમે સીક પ્રગતિ કરી રહ્યું
 હતું તેના પ્રયત્ન ’ ગળી અંક થી ’ મારાં કૃષ્ણા ’ના
 વાત સારી ગળવા. આ વાતના મુરખ્ખીશ્રી નરસિંહરાવે સ્વર્ગસ્થાથી
 દાહમદન્નમ પદ એક પત્ર વખા સીક કરે કરેલી. આ પત્ર અંગ્રેજીમાં
 દતો. તના કાગે એમણ આ. રા. સ રાયનું જામણ મને વાદ છે કે
 ‘ હું પા. ર. છુ કે આ વાતના સ મક અમદાવાદ દાહરકુલના હેડમાસ્ટર
 અત મારા એક વખતના ના. વન્સ ડીવર શ્રી ડાહ્યામાષ જાગીરદારનો
 પુત્ર હશે. ’ આ પત્ર વા દાહ મદન્નમ કે ‘ નોસ્કાન ’ના ઉપનામથી
 લખતા ‘ સદા ’ના એક લ મક શ્રી નાપાદાસ ગોરડીઆ દ્વારા મને
 પહોંચતો કરેલો. પંદર વર્ષ અગાઉ અમારી જાતિનું એક ત્રિમાસિક
 નીકળતું હતું તેને માટે એ વાતના સાર અત કરેલી. પણ એ
 ‘ અગસીયું ’ મરણ પાંચુ એટલે એ અંદુરો વાત. મારી પાસે પડી
 રહી. એક વખત એ વાત જામીરડીવના વ. ચ. ર. માં આવી તેમણે
 કહ્યું એ હું ‘ ગુજરાતી ’ કે પછી હમણા જ નીકળેલા ‘ વીસમીસદી ’
 માટે લખ ગઈ છું. મેં એમને તેમ કરવાની રજા આપી અને
 જણાવ્યું કે એ વાત જે તંત્રીને પસંદ પડશે, તો પછી હું આગળ
 લખવા માંડીશ. અલગત એ વાત ‘ વીસમીસદી ’ના તંત્રીશ્રીને પસંદ
 પડી, પણ મુરખ્ખીશ્રી નરસિંહરાવ જેવા વૃદ્ધ સુધારક એ વાતમાં
 આદલો રસ લેશે એમ તો મેં સ્વપ્નેયે ધારેલું નહિ. અમારી જાતિનું

નિમિષિ માગ નંત્રીપદા દેશ નીકળતું હતું તે સમયે કુદ જ
 રહી રીકો જનક દી કામ દેવ કામ દેવ કામ દેવ કામ દેવ
 મરણ અને 'ખાલી તીખી' મંજરાની દેવ । એક વિગત
 મને દોષ નામદાનું જ એક નામક પદદાન એક નામક
 પ્રનિદેશ વાનાવરુના ભરવામયો અને એ નામકમાં એક
 'આંદર' પરી મવતા કે જોઈની કંઠાગર્ભ કંઠાગ દીકા મરણ
 મંપેદની જોડીથી વધુ આમગ આવવા પામતી નહિ. પણ જોઈની
 અનુદૂળ દીકાથી તો-જોડું છે કામ કરું-અદમ-એને કરા જોઈ દેવ
 વખત 'મરણ' કરર સામી અને 'શાખજ' સામી નવ એવી તો
 મરણથી નરનિદેશવની કરર 'શાખજ' સામી નવ એવી તો
 દીકા, પણ એ કરરથી અને 'શાખજ' કરતાં આશર વધારે કામકું.
 દોઢ વર્ષની નાની વયનો મૂળને પિતાથી
 મેળના નામનું સરેમરણ કરનાર
 દીકાના નુકસાન

દોઢ વર્ષની નાની વયનો મૂખને પિતાથી મન થએલા દેવાથી
 એમના નામનું સરેમરણ કરનાર દોઢપણ મુદરથ પામે એમના મંજરી
 નજીમાં નજીમાં જાળની વાળ દલાવ્યા વગર હું હોડનો નહિ. પિત્ર, પો
 જાળની વાળો સાંભળવાનો અને બારે રમ દનો અને દહ છે. જુના-
 મદમાં બાદુદીન દાહરકુવળ પ્રીન્સીપાલ તરીકે તેમજ રાજકોટમાં મો.
 મેનામદનના વખતમાંથી આશ્વારામ પાંડુરંગ તરખાની જગ્યાએ મેં ૩૧
 સપ્ટેમ્બરે રાજકુવર કોલેજના વાહન પ્રીન્સીપાલ તરીકે, તેમજ નીબાદ,
 અમદાવાદ, સુરત વગેરે રજાએ દોઢમાસનર કે ફરટ' બાંસીરટન્ટ
 તરીકે મારા પિતાથીએ દામ કરેલું દોવાથી એઓથી તે વખતના
 રેજન્ટરીકોના મારા પરિચયમાં આવ્યા દના તે મમવના યિયુગ
 અને વિદ્યાર્થીઓના નામે સાંજળાએ તો આજે મોંમાં પાણી છરે!
 હું એફી-સ્ટન કોલેજમાં હન્ટરનો જબ્બાસ કરતો હતો તે વખતે
 કોલેજના વર્ગિક સમયેકમાં પ્રીન્સીપાલ સાર્પે' એક વિનોદી બાવણ
 કાધુ હતું. અમારા દનિદામના પ્રીફેસર મુશર આરા મેળા
 એફી-સ્ટન કોલેજમાં કેવ કેવ નામાંકિત માણએ.

સુરજીવી શ્રી નરસિંહરાવ

વીસમીસદી ' સાક્ષિક પ્રાપ્તિ થીએ કીક પ્રગતિ કરી રહ્યું
 હતું. તેના પ્રગત ' પોરી અંક 'થી ' મારાં દ્રષ્ટા 'ના
 વાત શરૂ થયેલી. આ વાર્તાની મુરખીશ્રી નરસિંહરાવે સ્વર્ગસ્થાથી
 હાજમદમ્મદ પર એક પત્ર લખી કીક કદર કરેલી. આ પત્ર અંગ્રેજમાં
 હતો. તેના છેવટે એમણે આવા ભાવાર્થનું લખેલું મને યાદ છે કે
 ' હું ધારું છું કે આ વાર્તાનો લેખક અમદાવાદ હાઈરકુલના હેડમાસ્ટર
 અને મારા એક વખતના સાયન્સ ટીચર શ્રી હાલાભાઈ જાગીરદારનો
 પુત્ર હશે.' આ પત્ર શ્રી હાજી મદમ્મદે ' મીસ્ટ્રીન 'ના ઉપનામથી
 લખતા ' સદી 'ના એક લેખક શ્રી તાપીદાસ ગોરડીઆ દ્વારા મને
 પહોંચતો કરેલો. પંદર વર્ષ અગાઉ અમારી જ્ઞાતિનું એક ત્રિમાસિક
 નીકળતું હતું તેને માટે એ વાર્તાની શરૂઆત કરેલી. પણ એ
 ' અળસીયું ' મરણ પામ્યું એટલે એ અધુરી વાર્તા મારી પાસે પડી
 રહી. એક વખત એ વાત શ્રીમીસ્ટ્રીનના વાંચવામાં આવી તેમણે
 કહ્યું એ હું ' ગુજરાતી ' કે પછી હમણાં જ નીકળેલા ' વીસમીસદી '
 માટે લઈ જઈ છું. મેં એમને તેમ કરવાની રજા આપી અને
 જણાવ્યું કે એ વાત જો તંત્રીને પસંદ પડશે, તો પછી હું આગળ
 લખવા માંડીશ. અલગત એ વાત ' વીસમીસદી 'ના તંત્રીશ્રીને પસંદ
 પડી, પણ મુરખીશ્રી નરસિંહરાવ જેવા વૃદ્ધ સુધારક એ વાતમાં
 આદરો રસ લેશે એમ તો મેં સ્વપ્નેયે ધારેલું નહિ. અમારી જ્ઞાતિનું

નિમાસિક મારા તંત્રીપણ દેશ નીજનું હતું. તે મમયે શુદ્ધ કારથી
 ચપલી દીકનો અનર્થ કરી કાઢ મારા ભાઈ મારા પર મારે કોને
 મરાઈ અનેક 'ખાટી નીખી' સંભળાવી દેવા ! એક નિરાદરે તો
 મને ટોપી નાખવાનું જ એક નનામા પવદારા જણાવેલું. એટલે
 પ્રતિકુલ વાતાવરણના અભ્યાસથી મને જે જાનનમાં એવી તો
 'અંદણ' પડી ચપલા કે કાંઈની કંઝાગમાં કંઝાગ દીકા મારા
 અંપસની એટીથી વધુ અગગ આવવા પામતી નહિ. પણ કાંઈની
 અનુકૂળ દીકાથી તો-ખોટું શું કામ કટું-અદમ-મને જરા કાંઈ કાંઈ
 વખત 'મરકો' જરૂર લાગી જતો. 'ફાજા'ની વાતને માટે
 મુરબીથી નરસિંદરાવની કદર 'માખણ' લાગી જાય એવી તો
 હતીજ, પણ એ કદરથી મને 'માખણ' કરતાં આશ્વર્ષ વધારે લાગ્યું.

દોઢ વર્ષની નાની વયનો મૂકીને પિતાથી ગત થએલા હોવાથી
 એમના નામનું સંસ્કરણ કરનાર કોઈપણ ગૃહસ્થ પાસે એમના સંબંધી
 નજીવીમાં નજીવી જાળતની વાત કદાચ વચર કું હોડતો નહિ. પિતાથી
 જાળતની વાતો સંભળવાનો મને મારે રસ હતો અને હજી છે. જુના-
 મઠમાં બાહુદીન દાહરકુવના પ્રીન્સીપાલ તરીકે તેમજ રાજકોટમાં મી.
 મેકનાગટનના વખતમાં શ્રી આતમારામ પાંકુરંગ તરખાડની જગ્યાએ થોડા
 સમય માટે રાજકુવર કોલેજના વાઇસ પ્રીન્સીપાલ તરીકે, તેમજ નડીઆદ,
 અમદાવાદ, સુરત વગેરે સ્થળોએ હેડમાસ્ટર કે ફર્સ્ટ આસીસ્ટન્ટ
 તરીકે મારા પિતાથી એ કામ કરેલું હોવાથી એએથી તે વખતના
 જીવણીકારોના મારા પરિચયમાં આવ્યા હતા. તે સમયના શિક્ષકો
 અને વિદ્યાર્થીઓનાં નામો સાંભળીએ તો આજે એમાં પાણી છૂટે !
 હું એવી-રેટન કોલેજમાં પ્રિન્સીપાલ હતો. અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે
 કોલેજના વાર્ષિક સંમેલનમાં પ્રીન્સીપાલ સાર્પે એક વિનોદી બાવણ
 કાઢ્યું હતું. અમારા દિનદાસના પ્રેમર મુલર આના મેળાવડામાં
 એવી-રેટન કોલેજમાં કેવા કેવા નામોજિત માણસો યાંત્રી ગયા ॥

તેની એક 'ગેટ-૨' ડીપ નાનું રમાળ બાળમાં રહી કરતા. એ માલીમાં હાલમાં નવરોજી, ગર શીરોજી, ગાંધી, નેમનું વરેરે મહાપુરોનાં સાથે હોય જ. વિદ્યાર્થી ગેળાવામાં સર શીરોજી, હાલર દના. નેમની સાથે એક પ્રીન્સિપાલ સાથે બાળમાં વિદેશીયો: And Gentlemen were guests in those days! આનો ગર શીરોજીએ બાળમાં પ્રેક્ષકોને નેમનું વિદ્યાર્થી-ઓને હાલના હાલના 'Pigmy' (નેનીયા) તરીકે જાણવાની ઉત્તર વાળો! ખરેખર આજનો અને ને સમયનો કળવણીનો ઇતિહાસ આપણે સરખાવી જોઈએ તો પ્રોફેસર શાર્પના તેમજ સર શીરોજીના વિનોદની પ્રતીતિ થયા વિના રહેશે નહિ. આ ઘટનાનો મારા એમની ઉપરના પત્રમાં કંઈક ઉલ્લેખ કરી મારા પિતાશ્રી સંબંધમાં એઓશ્રી જે જાણતા હોય અને કહે તે સાંભળવાની વૃત્તિને વશ થઈ મેં મારા વડિલ અંધ સાથે એમને મળવાની છતાંમા દર્શાવેલી. આલ દેખાવમાં સિંહ જેવા લાગતા શ્રી નરસિંહરાવનું કુળું હૃદય એમના મારા ઉપરના પત્રમાં પ્રત્યક્ષ થતું હતું. એમણે લખેલું કે 'બપોરને સમયે ના આવશો. સાંજના ચાર પછી આવશો. બપોરના તમને તાપ વિશેષ લાગશે, તેથી આમ લખું છું! આવો તો સાથે તમારા કુટુંબના ભોટવાશંકરના નાનકાને નહિ લાવશો.'

ગરીબ બિચારો નાનકો !

એઓશ્રીની મુચના મુજબ હું તેમજ મારા વડિલ લાઇ વાંદરાના એમના બહુઅંગલે બપોર પછી ગયલા. વિક્ટોરીઆવાળો બહુઅંગલાનો જાણીતો હતો એટલે અમને ત્યાં પહોંચતાં અડચણ પડી નહિ. બહાર પડતા હોઅંધના કે પત્થરના દાદર પરથી ઉપર જઈ મેં ઉપર આગળથી પૂછ્યું: 'મી. દીવેદીઆ—'

પણ એટલામાં તો શ્રી. નરસિંહરાવ અને જ બહાર આવ્યા,

એને દમનાં દમનાં કશું 'જોડેલ', આવે. તમારે મને સંવરવો
પર મને મળ્યો હતો'

શ્રી મંડઈદર પંડ્યા તે મમમે ત્યાં હતા. એક જાગમખૂરટી
પર શ્રી નરસિંદરાજનાં ત્રિદુરો પુત્રો બેઠા શ્રી લવનિશ લેકાં હતા.
અમારી પાસેની ખુરશી કે જ્યાં ઉપર પૂજ્યશ્રી દુર્ગામના (મંડઈદર
દીવેરીયા) હતા. 'જાહે આજ્યા. ત્યાં મંડઈદર પંડ્યાને જોગખ્યા ?
એમનાં પત્ની વસુંદરાનું દમણાં જ અરમાન થયું. બહુ મુગીશ
હતાં !' શ્રી નરસિંદરાજે કહ્યું.

'હાજી, હું જાણું છું. રા. નવન પંડ્યા (સોલીસીદર) મારા
સાક્ષરાની નીચેના માગ પર રહે છે. વસુંદરાનું અરમાન થયું ત્યારે
કોઈ ત્રાદિન જ્ઞાન કરાવનાર જોઈએ તેથી એમને લાંબી ગ્રામ તે
માટે ઉપર તેડવા આવેયું. હું તે સમયે ત્યાં હતો, ત્યારે મને ખબર
પડેલી !' એમ વાન પર વાન ઉઠવાતાં 'મારા કાચાં' પર વાત આવી.

'તમારા 'કાચર' તો બહુ મંબીર ઘેરના માણસ હતા. તમારી
વાર્તામાં આવેલી તમારી જીવીપરથી તમને મેં જોના પુત્ર માન્યા
તો ખરા પણ તમે તે તમેજ કે કોઈ બીજા જોની ખાત્રી કરવા મેં
પૂછાવી મંગાવેયું !'

'મારા જેવાં કાચાંવાળા માણસ દાસ્પરચર લખી જ ન શકે
એમ વર્ણની માન્યતા છે. અમારું માસિક હપ્તાય છે તે પ્રેસવાળા
તો કહે છે કે હું દાસ્પરચર કોઈ પારસી પાસે લખાવી લાવું છું.
દાસ્પરચર લખવાનું મારું કાચુ જ ક્યાં છે ને ?'

એક વખત ચોખાટી પર મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડઈદરના
નાપુલાય લલલ મંદલા. એક જ્યાં ઉપર અમે આગલી પાછલી
વતો કરતાં બેઠેલા હતા. ત્યાં જામનગરની ચહેર મુંદરાઈના એક

અધિકારી રા. જ્યાશંકર આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે રાંઠ આપુલાલે
મારું જોળખાણ કરાવતાં પૂછ્યું : એમને જોળખ્યા ?

એમણે કહ્યું 'હા, વઢવાણ કાંપચાળા દાકતર કઠિરદાસના
જમાનના ભાઈ થાય. મેં એમને ત્યાં જોયલા !'

'એ તો કીક! પણ હું ખીલ જોળખ આપું. એ 'દુધ્યા'ના લેખક!'

રા. જ્યાશંકરે તો મારા સામું તાણીને કહ્યું. 'હું, ડાચું
નથી લાગતું !'

અને એમ તો હું 'મારું ડાચું' એ વિષય ઉપર એક આખો
નિબંધ લખી શકું એમ છું ! ડાચાં પરથી વાત આગળ વધી.

'આ તમારી વાર્તામાં મોનજીની ખિરાદરતું હોટેલ લખો છો,
પણ તે 'હોટેલ' નથી, 'રેસ્ટોરાં' છે, અને એ અંગ્રેજી વિશ્રાંતિ
ગૃહોમાં 'સ્પેશ્યલ રૂઢા જેવું હોતું નથી.' મેં કહ્યું 'મને એનો
અનુભવ નથી. મેં તો એમ ધારીને ડોકલું કે જરા વધારે દુધ નાખી
રૂઢા બનાવે તેને 'સ્પેશ્યલ' કહી એક કપના ચાર આના એ લોકો
ઝાપટી લેતા હશે. બધાં જ કંઈ ચાર આના ખરચી સ્પેશ્યલનો ટેસ્ટ
ના કરી શકે ! એટલે ગ્રાહક સાચવવા 'ધાનીઆ કલાસ' રૂઢા પણ એ
લોકો રાખતા હશે.'

'અરે, ના. ના ! પણ ઉભા રહો. આપણા ચંદ્રશંકર એ
વાતનો ખુલાસો કરશે !'

'હું ! મને અંગ્રેજી હોટેલોનો અનુભવ નથી.' ચંદ્રશંકરભાઈએ કહ્યું.

'કેમ એમ કહો છો ? તે દિવસે મેં તમને વોટસન એનેક્સ'માં
જોયલા !' શ્રી નરસિંહરાવે કહ્યું.

'હું તો મારા એક અંગ્રેજ મિત્રને મળવા ગયો !' શ્રી
ચંદ્રશંકરે ખુલાસો કીધો.

‘એમજ એમજ, પણ મેં પાપું’ કે તમે એ જાપન જાણના દેશ.’

મેં કહ્યું : ખરી વાત એમ છે કે મને આ દેશ કે રેશોનિઝાસો અત્યંત નથી. દેશ અને રેશોનિઝ વચ્ચેનો ફરક પણ મેં જાપની પામેથી જાણ્યો. ખાત્રા પીરા માટે રેશોનિઝ મનવચાનું દોષ તે દેશ અને જાપના ‘આદર્શ’ને તિપ્પત્તર ગૃહ કે વિશ્વતિ ગૃહ’ તે રેશોનિઝ. પણ મુંઝવણમાં તો રેશોનિઝ વખત ‘દેશ’- ‘રેશોનિઝ’ના જ અર્થમાં વધવાય છે. જેમકે ‘જોખતેનું દેશ’ ‘શ્રેયી દેશ’ વગેરે. આ દેશ કે રેશોનિઝની ખાખીખીની દુશ્મીને અનિશ્ચય દાનિમાં મમળું મું. એક વખત એક વિશ્વવત્તી સીનેમાં એક દશ દનું તેમાં એક માખસ એક મારી જેવી ગણાતી દેશમાંથી અમરો જોગી લાગ્યો અને નેને મુશ્મદસંકે વંચતી તપાસતાં તેના પર તેને અનેક રામજનન જાતુઓ જાણ્યા. આ દશ જેવા પાંચી અને તે દેશ અને રેશોનિઝની ખાખીખીની વાત સંભળતાં સીનેરી થકે છે.

‘દેશી રેશોનિઝ તમે કહો છો તેવાં મંદાં છે એ વાત ખરી. પણ સુધાઈ સુધાઈનો બદોનસ્ત રાખ્યો હોય તો ?’ એમજે પૂછ્યું.

‘ખાત્રા પીરાની વસ્તુમાં ‘કામસ્પાલીક્રમ’ ન ચાલે. એ તૈયાર માલ વેચનારાઓને જીજ્ઞાસી કશી પડી નથી. મને તેવી દેખરેખ હતાં શુદ્ધ કશાં વગરનું ધાન્ય તાંદુરસ્તીને નુકસાન પહોંચાડનાર છે. કશું અજાણ વગેરે ધાન્યના બચાવ આપતાં અનેક જીવજાતુઓની આદુતિ અપાયતી દેખાય છે. આટલી ગીરજીવાળા અનાજને ભાગ્યે જ શુદ્ધ કરે છે. એ અશુદ્ધ આટો બજારમાં પૂરી વગેરેમાં વપરાય છે એ તો દીક, પણ એક જીજ્ઞાસી વાસજો આટલી બધી પમાલમાં જેમજે તેવાં ભાગ્યે જ સ્વચ્છ થઈ શકે. એ માટે તો જેમ જાપણા બેવાજો આખરના પાનના પડીયા દુધને માટે વાપરે છે કે પીને

તે દેહી દેવાય. તેમ અમેરિકામાં ક્રાઈસ્ટ ડેડાએ મ્હા દૂધ વગેરે ખેલે
માટે કાગળનાં પાત્રાં વપરાય છે એમ મેં જાણમાં વાંચ્યું હતું.
સદાચ મુખગ્રાહના ગદોગરનથી બદારની સદાઈ રહી શકે પણ આંતરિક
મદાઈ ભાગે જ રાગવાય. દાખલા તરીકે દાખ સુસ્ત વેળાએ કે થોડા
પારસીઓ સિવાય ધણા જુજ માણસો હુગાને પાણી પીવામાં અધર્મ
ગમજતા હશે !'

કંઈક આવા ભાવાર્થની વાત તે વખતે થયલી. પણ હજી
હમણાં જ આવી ધટના બનેલી મેં જોઈ છે. ગુજરાતના બે મદાજનો
અધ્યાપક શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ અને શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાના
ધાર્મિકપણા માટે તેમજ એમના હિંદુ ધર્મના અગાધ જ્ઞાન માટે બે
મત છે જ નહિ. આમ છતાં ધ્રુવ સાહેબે એમના—‘સંયમી ઉદ્ધાસ’ના
ભાષણની અધવચ્ચે એમને ઠાંસાતો ઉપદ્રવ હોવાને લીધે પાણી પીવું
પડેલું તે એમણે વ્હાસ મ્હોંડે માંડીને પીધેલું. શ્રી નર્મદાશંકરે એમના
‘હિંદુ ધર્મ’ ઉપરના ભાષણની છેવટે પાણી પીધેલું તે કુંચીને !
આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ પ્લેગ કોલેરા ક્ષય મલેરીઆ વગેરે
ચેપી રોગોનો ફેલાવો ઉંદર મચ્છર વગેરેથી થાય છે તેને માટે અનેક
ઉપાયો ‘પોસ્ટરો’ દ્વારા સૂચવે છે; પણ કુંચીને પાણી પીનાથી
પણ આમ બની શકે છે એમ મેં આવા કોઈ પોસ્ટરમાં વાંચ્યું નથી.
આ બાબતમાં મને એક મારવાડી ગોમાજની વાત યાદ આવે છે.
એરધેતેડના મેદાનમાંથી સપ્ત તાપમાં તે ચાલ્યો આવ્યો હતો. એને
પાણીની તૃપા લાગવાથી એક ધોતીઉં પહેરેલા મુસલમાનના રોઝમાંથી
એણે સોડાની બાટલી ફેડાવી. સોડાના પાણીથી એણે હાથ ધોયા,
‘જૂતાં’ કઢાડી, પગપર તે થોડું જાંટયું અને પછી બાટલી મ્હોંડે
લગાડ્યા સિવાય ઉંચેથી એણે સોડા પીધી. આપત્ત ધર્મ સમજી
સોડા એણે ‘દવા તરીકે’ પીધી, છતાં કોઈ એને અધર્મ સમજે

એ બનવા લેખ છે. પણ તે હંમેશી પાવામાં એ શ્વસનાનો નિયમ બલકે ધર્મ—નો ભંગવનો દનો એમાં શર નથી ! જાન્યુ.

‘ મારી સાથે શ્રી નરસિંહગવને ત્યાં આવેલા મારા વડીલ ગંધુ કંઈક ઓછું માંભગના દના, ને સંબંધમાં એમણે પૂછ્યું ‘ જામ ક્યારથી છે ! ’

‘ એવળ મેલ્યુમેટ થયા પછી. ’ મેં કહ્યું.

‘ હું બી. એ. થયાથી જામ થયું ! ’ એમણે પૂછ્યું.

‘ ના. છ, ના. એમ તો કેમ કહેવાય ! ’ જામ મેં કહ્યું તો ખરૂં. પણ ખરી વાત એજ હતી ! મારા બાઈ બી. એ. માં ફર્ટ કલાસમાં આવવાને માટે તનનોક વાંચના દતા. એમાંથી એમને મુક્તિ જલર લાગુ પડ્યો. તેમાંથી બચવા એ ક્ષીતીનને એક ઉપયોગ કરના. પણ એમની મદેનત બર્થ ગઇ. અને એ સેકન્ડ કલાસમાં આવ્યા તો ખરા, પણ હું માઈ છું કે એમને એ જાનતલી મુનારક-ખાદી બદુ મોટે સારે આપવી પડેલી ! ક્ષીતીનના અનિ ઉપયોગથી એમના કોન મવા તે મવાજ. તે જાજની પડી ને કાલના કલાક મુધી મુધર્વા જ નથી ! અલગત આમાં ફગરણીનો મો રોગ એમ કોઈ પૂછે તો તે જુદી વાત છે !

આ પછી વિનોદના અનેક પ્રમત્રો નીકળ્યા. શ્રી નરસિંહરાવ આટલી વયે પણ એક જાગરના નેટલી નરોપતાથી હસી શકે છે એ જોઈ અને એમના પ્રત્યે બદુ માન ઉપજેલું. એ સંબંધમાં મેં શ્રી હાજમદમદને કહ્યું ‘ ત્યારે એમણે કહેલું ‘ જો હો ! ત્યારે તમે એને પિછાનના નથી. એ ડોસા તો જારે દસમુખા છે. એક પ્રસંગ કહું. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની એમ્બરમાં એમની માથે મને પણ કોઈ કોઈ વખત દીધીન માટે આમંત્રણ થાય છે. એક વખત કંઈ વાત

નીકળતાં જો કદે તે હું શું કંઈ કુનરો છુનરો છું કે તમને સુધીને કહી આપું કે તે આ છે ? અને ત્યાર પછી તો મને પોતાને જોજોશ્રીના દસમુખા સ્વભાવની પ્રતીતિ જોમના લેખોદ્ધાર થયલી. શ્રી દાઝમદમ્મદને મળવા માટે મને એમણે જ કહેયું. આખરે શ્વા પાણી પીવા પછી એમની વિદાય લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એટલામાં એક વૃદ્ધ સાધુ જેવા લાગતા પુરૂષ અમે એક દતા તે દિવાનખાનામાં આવ્યા અને જમીન પર એકા એમના ખોળામાં એક ખુનસૂરત યાજક મહેામાં અંશુકો ધાવનો ઉંઘમાંથી તરતનો ઉડીને આવી ગોકવાયો.

‘ એવણ સાહેબ કાણ ? ’ મેં પૂછ્યું.

‘ મારા જમાઈ દયારામ ગીકુમલ, અને આ એમનો પુત્ર. ’

મેં એમને પ્રણામ કર્યા તેને ઉત્તર એમણે રહેજ માથું નમાવી વાળ્યો.

હું કંઈક સ્વસ્થ થયો અને છત્રીના દાંડા પર હડપચી ટેકવી એ સાધુ પુરૂષને મેં થોડી વાર સુધી રીક્યા. મેરી કારેલીની Story of Lilitth નામની નવલકથાના નાયકનું અંત વખતનું મઠના જેવું શાંત જીવન ગાળતા એ યોગબ્રહ્મ મહાત્માનું દર્શન કરી પાવન થયો એમ મને લાગ્યું.

થોડી વારે હું તેમજ મારા બાઈ સૌની રજા લઈ ઉઠ્યા. શ્રી ચંદ્રશંકર પંડ્યા એમને કંઈક કામ હોવાથી અમારા પહેલા ગયા હતા. વિનોદભરી અનેક ચર્ચાઓ થઈ, મારા પિતાશ્રી સંબંધી જે કંઈક આંછી છાપ એમના સ્મરણમુકુરમાં પડેલી તે એમણે અમને કહી સંબળાવી; પણ એ બંધીયે વિગતમાં ઉતરવાનો આ પ્રસંગ નથી. એજોશ્રીની વાતવાતમાં જે વિગત તેમજ લક્ષીકત માટેની ચોક્કસાઈ, એજોશ્રીનો વિનોદી સ્વભાવ, એમના આખા ઘરનું કાવ્યમય વાતાવરણ, એમની નમ્રતા—હા, નમ્રતા અને નિરાડંગરપણું અને એ સર્વ

દાનાં જે એમનું એવાના અમમમ કાનું નેત્રરી દપ.ન અને વિને.દના પ્રસંગ પડી મંજીરાઈ પડતું નાનકે દરખત પ્રાથેના કાનું એમનું મુખ—એ સુતે આજે લગભગ દસ વર્ષના કાળા પાંજી જે માત્ર અર્ધ કાનના બનાવની જેમ મારી દરિ આપીપ જેવા ને તેવા નરરી રદા છે. અત્યાર સુધી એમની માથેનો આંધા એવાપ દો જેલો જ છે તોપણ મેં એમને અનેક એવાવડાઓમાં આપણ કરના નેવવા જે. એક જે પ્રથમે આપણ કરનાં એમની આંખોના પ્રથમ વેદાઓ દેહી જાણુએ વાગતા જેમ અને પ્રમિદ માધુર્ય કરે (Chiro)ની language of the Hand નામના પુસ્તકમાં આના મંજમેમાં લખાવલા એક વાક્યનું સમરજી થયું તે આ છે—

‘When the fingers are stiff and curved inward or naturally contracted, they denote an excess of Caution and reserve and very often indicate A Cowardly spirit.’

આ શ્રી નરસિંહરાવના સંબંધમાં કેટલે અંશે ખરૂં છે તે જોઈએ.

તોળી તોળીને ચોખ શબ્દો વાપરવાની, દખીકતની ચોડસાઈ રાખવાની અને એમના લેખ પાંજી ખીજા જ અંકમાં કોઈ કોઈ વખત શુદ્ધ અગ્રાદની દીપ રણુ કરવાની ટેવો એઓમોનું ‘excess of caution’ બતાવે છે. જેનામાં આ ગુણ દોષ છે તે બહુમા વાતુડીમાં કે પુસ્ટીમાં દોતા નથી. એક રીતે તેઓ ‘reserve’ દોષ છે. હું ધારૂ છું કે એઓમીમાં આ જનનું અનગ્રાપણું છે જ, કદાચ આ જે ગુણોને લીધે એમને કોઈ અભિમાની ધારે તો ના ન કહેવાય. હવે રહ્યો Cowardly spirit! ભલાભલા અમરજીની પજી આંકડો તોડનાર, ચોતાના માનેલા ધાર્મિક સિક્કાતોની આડે આવનાર સમાજને પજી દોકરે સ્વધવનાર, ધ્રુમર સિવાય કશાનોયે ડર ન રાખનાર આ પુરૂષ સિદ્ધ Coward કેમ કહેવાય? ગુજરાતી સાહિત્યના

આ સહ નિગારક વિભવપિતામહે કંઈકે વિભાગીઓના કીચ રૂપ આપે
 ગાવાને માટે ગાંગળી સરખીએ ઉગી પીધા વિના રવાની જાનીએ
 હસ્તે મ્હોડે મીઠાં છે. જ્યાં પોતાને સહ લાગ્યું છે ત્યાં પોતાના
 વિરોધીને જે સો માઈં વ્યાપતાં એજોશ્રીએ પાંચી પાતી કરી નથી.
 તેને બીરૂઝદગના કેમ માની લેવાય ? હા, એક વાત છે. એમના જેવા
 પ્રથમ પંક્તિના અને મોટે પાટલે ખીરાજનાર કવિશ્રીએ પોતાના
 દેશીભાઈઓનું હૃદય વાંછળી નાંખે એવું દેશ-ગીન ૬૭ સુધી દેશને
 ગોપડે જમે કરાવ્યું નથી ! એ શું સરકારના હસ્તે લીધે છે ? એમ
 હોય તો એ દેશ ગીતની વાત તો બાલુએ રહી, સ્વદેશ માટે કેદમાં
 જવાની વાત તો કીકડીક, પશુ માતૃભૂમિને માટે પોતાનો પ્રાણ પશુ
 નોખાવર કરતાં પાછાં પગલાં ભરનાર માણસ બીરૂઝ ગણાવા જોઈએ
 એમ મારો નમ્ર મત છે.

એઓશ્રી જેવા ઉચી પંક્તિના કવિ છે તેવા ગાયક નથી.
 માધવઆગમાં ઉજવાયલા છેલ્લા વસન્તોત્સવ વખતે એમનું કીર્તન
 હતું. 'આપણા મંગીતાચાર્યો'ના સમર્થ લેખકને કીર્તન કરતા ખાસ
 સાંભળવાની મારી ધમ્મજ હતી, તેથી હું ત્યાં ગયો. મને એમનું
 કીર્તન સાંભળીને નિરાશા યષ્ટ: એમને ગાતા સાંભળી મને લાગ્યું
 કે ભૂતકાળમાં કોઈ વખતે પશુ એઓશ્રી આલાપ લઈ તાન પલટા
 સાથે ગાઈ શકતા નહિ હોવા જોઈએ. કવિશ્રી 'કાન્ત'નું વસન્ત
 પ્રલાવ બતાવતું આવ્ય નાટક અને એ કરતાંયે શ્રી સરોજની મહેતાનું
 કાવલ જેવા મંજુલ સ્વરે વારેવારે ગવાતું 'નયણાંની આળસ'વાળું
 મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલનું ભજનીયું-આ એ રાહત આપતા તત્ત્વો
 ઉપર્યુક્ત કીર્તનમાં ન હોત તો એ જલસો આટલો ચે સફળ ન
 મનાત ! એ બધું તો કીકડી. પશુ તે દિવસનો એમનો ધોતીઉં પાધડીનો
 દેશી પહેરવેશ જોઈ મને એમના ઉપર ખુબી ઉમળકો છુટેલો. મને
 તો હજી સમજ નથી પડતી કે એમના જેવા ખુબસૂરત પુરુષ હેટ

પેન્ડ જેના વિદેશી કાદનો પોશાક પહેરી શા માટે પોતાની પુનમ્પરની
જમાવના દમે ! જો કે એઓશો પત્નું ખઈ રહેછી કાપડ વાપરે એ
તે દુઃખજનું શું, પણ ખરે જ ન્દાને મોટે મોટા ભોત ભોતવાનો
અધિકાર મેં ક્યારે ગ્રાહ કર્યો ! મારી એમની સાથેની અગમ મુલાકાત
વખતે ધેર જવાને દુઃકષે ન્યારે એઓશો તેમજ પૂનપત્રી મુલોચના
કાદના હિંજર આગળ અમારી સાથે આવ્યા. તે વખતે પત્રધીઆ
હિંજરનાં હિંજરનાં મેં એઓશીને એમ કહેલું કહ્યું વાઠ છે, કે મને
આપનો પુત્ર સમજીને જે કાંઈ કામ હોય તે કરમાવશો. તે પછી
મારો એમની સાથેનો રથુલ મંબધે તો ઝોછો રહ્યો છે, પણ સુક્ષ્મ
સંબધે તો પુત્ર જેવો જ જીવનભર રહેશે એમાં શંક નથી.

ભાઈ સુન્દરી

ભાઈ! એમના પરિચયની શરૂઆત કરવા માટે પેલા કવિએ કહે છે તેમ મારે પાંત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષોના કાળ પડતા ચીરવા પડશે. સુરતમાં હાલ ભાગાતળાવની મોટી સડક ઉપર આવેલી મ્યુનિસિપલ ગુજરાતી પહેલા નંબરની શાળા પાંત્રીસ વર્ષો ઉપર પણ ત્યાંજ હતી. એમાં સમયાનુકૂળ ખીજ ફેરફારો થયા થયા હશે પણ જગ્યા અને મકાન તો એનાં એજ. હું ત્યાં ગુજરાતી ત્રીજા કે ચોથી ચોપડીના વર્ગમાં હપ્તશ ત્યારે હેડ માસ્તર તરીકે મોહનલાલ હતા. એઓશ્રી ત્યારે એન્જીનેયરના ઇન્સ્પેક્ટર થયા કે કોઈ એવા ખીજ ઉંચા અધિકાર પર ગયા ત્યારે એમને સ્થાને નીછાભાઈ હેડ માસ્તર તરીકે નીમાયા. મોહનલાલ હેડ માસ્તર હતા એ અરસામાં કનુભાઈ થઈ ખડું એક બે માસ માટે અમારા વર્ગમાં શીખવા દાખલ થયા હતા. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોના મોટા મંદિરે જતાં ખાંચા આગળ ન્યાં આજ વર્ષોથી હોળીના દિવસોમાં હોલિકાધ્વજ રોપવામાં આવે છે, તેમ હોળી સળગાવવામાં આવે છે ત્યાં-એમનાં બહેન કે પછી એમનાં કોઈ અતલગનાં સગાં રહેતાં હતાં તેમને ત્યાં એ બપોરની છુટ્ટીમાં પાણી પીવા કે ખાવાનું ખાવા જતા. શરૂઆતથી જ એમનો કંઈક ગોરો અને પાણીદાર ચહેરો મને ગમી ગયલો. પણ એમને ધરના વડિલો તરફથી મળેલી શિક્ષાને લીધે કે પછી એમના પોતાના સ્વભાવજન્ય ગુણને લીધે એ જેમ શાળાના ખીજ વિદ્યાર્થીઓ સાથે

જોવાના નહિ તેમ મારી બાથે પળુ જવના રહેના. જ્યારે ૧૦ જા-
રાવળી કે શરૂ થાય ત્યારે મનમાં જ્યારે જાણાય થી જુલમ. મારીને કે
દેખુ ત્યારે કેમ એ જાગ સંતા નહિ. મનમાં જુલમ. એ પહેલુ જ્યારે
પણ 'દેવે જન્યો એ મોટો માનવો કુવર' ! એમ માટે આપે એમની
'પી' જોવાની અને મને પણ પડના. પણ જ્યારે મનની વગરની જાહ
એમને એમ ક્યાં સુધી મેં રાવળી રહે ! એક દિવસ જાનમાં ને જાનમાં
એ એમના ખુદને કે મનને ત્યાં દોડી જતા હતા ત્યાં જાણ્યાથી મેં
એમને મારી કીકથી કીકોટીય બનેલી કારે વળનની રોપી મારી !
એ બાધથી તો હસના હમના થા મુકાવી બરમા પેસી ગયા અને મેં
ખંડુનો ખુદાર ખાલી મેં તો ખાલી જાણ્યા. પછી જઈ રસનાની
ધુગમાં પડેલી રોપી હમણા ને પડના ધુગ ઝાટકી નાંખી કે કઈ નહિ
'શીર દેખે' એમ વિચાર કરે છું, ત્યાં તો ગોરખન જાણના નામથી
જોગજાનો એક કુધવાનો બેવો હાથમાં છોરીથી કામ પકડી એ તરફ
જાયનો જણાયો એટલે મેં પણ બહાદુરીયા ઉતાવળે પમને પાછા
હી જાણનો આશરો લીધો ! આ ગોરખન જાણે કે માડો મવાલી-
જોનો સરદાર હતો : કસરતખાન હતો અને હોગીની લડાઈમાં,
પીપેસો નહિ હોય તો, કમાલ કરી દેખાડતો. આ પહેલવાન પોતાની
સિદ્ધ જેવી મજાનાથી છોકરાઓમાં ખૂબ ગ્રાસ વર્તાવતો. તે વખતમાં
કાણુશી અને ગોરખન માડો એકજ પકિતમાં મૂકાતા. મારી વયના
પ્રમાણમાં મારા જેવો કીકીક કસરતખાન છોકરો પણ આ મવાલીથી
બહુ ખુદીનો હતો ! આ ગ્રાસ મળી ચોડા જ દિવસમાં કનુભાઈએ
જમારી યાગા છોડી. જનવાળેજ છે કે એમના સ્મરણપટ પરથી આ
વાત સદંતર જુમાઈ મછ દોવ, પણ સીનેમાના ચિત્રપટની માફક એ
દસ્ય આજે મેં મારી સનમુખ દું ખંડુ કરી ચડું છું.

આટલો મારો ને એમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય; હવેનો પરિચય
પરોક્ષ છે.

કોઈ લાડુમટના લાડુ કે દાળના 'લુમકા'ના માફક કનુભાઈ તો થોડો કુદવતા કુદવતા પહોંચ્યા 'ઢીંગલી' સ્કુલમાં । આ શાળાનું ખર્ચ નામ 'ધી ઢીંગલશ દાષસ્કુલ' હતું, પણ એ શાળા સરજનતાર પ્લતાની ભૂલ સુધારી સુરતી લહેરીઓએ એનું ફુંકું અને રસિક નામ 'ઢીંગલી' કરીને રાખ્યું હતું । તે વખતે આ શાળા સોનીફળીઆને નાકે વિલંદાવાડમાં હાલ જે મકાન આર્યસમાજના હાથમાં છે ત્યાં હતી ત્યારપછી એ વાંસદોડાવાડને નાકે મોટી સડક ઉપર એક મકાનમાં લઈ જવામાં આવી હતી. તે વખતે શાળાના ઉત્સાહી સંસ્થાપક મરહુમ યુનીલાલ શાહ જેવા ગણિતશાસ્ત્રી, હાલની સાર્વજનિક દાષસ્કુલના વડા શિક્ષક રા. સા. હથિરલાલ ખાનસાહેબ જેવા ભાષાશાસ્ત્રી, રા. મોતીરામ અને રા. ત્રિભોવનદાસ શેઠ જેવા ઇતિહાસજ્ઞ અને રા. રતનરામ ભટ્ટ તથા રા. ઉમેદરામ જેવા સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનો આ શાળાના શિક્ષકો હતા એટલે એ શાળાનાં શિક્ષણને માટે પૂછવાનું જ શું હોય ! હાલ આ શાળા સાર્વજનિક દાષસ્કુલને નામે ઓળખાય છે. કનુભાઈ 'ઢીંગલી'માં જતા ત્યારે તે એમનાથી બે ત્રણ વર્ગ નીચે હતો. એનું કારણ એ હતું કે તે ગુજરાતી સાહેલાત ચોપડી શીખી પછી અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયો હતો. ઘણું ખર્ચ આ અરસામાં કનુભાઈ મારો દાદા (નાના) ગોરધનભાઈ પોપાવાળાના સોનીફળીઆમાં આવેલા 'મીઝલસવાળા મકાન'ને નામે ઓળખાતા ઘરમાં રહેતા હતા. મારું ઘર નાખાવટમાં હતું પણ તે મોટે ભાગે મારે મોસાળ જ રહેતો. આ વખતે અમારા શાળાના મિત્રોનું એક યુવકમંડળ સ્થાપનામાં આવ્યું હતું. આ યુવક મંડળની સ્થાપના અમારા હેડ માસ્તર મરહુમ યુનીલાલ શાહને દારે ચલ્લી. એમાં અમે ભાગ્યો, નાટકો અને ઉપદેશો કરતા. એક વખત આ મંડળમાં મારો રચેલા-(અદમ)-કે અર્ધી લાંબી તકાવેલા કરજી-ધેણાનો નાટક લગવવાનો હતો. અમારા મંડળમાં યુત્તમચંદ્રની અધિકથી ઓળખાતા મનલલાલ નામના અમારા મિત્ર મિત્રાણ, પહેરણ

અને ત્રીજી ટોપી પર હોગારાણીનો પાક બજવરાવું કબજું હતું !
 આ ગમનમાત્ર મ્હેરે મ્હેરે જરા 'દંસમગસી' જેવા દતા-પણ
 ખજરદાર ! પ્રભુએ આપેલા મ્હેગની મરહરી કાધી તો !-એટલે
 રિવાઢ કે વચ્ચીમાં કે.છ ચીજ ન હોય તો તે ચીજને બદલે
 ચોખા મૂશરી બાહરજો માલુ દાંડે રાખે છે તેમ કાંઈ અંદમુખીની
 અવેજમાં અમે પણ અનુમમુખી હોગારાણીથી ચલાવી લીધું !
 દેવજદેવીનો પાક કનુમાત્રના એક સમા રા. દરિઅસાદ લેનાર દતા. એ
 દરિઅસાદે અમને દેલ્લી બડીએ હસાખ્યા. એ તો નાટકને દિવસે રડી
 પડીને કહે કે નાટકની વાત એના બાપને કનુમાત્ર આરક્ત ખખર પડી
 મર્ધ છે અને તેથી એને એના બાપા તરફથી નોટીસ મળી છે કે
 ખજરદાર જો એવા નહારા નાટકીઆ છોકરાઓ સાથે બેળાયો તો
 દાડકાં જ તાંગી નાંખીશ ! એ તો કહ્યો, બહુ યયું કે અમારા જગન-
 ભાઈ દરજીલેલાએ બાગલાણના પદાડ હોઈં બાસલેટના હજ્જા પરથી
 જુરહો મારી કરબુલેલાની છટાથી ફડકા રૂપી તલવારના પટા ફેરવતા
 ફેરવતા પગાની અધવચ્ચે લટકતા બાસલેટના લેમ્પનો જુરહો કરી
 નાંખ્યો, એટલે અમે બધા એકઠરો અને પેસા ખરચી જેવા આવેલાં
 ભોંય પર પાથરેલા કતાનના પાથરણાં પર પડેલી દાર આરકેટ્ટાના
 અને ખીજ દાર ફરટ કલાસના પ્રેક્ષકો તો કુમ રૂખાવી નાહા અને
 ધર ભેગા થઇ ગયા, એટલે નાટક અધુરે મધું. પણ મોરીના પાટીઆ
 પર બેઠેલા પીટ કલાસના પ્રેક્ષકો તો 'બાપ દેખાડ કે આદ સાર'ની
 માફક 'પેસા લાવ કે નાટક દેખાડ' કરતા થોડીવાર બેસી રહ્યા !
 આખરે અમારા નાટકચટ્ટના માલેક પરુગાઠા 'સસરીનાઓએ કેવો
 મળેતો લેમ્પ બાગી નાખ્યો, અને આગ લગાડી' એમ રાડ પાડતા
 નીકળ્યા એટલે એ સતવામદીઓએ પણ ત્યાથી બાગવામાં સલામતી
 લેઈ ! આ ગમનચીજ નન્યાવ નદિ બન્યો હોન તો દેવજદેવીનો
 પાક નેપથ્યમાવી બાજવવાનો અમે નિશચ કાધો દતો ! પણ આ લેમ્પ
 ફૂટવાના અપશુકન મે દરિઅસાદને નાચે નેખ્યા અને દરેનમાં કનવા.

લાલ મુનશીનું નામ મૂક્યું ! કારણ કનુભાઈ આડે નહિ હોત તો હરિપ્રસાદ પોતાનો પાક લજવતે અને એ પાક લેતે તો કરણદેવનાં ઝનુન કંઈક નરમ રહેતે અને એમ થતે તો ઘાસલેટનો લેમ્પ ફુટી આગ લાગતે નહિ અને આખુંયે નાટક સરળતાથી લજવાતે ! you see ! 'તર્ક'આજ હો તો એસી હો !'

આ હરિપ્રસાદ-કે પછી નામમાં ભૂલ થતી હોય તો કોઈ ખીજ 'પ્રસાદ' પણ 'પ્રસાદ' તો ખરાજ-એમણે પોતાના બાપાએ આપેલી ધમકીની વાત કહી તે ખરી હોય કે પછી એમણે પોતે જ ગપ્પું હાંક્યું હોય પણ એટલું તો ખરું કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં નાટકનું એટલે લાગવું એ બહુ હાનિકર્તા છે. અભ્યાસમાં પડતી ખસલની વાત બાલુએ રાખીએ તો પણ એ નાટકના વિચારમાં રમ્યાપમ્યા રહેનાર વિદ્યાર્થીનું જીવન કંઈક અંશે કૃત્રિમ થઈ જાય છે એવો મારો નમ્ર મત છે. કોઈ જિવ્ય નૈતિક ભાવનાવાળા સંવાદો કે શારીરિક કસરતના ખેલોની વાત જુદી છે. અસ્તુ.

હવે આપણે એક હનુમાન જુસ્કો મારવો પડશે. આ વાતને વર્ષો વાતી ગયા પછી એમનો પાછો પરિચય મને સાહિત્યદ્વારા થયો. એમના તંત્રીપદ નીચે ચાલતા 'ભાર્ગવ'નો એકાદ અંક મારા વાંચવામાં આવેલો ત્યારપછી 'ગુજરાતી'માં 'વેરની વસુદાત' નામની વાર્તા એમણે શરૂ કરેલી. પ્રથમ વાર્તાનાં નામ ઉપરથી તો મેં ધારેલું કે મેરી કોરેલીની 'વેન્ડેટ્ટા' નામની નવલકથાનું એ ભાષાંતર હશે; તેમ એ વાર્તા મુનશી જ લખે છે એની મને શરૂઆતમાં ખગર નહિ હતી. હું એક મિત્રને ગુજરાતી પ્રેસમાં બહુ સારી જાળખાણ ધરાવતા માનતો હતો, તેને મેં એ વાર્તાના કર્તાનું નામ પૂછ્યું, તો તે કહે રાજેશી નારાયણ દક્કર ! મને પણ લાગ્યું કે એજ હશે ! કારણ 'ગુજરાતી'માં રાજેશી દક્કર મિવાવ ખીજે વાર્તા લખે છેજ શેણ એમ મારી તે વખતની માન્યતા હતી ! આ વાર્તાનો પ્રથમ

ભાગ મને અત્યંત ગમેતો. પછી તો ભાગ મને એટલો ગમેા કૃત્રિમ
 લાગ્યો કે મેં અગળજીનાં ચે માની લીધું કે લેખકે આ ભાગમાં કોઈ
 વિદેશી ભાવનાનાં પાટિયાં ગોડતી મુનર્ષનાં છાપુરમે-ટ ટ્રસ્ટની
 માસીઓની જેમ વાર્તાનું આખું ચળતર ચણી દીધું છે. આ પછી
 થયે વર્ગે એમની અતિ પ્રખ્યાત નવલકથા 'ગુજરાતનો નાથ'
 'વીસમી સદી' મામિકમાં પ્રગટ થતાં સર થઈ. એમણે આ પહેલાં
 અંગ્રેજીમાં એક નિબંધ લખેલો તેમાં મુરબ્બી મોવર્ધનરામ ભાઈ
 કરતાં મુરબ્બી નરસિંદરાવભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે
 એમ અત્યવશ પ્રવલ્ન કરેલો એમ મને કાંઈક ગ્રાણે ખ્યાલ છે. એ
 દરમ્યાનનું એમનું સાદિસ મારા વાંચવામાં નહોતું આવ્યું. મિત્રો
 કહેતા હતા કે મુરબ્બી દાશમદમદ અક્ષરખીઆનાં પસીનાનાં
 દીપામાં કલમ બોળી મુનશીજી 'ગુજરાતનો નાથ' લખે છે, સારે
 મને સદજ આશ્ચર્ય થયું. 'વીસમી સદી' માસિક બંધ પડ્યું. એટલે
 એની ચેદમાંથી 'મરવી ગુજરાત' નામના માસિકે જન્મ ધારણ
 કીધો. થોડા જ સમય પછી સાહિત્ય સંસદની પાળ બાંધી મુનશીજીએ
 એ માસિક પેમાત્ર લીધું અને દાસના 'ગુજરાત'ના વેશમાં એનું
 પુરસ્કરણ કરવામાં આવ્યું. એ માસિકના એક ચિત્રકાર શ. ગોરખનભાઈ
 પટેલ અમારા માગામાં પહેલે માણે રહેતા હતા. એમની જીલ્લેશરની
 પરચુરણ સામાન વેચવાની એક દુકાન પણ હતી. મ્હારી દુકાનેથી ઘેર
 આવતાં મ્હારે કોઈ કોઈ વખત એમની દુકાને 'સ્ટેશન' થતું. એક દિવસ
 એ કહે 'ભાઈસ્વામ, તમે સાહિત્ય મંસદના મારી માફક કેમ મેમ્બર
 થતા નથી ! એમાં રચું લાવોની તમારે નામ દાખલ કરાઈ આવ્યું !
 એજ માગામાં બે મળ્યો ! તમે લેખક ને દુ ચિત્રકાર !'

મેં કહ્યું 'એમાં દાખલ થવાનો મારો અધિકાર દુ બહુ અલ્પ
 માત્રા છે ' એટલે એ દમ્બા અને દુ બીજી ત્રીજી વાત કરી રસ્તે
 પડ્યો. થોડા દિવસ પછી એમણે મને કહ્યું 'મુનશીજી આજ અમારાં

લાલ મુનશીનું નામ મૂક્યું ! કારણ કનુભાઈ આટે નહિ હોત તો હરિપ્રસાદ પોતાનો પાક બજાવતે અને એ પાક લેતે તો કરકુથેલાનું જનન કંઈક નરમ રહેતે અને એમ થતે તો માસલેટનો લેખ કુટી આગ લાગતે નહિ અને આખુંગે નાટક સરળતાથી લખવાતે ! you see ! 'તર્કગાંઠ હો તો એરી હો !'

આ હરિપ્રસાદ-કે પછી નામમાં જૂલ થતી હોય તો કાર્થબીમ 'પ્રસાદ' પણ 'પ્રસાદ' તો ખરાજ-એમણે પોતાના આપાએ આપેલી ધમકીની વાત કહી તે ખરી હોય કે પછી એમણે પોતે જ ગપ્પું હાંક્યું હોય પણ એટલું તો ખરૂં કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં નાટકનું ચેટક લાગવું એ બહુ હાનિકર્તા છે. અભ્યાસમાં પડતી બદલતી વાત બાલુએ રાખીએ તો પણ એ નાટકના વિચારમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર વિદ્યાર્થીનું જીવન કંઈક અંશે કૃત્રિમ થઈ જાય છે એવો મારો નમ્ર મત છે. કાંઈ ઊચ્ચ નૈતિક ભાવનાવાળા સંવાદો કે શારીરિક કસરતના ખેલોની વાત જુદી છે. અસ્તુ.

હવે આપણે એક હનુમાન ભુસ્કો મારવો પડશે. આ વાતને વર્ષો વાતી ગયા પછી એમનો પાછો પરિચય મને સાહિત્યદ્વારા થયો. એમના તંત્રીપદ નીચે ચાલતા 'ભાર્ગવ'નો એકાદ અંક મારા વાંચવામાં આવેલો ત્યારપછી 'ગુજરાતી'માં 'વેરની વસુલાત' નામની વાર્તા એમણે શરૂ કરેલી. પ્રથમ વાર્તાનાં નામ ઉપરથી તો મેં 'ધારણ' કે મેરી કોરેલીની 'વેન્ડેટા' નામની નવલકથાનું એ ભાષાંતર હશે; તેમ એ વાર્તા મુનશી જ લખે છે એની મને શરૂઆતમાં ખબર નહિ હતી. હું એક મિત્રને ગુજરાતી પ્રેસમાં બહુ સારી ઝોળખાણુ ધરાવતા માનતો હતો, તેને મેં એ વાર્તાના કર્તાનું નામ પૂછ્યું, તો તે કહે રાજેશ્રી નારાયણ ઠક્કર ! મને પણ લાગ્યું કે એજ હશે ! કારણ 'ગુજરાતી'માં રાજેશ્રી ઠક્કર સિવાય બીજો વાર્તા લખે છેજ કાણુ એમ મારી તે વખતની માન્યતા હતી ! આ વાર્તાનો પ્રથમ

જામ મને અન્યન મનેથી. પડીને જામ મને એટલો જાણે કૃત્રિમ
 હાથો કે મેં અન્યનનાં મેં માની લીધું કે લેખો આ જામમાં પાત
 વિરોધી જામનાનાં પાટિયાં ગોળી મુજબનાં મુજબને-દ દરદની
 માલોએની જેમ વાનાવું આખું અન્યનર ચળી લીધું છે. આ પડી
 મને વરે એમની અનિ પ્રખ્યાત નવલકથા 'ગુજરાતનો નામ'
 'વીશ્વમી મદી' મામિકમાં પ્રગટ થતી હતી. એમણે આ પદેમાં
 અનિષ્ટમાં એક નિવેશ લખેલો તેમાં મુજબી મોવમનરામ બાબ,
 કરતાં મુજબી નરમિંદરામનાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે
 એમ જનારના પ્રયત્ન કરેલો એમ મને કાંઈક અણી ખ્યાલ છે. એ
 દરમ્યાનનું એમનું સાહિત્ય મારા વાંચવામાં નહોતું આવ્યું. મિત્રો
 દેના હતા કે મુજબી દાહમદમદ અસારખીઆના પસીનાનાં
 દીપમાં રૂપમ ભોગી મુનમીજ 'ગુજરાતનો નામ' લખે છે, તારે
 મને સદા અર્થ થયું. 'વીશ્વમી મદી' માસિક બધ પડ્યું. એટલે
 એની ચેતનાથી 'મરવી ગુજરાત' નામના માસિકે જન્મ ધારણ
 થયો. થોડા જ સમય પડી સાહિત્ય સંસદની પાળ બાંધી મુનમીજએ
 એ માસિક વેચાતું લીધું અને દાહના 'ગુજરાત'ના વેશમાં એનું
 પુનરુત્થ કરવામાં આવ્યું. એ માસિકના એક ચિત્રકાર રા. મોરબનલાલ
 ખેલ જમારા માગામાં પડેલે માથે રહેતા હતા. એમની જુલેશ્વરની
 પરમુરુ સામાન વેચવાની એક દુકાન પશુ હતી. મહારી દુકાનેથી ઘેર
 આવતાં મદારે કાંઈ કાંઈ વખત એમની દુકાને 'રહેસત' થતું. એક દિવસ
 એ રહે 'બાબરનામ, તમે સાહિત્ય મંસદના મારી માણક કેમ મેમર
 થય નથી! એમાં રથુ! લાવોની તમારે નામ દાખલ કરાઈ આવ્યું!
 એમ માગામાં બે ગયો. તમે લેખક ને હું ચિત્રકાર!'

મેં હતું 'એમાં દાખલ થતો મારો અધિકાર હું જરૂ બધ
 થાનું પુ' એટલે એ દરવા અને હું ખીજ મીજ વાત કરી રહે
 રાંધો થોડા દિવસ પડી એમણે મને હતું 'મુનમીજ આજ આવાતાં

તે જેતાના જે 'ગુજરાત'ના દીવાળી અંક માટે તમે એક વાર્તા લખી
આપો !' એ વાર્તાને બદલે 'સુરતી' અંક 'નું' એક કાવ્ય ગોરધન-
લાઘને આપ્યું: 'બીજો દિવસે જો આવતીને કહે 'ભાઈશ્યામ એમને
તો વાર્તા જોઈએ છીએ. કાવ્ય નહિ. વાર્તાનું મયાણું આપો, પછી
આપી વાર્તા નિરાંતે વાંચીને આશ્વર્યો તો આવશે !' એ ત્રણ દિવસ
પછી એ કહે 'તમારો ટાઇમ આપ્યો જોડે મારે માટે મુનશીજીની
મોટર આવવાની છે તેમાં તમને જે થઈ જઈ તમને એની સાથે
'ઈન્ડ્રોડયુસ' કરાવી દઉં !'

મેં કયું: 'થેંકયુ ! પણ મુનશીજીને હું ઓળખું છું. તમારે સાં
એ આવે ત્યારે એમને મારે ત્યાં નહિ લઈ આવો ? એમની સાથે હું
બહુ જુની ઓળખાણ ઉઠેલી ઘટીય ! તેમ નહિ તો ટાઇમ દિવસ વળી
એમને હું મળી લઉં !'

આ પછી મેં એમને 'ગુજરાત'ને માટે એક લેખ આપ્યો.
ગોરધનલાઘ કહે 'ભાઈશ્યામ તમારો લેખ કમેટીમાં પાસ તો થયો
છે. એટલે તે આવશે !'

એક વખત ખરા દિલથી લેખ લખી આપ્યા પછી તે પ્રકટ
થાય વા નહિ તે માટે હું ઉદાસીન હોવાથી એ ખાખત મને કાળજી
રહેતી નથી. મને લાગે છે કે એ લેખ નાપાસ થયો હશે અને તેથી
તે સંસદની કચરાની ટોપલીમાં પડ્યો હોવો જોઈએ ! લગભગ વર્ષ
દોઢ વર્ષ બાદ 'ગુજરાતી'ના દીવાળી અંક માટે માંગણી આવતાં
એજ લેખ ફરી લખી તેનું નામ 'પુનઃસુરતીની શીલસુશી' રાખી મેં
તે 'ગુજરાતી' પર મોકલી આપ્યો.

અમારા ગોરધનલાઘને મુનશીજીએ ભારે મોદ લગાડ્યો હતો.
એમને પૂછ્યું હોય કે ક્યાં જઈ આવ્યા ? તો એ કહે 'સવારનો જ
મુનશીજીએ બોલાયો હતો તે જઈ આવ્યો અને દવડ્યાં તો મારાં
ખાનગી કામે ગયો તો !'

ગોરૂનગામ મુકાબા મળામથી કાઢી જાતી જુનડીજી મેં દેનું
માર્ગે 'રેડીંગ્સ કોલેજન' તરીકે કહ્યું જેમ કહેજો એ જાણે!

આ પછી કહેજ આજના નથીયું તો આપણે કાલિય પરીવરના
સમય પર આવી પડેંગીયું. પરિવરના અર્થનું તરીકે મેં મદદના
આધીજનું નામ કુપમ્પું દનું અને આપણા અંતર મેરક કામ
પરીશ્રિતભાવના અધુ શ્રી અરવિંદજાલ મનમુદારે તેને અનુમોદન
આપ્યું દનું. પૂન્ય રમણભાઈની કાલિય મેરક મારેનું માં માન
કાલિયમે ઉતરે જેમ નથી તોપણ વિદ્યા ઉપરાંત રેલની આપ
મરિતિ શિષ્ટ કાલિયનું મુખ્ય અંગ મળાનું જોખમે જેમ દું માનનો
દેવાથી એ પદને મારે આધીજની યોગ્યતા મને વિશેષ લાગતી હતી.
અમ્યકની ચુંટણી થવાની હતી તેના ચાર દિવસ આજના અમને જે
જાનવની ભાષેથી ખરિજ કાર્યવાદો તરફથી મળી. મારી દરખાસને
અનુમોદન આપનાર કાર્મ મહામુદારનો મંમનિથી મેં આધીજને જેવા
આવાકોનો કાગળ લખ્યો કે મુનડીજી, કામ રમણીયરામ ત્રિપાડી
તેમજ શ્રી. મહાભાઈ કાંટાવાળાને આપે પરિવરના પ્રમુખ આ વખત
થવાની ના પાડી જો જેમ મને ખબર મળી છે, છતાં એ સંબંધી
નરજીવનમાં આપની તરફથી કોયે ઉદ્દેશ નથી તેથી આ કાગળ
લખવાનો પ્રાપ્ત થાય છે. અમારા જેવા અજીભણીના માથાસે તરફથી
આપનું નામ પ્રમુખ તરીકે મુકવાય છે તે આપ, સાથે બીડેલી
ખરિજ ઉપરથી જોઇ શકશે. હવે આપ જો આપનો નિર્ણય અમારી
વિનંતિથી ફેરવી શકો એમ હો તો વળતી ટપાલે જા કે ના તો
જવાબ આપવા કૃપા કરશે! આ કાગળનો જવાબ ચુંટણીના દિવસે
મને મળેલો નહિ, એટલે થોડી જાનાકાની પછી મેં મદદનાજનું
નામ પાડ્યું જેથી લીધું. થોડા દિવસ બાદ મને આધીજી તરફથી
નીચે મુજબ કાગળ મળ્યો.

હી 'મારી સામ્રાજ્ય એમ કંઈ ને ચૂલો મારી મેલ મેં ભોળાએ
મેં જાણું ને ચૂલો બેટી મેલ!' જેની અવગણના પણ એમના
તમામ દશમાન થાય છે. એમના નખ જેવા કુંડા નખ મરાવના
મણસોના સ્વભાવનું પ્રયક્ષ્ય કરતાં એજ લેખક એજ પુનઃકર્મ
એ છે 'Short-nailed individuals...are extremely
critical, even of things relating to self. They analyze everything with which they come
into contact. They incline to logic, reason and
facts in opposition to Visionary qualities of
the long. nailed; short nailed individuals make
the best critics, they are quick resharper and
keener in their judgement. They are, as will
fond of debate, and in an argument they will
hold out till the very last; they have a keener
sense of humour and of the ridiculous than
the long nailed; they are quick and sharp in
temper and are more or less sceptical of things
they do not understand.

મુનશીજીની ફટકી માદિત્વગતિન આ આપું વિદ્યર્થન
કરીએ તો ચાલે. આમાં વિદ્યાગતિગત અને અદંતા એ એ સંપ્રદાનો
કમેરો કરીએ તો એમના સ્વભાવનું ચુલોની કુંડી પણ આપણે
દાખ લાગશે. Much can be said on both the sides
એ ન્યાયે 'પ્રજ્ઞાસિદ્ધિ જાત'માં એ પ્રાચીનેને ઠોલો થો છે તો
'જુની બાંધે નવા તમાસામાં' એ અર્થસીમાની પણ ફેરફાર થાય
છે. બેરીસ્ટરોનું કામ તો જેની 'ખીર' લીધી દેવ તેનો 'દેશ'
સારમાં સારી રીતે રજૂ કરવાનું છે. અસીલની બધી જ ફરીખન

ભાગ્યશી છાત્રાલાલ

તમારો કાગળ મારી માંદગીને કીધે હું મોટા વાંચવા પામ્યો. દલે તો કંઈ લખવાપણું રહેતું નથી. મદા વદ પ. મોદનદાસ માંધીના વં. મા. આ સાહિત્ય પરિષદને ષ્ટકાક ભાઈઓ તરફથી નિષ્કળ કરાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પણ મને તેમ કાગ્યું નથી. મંસદ અને મુનશીજીની એ પ્રવૃત્તિ સફળ હતી એમ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું. એ પરિષદ સફળ કરવા મુનશીજીએ તન, મન અને ધન બહેણે દાધે વાપર્યાં હતાં એની ના તો કાંઈ દુર-સાહી જ પાડી શકે. એમની માર્ગપદ્ધતિ માટે ભારેમાં ભારે મનભેદ હોવા છતાં આપણાથી સાચી વસ્તુ તરફ કેમ આંખ આડા કાન કરી શકાય? આ હું પરિષદમાં થયેલા કેટલાક અનિચ્છનીય દૃશ્યો તેમજ ખીજ અગવડો જોયા છતાં કહું છું; કારણ હું માનું છું કે વિદ્વાનોએ કાર્યની સફળતાનું કે નિષ્ફળતાનું આરોપણ તેના પરિણામ ઉપરથી નહિ પણ કાર્યવાહકના સદસ્ય હેતુ ઉપરથી કરવું જોઈએ; એમ નહિ થાય તો પછી વિવેકી અને અવિવેકી વચ્ચે ફેર શો રહ્યો? ત્રાફ. એ અધું તો કીક પણ સાહિત્ય પરિષદના મંચ ઉપર એમને તમે પોતાના નખ દાંતેથી કરડતા જોયા છે? Nails short by the habit of biting, indicate the nervous, worrying temperament એમ પ્રસિદ્ધ સામુદ્રિક કીરો (cheiro) પોતાના 'Language of the Hand' નામનાં પુસ્તકમાં જણાવે છે તે એમની બાબતમાં તમને ખરું નથી લાગતું? હું તો માનું છું કે આવા સ્વભાવના માણસો અતિશય અધીરા હોય છે. પંજાબ મેલની ઝડપે એમને દોડવું હોય છે. મુનશીજીના જીવનની નિષ્ફળતાઓ કેટલેક અંશે આ અધીરાઈને આભારી છે, એમ માફ માનવું છે. શું લગ્નમાં કે શું સાહિત્યમાં, એક અધીરાઈથી દુષ્કળ છાવરી વાળવા એમને ખીજ અધીરાઈ કરવી જ પડે છે! લોકઆપમાં કહું તો આવી અધીરાઈ

એમને માન્ય છે એવું કંઈ હોતું નથી. પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી ધનવેરા-
રીટીએ સ્પેસી બેંકના કેસમાં જસદણના કાકિર માટે કહેલું કે એ તો
એક નહાના થર્ડ ક્લાસ સ્ટેટના કાકિરડા ! જ્યારે મારા અસીલ મી.
યુનીલાલ મરૈયા તો માત્ર એક મોટામાં મોટી બેંકના બેંખગદાર
અધિકારી ! એજ ધારાશાસ્ત્રીના હાથમાં જસદણ દરબારનો કેસ હતો
તો વાત બધી પલટાઈ જતી ! બુદ્ધિના અખાડામાં આવે *Much*
can be said on both the sides ! નામની કસરત કહે
છે ! મારા મિત્ર દલપતરામ શુક્લ સોલીસીટર તો કહે કે 'લાર્ગવ'માં
એ પોતે એક નામે કાંઈ વિષયની તરફેણમાં ઠોકે અને એના એ જ
ગૃહસ્થ બીજે નામે તેના તે જ વિષયને બીજા જ અંકમાં 'Down
right' છોલી નાખે !

અભિમાન શાકુન્તલ નાટકમાં ઈંદ્રના સારથિ માતલિએ દુષ્યન્તને
વિલાસી વાતાવરણમાં હુબેલો જોત્ર તેનું ક્ષાત્રનેજ ઉશ્કેરવા તેના મિત્ર
વિદુષકને ગડબી નાંખ્યો હતો ત્યારે તેમ કહ્યા માટે એણે બચાવમાં
કહ્યું હતું કે *ज्वलति चलितेन्वनोडमिर्विप्रकृतः पद्मगः फणां*
कुरुते । તેમ શુજરાતી સાહિત્યની સુસ્તી ઉડાવવા કનુભાઈ સંમંદના
પ્રમુખસ્થાનેથી દર વર્ષે એવા તો ગોળા ગબડાવે છે કે એનો પ્રતિકાર
કરવા બીજો વર્ગ માદિલનાં પોયાં ઉચલાવવા માંડી પડે છે અને
પછી દાંત પીસી પીસીને એમને જોલાટવા માંડે છે ! પોનાનું કારણ
પરિજ્ઞાન આવેલું જોઈ મુનશીજી કદાચ એકાંતમાં મન મૂકીને દસતા
પણ હશે. મને પોતાને તો આ 'જનાજન' જોઈ બહુ આનંદ થાય છે.

શ્રી અને કીર્તિના એ અનન્ય ઉપાસક છે; અને આ વાત એ
હુપાવતાયે નથી; પણ આર્થ માનવતાની ઉન્નતિની નીતિની તો આ
એ દાસીઓ છે જતાં એમના જેવા 'સર્વલક્ષી માદારરત્ન' શેઠામૂળીના
કર્તા તેની આ એ શુભામીઓ તરફ વધારે પડપાન શા માટે
બતાવતા હશે તે મને નથી સમજતું !

એમની બાપા દેવી કોઈ નજીવણી નહીં કરે. એક દિવસ
 છે. હવેન અમલ થઈ એનાં કામો જાય છે. આજન કરેને પદાવર
 નાંદ તે એમના પેનાના લલાલ નવ્ય આનાં નાંવને જાય એ
 પેનાની સ્વેચ્છાસારી શુ નાંદ કમળે ? અલી પિત્તરોને બી કમળે
 એક પ્રમંથે કમ્પુ દનું ' દાકમ્પો ! નમે આપ પાડા જેવા કંઈ જાને
 કું જક થું પશુ જે રિવંમ મુખિયમ થમંગી રિરક એક પશુ જા જા
 તમે જામ્પુ' તે રિવંમે દુ, નવજી નવજીમે નવારો તેડો પીમી
 નાંખ્યા વમર નાંદિ રદું જા એ કમ્પુ થાનમે !'

પીટીટ જીમનાલીઅમમાં અખાટો બિલી કે પેનાના પરખૂં
 સ્વગંન રીને કમ્પરન કરી મળજીત જાનેલા વામન મુનચીજીની રનેદાગ
 માનુષી પેનાના એકના એક બદાયા પુત્રને દિંદુ આચારવિચારના
 પરિપાલન માટે આણું કર્ષક નાંદિ કહે ?

ગુજરાતની આંરમનાને ગમન કરવાના કાલકાલો આ પુરાને
 અગ્રિજ પેસાકમાં કું બપારે એકે થું ત્યારે મનમાં ને મનમાં કું
 થીજી નાંદિ થું, અને કમ્પુ થું કે એ મુરાન, પારાચાઓ થવા તે
 કરતાં કોઈ અબજ રાસકાકાની માફક અગ્રિતમય જીવન ગુમારવા તરફ
 વળ્યા હોત, તો કીક થવે ! અરેરે ! એ કળવણીએ આપણા કેટકેટલા
 સુંદરમાં સુદર રત્નોને વિદેથી કાઢના પેસાકની મોદિનીમાં નાંખ્યા છે !
 પારાચાઓ તરીકે એમનો નંબર બીજા વર્ગમાં બીજો છે એમ
 મારો એક સોલીસીટર મિત્ર કહે છે. એમનું પહેલાનું તેજસ્વી
 વકતૃત્વ ગુજરાતને કમલાએ કર્ષક નિસ્તેજ થતું જાય છે એમ મને
 લાગે છે. એમની સાન સહુકાર્થ અગ્રિજમા જેને ' Every inch
 a gentleman ' કહે છે તેના જેવી છે.

એમને જેમ દેસનો ધજા છે તેમ એમના કુશ્મનો પણ વિપુલ
 પ્રમાણમાં છે. ગામડાં બાપમાં બોલુ તો એના ટળધથીઓ એને
 પુરપોત્તમ (Superman) કહેવા મથે છે ત્યારે એના સામે

એમને માન્ય છે એવું કંઈ રોવું નથી. પ્રમિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી ધનવેશ-
રીટીએ રોચેલી ભેંટના ફેગમાં જ્યસનના હાથોર માટે કહેલું કે એ તો
એક ન્હાના થઈ કલાસ રોટના હાથોરગા ! ત્યારે મારા અસીત્ર મી.
સુતીલાલ ગરંગા તો માત્ર એક મોટામાં મોટી ભેંટના નેપથ્યદાર
અધિકારી ! જોજી ધારાશાસ્ત્રીના હાથમાં જ્યસન દરબારનો દેસ હો
તો વાત બધી પસપાઈ જતે ! બુદ્ધિના અખાડામાં આવે Much
can be said on both the sides ! નામની કસરત કહે
છે ! મારા મિત્ર દલપતરામ શુક્લ સોલ્ડીસીટર તો કહે કે 'ભાર્ગવ'માં
એ પોતે એક નામે કોઈ વિષયની તરફેણમાં કોકે અને એના એ જ
ગૃહસ્થ બીજો નામે તેના તે જ વિષયને બીજા જ અંકમાં 'Down
right' સોલ્ડી નાખે !

અભિમાન શાકુન્તલ નાટકમાં ઇંદ્રના મારથિ માતલિએ દુષ્યન્તને
વિલાસી વાતાવરણમાં હુએકો નેપ્ત નેનું ક્ષાત્રનેજ ઉસ્કેરવા તેના મિત્ર
વિદુષકને ગડબ્બી નાંખ્યો હતો ત્યારે તેમ કહ્યા માટે એણે બચાવમાં
કહ્યું હતું કે જ્વલતિ ચલિતેન્વનોઢગ્નિર્વિપ્રકૃતઃ પન્નગઃ ફણાં
કુરતે । તેમ ગુજરાતી સાહિત્યની મુસ્તી ઉડાવવા કનુભાઈ સંમંદના
પ્રમુખસ્થાનેથી દર વર્ષે એવા તો ગોળા ગબડાવે છે કે એનો પ્રતિકાર
કરવા બીજો વર્ગ સાહિત્યનાં પોથાં ઉચલાવવા મંડી પડે છે અને
પછી દાંત પીસી પીસીને એમને છોલાટવા માંડે છે ! પોતાનું ધારેલું
પરિણામ આવેલું નેપ્ત મુનશીછ કદાચ એકાંતમાં મન મૂકીને દસતાં
પણ હશે. મને પોતાને તો આ 'છતાછત' નેપ્ત બહુ આનંદ થાય છે.

શ્રી અને કીર્તિના એ અનન્ય ઉપાસક છે; અને આ વાત એ
હૂપાવતાયે નથી; પણ આર્થ માનવતાની ઉજ્જવળ નીતિની તો આ
એ દાસીઓ છે છતાં એમના જેવા 'સર્વભક્ષી સાક્ષરરત્ન' શેઠાણીના
કરતાં તેની આ બે ગુલામડીઓ તરફ વધારે પક્ષપાત શા માટે
બતાવતા હશે તે અને નથી સમજાતું !

એમની બાંધા રૂઢી ઠાંઈ નખરાખાજ નાવણીના જેવી મેદક છે. ગુલાન મયજ પર એનો અક્ષર ખારે છે. બીજા રહ્યો ખાનર નેદ તો એમના પોતાના વદાવા જન્મ્યાંએની નાનિને ખાનર એ પોતાની જોખમદારી શું નહિ સમજે ! અલી તિરાદરોને બી જન્મ્યાંએ એક પ્રશ્નને કહ્યું હતું 'દીકરાઓ ! તમે આવ્યા પાડા જેવા દો અને હું ૧૬ છું પણ જે વિશે સુરિક્ષમ ધર્મથી વિરુદ્ધ એક પણ આચરજુ તમે બાંધુ' તે વિશે હું, નજમી નજમીયે તમારો તોટો પીસી નાખ્યા વગર નહિ રહું એ ચોક્કસ માનજો !'

પીરીટ જીમનાશીજમમાં અખાડો બેઠી કે પોતાના ધરખૂણે સનાંત રીને કસરત કરી મજબૂત બનેલા વામન મુનશીજીનાં રનેદાળા માનુષી પોતાના એકલા એક બદાવા પુત્રને દિંદુ આચારવિચારના પરિપાલન માટે આપું કર્ષક નહિ કહે ?

ગુજરાતની આંરમતાને ગમત કરવાના કાઠાલાઈ આ સુવાનને અથેજ પોસાકમાં હું બ્યારે જોઉં છું ત્યારે મનમાં ને મનમાં હું થીજી જઈ છું, અને હજુ છું કે એ સુવાન, ધારાસાઓ મયા તે કર્યાં કોઈ અમલજી કાસકાકાની માફક કલિનમય છવન ગુજારવા તરફ વળ્યા હોત, તો દીક કહે ! બ્યારે ! એ કળતણીએ આપણા કેટકેટલાં કુંદરમાં કુદર રહેને વિદેશી કાન્યા પોસાકની મોદિનીમાં નાખ્યા છે ! ધારાસાઓ તરીકે એમનો નજર બીજા વર્ગમાં બીજો છે એમ મારો એક સોલીસીટર મિત્ર કહે છે. એમનું પહેલાનું તેજસ્વી વગૃત ગુજરાતને કમજાગ્યે કર્ષક નિસ્તેજ થવું જાય ■ એમ મને કાજે છે એમની સાન સલુકાર્થ અથેજમા જેને 'Every inch a gentleman' કહે છે તેના જેવી છે.

એમને જેમ દોસ્તો ધણા છે તેમ એમના દુશ્મનો પણ વિપુલ પ્રમાણમાં ■ મામદી કાળમા બાહુ તો એના દબાવેલીઓ એને પુરપોતામ (Duperman) કહેવા મળે છે ત્યારે એના સામે

એમને માન્ય છે એનું કંઈ રેનું નથી. પ્રગિદ્ધ ધાગણાથી ધનવેગ-
નીતિએ એવી જોડના દેખામાં જ્યારેના દુશિર માટે કહેલું કે એ તો
એક ન્દાના મર્ગે અગમ સીકતા પાદેશ ! ત્યારે મારા અસીલ ની.
અનીલાય મર્ગેના મે માત્ર એક મેગમાં મેવી જોડના નેખમદાર
અધિપતી ! એજ ધાગણાથીના દાગમાં વસાવણ દરખાસો કેમ રહે
મે માત્ર અંધી પગદાઈ જમે ! જુદિયા અખાસમાં આને Much
can be said on both the sides ! નામની દસરત કહે
છે ! મારા મિત્ર દયાપનગમ શક્ત મોટીસીટર તો કહે કે 'ભાર્ગવ'માં
એ પોતે એક નામે દ્રામ વિગળની તરફેળમાં કોક અને એના એ જ
ગૂદરમ પીજો નામે તેના તે જ વિષયને પીજી જ અંકમાં 'Down
right' બોલી નાખે !

અભિમાન શાકન્તલ નાટકમાં હંદના સારથિ ચાતલિએ દુષ્યન્તને
વિહારી વાનાવરણમાં કુમેસો નેત્ર તેનું ક્ષાત્રનેજ ઉશ્કેરવા તેના મિત્ર
વિદ્યકેતે ગડખી નાંખ્યો હતો ત્યારે તેમ કન્વા માટે એણે બચાવમાં
કહ્યું હતું કે જ્યલ્લતિ ચલિતેન્વનોડમિર્વિપ્રકૃતઃ પન્નગઃ ફણાં
કુન્તે ! તેમ શુભગતી સાદિત્યની મુસ્તી ઉડાવવા કુનુભાષ મંમદના
પ્રમુખસ્થાનેથી દર વર્ષે એવા તો ગોળા ગબડાવે છે કે એનો પ્રતિકાર
કરવા ખીજે વર્ગ સાદિલનાં પોથાં ઉચલાવવા મંડી પડે છે અને
પછી દાંત પીસી પીસીને એમને છોલાટવા માંડે છે ! પોતાનું ધારેલું
પરિણામ આવેલું જોઈ મુનચીછ કદાચ એકાંતમાં મન મૂકીને દસતા
પણ હશે. મને પોતાને તો આ 'છતાછન' જોઈ ખુબ આનંદ થાય છે.

શ્રી અને કીર્તિના એ અનન્ય ઉપાસક છે; અને આ વાત એ
દૂપાવતાયે નથી; પણ આર્થ માનવતાની ઉજ્જવળ નીતિની તો આ
એ દાસીઓ છે છતાં એમના જેવા 'સર્વલક્ષી સાક્ષરસ્ત' શેઠાણીના
જે આ એ શુભામડીઓ તરફ વધારે પક્ષપાત શા માટે

સોલ કોલેજ નેરીના પુસ્તકો

વીરની વાતો ભાગ ૧ અક્ષત્વ ૨-૮

" ૨ " ૨-૮

" ૩ " ૨-૮

" ૪ " ૨-૮

નરબંધ

" ૨-૮

વીરગનાની વાતો

" ૨-૮

પ્રેમપ્રભાવ

" ૨-૮

દાદિયાદાની દત્તકથાઓ

" ૨-૦

સૌરાષ્ટ્રની પ્રેમકથાઓ

" ૨-૦

વીર વનરાજ

" ૦-૩

વીર જમદેવ

" ૧-૪

આગમદી

૧-૪

દાસ્યરમિકા

ભાગીરદાર

૨-૦

ભાગીરદારનો દાસ્યબંધાર

" ૨-૦

ઉધિયું ભાગ ૧

" ૧-૮

૨

" ૧-૮

કાવ્યમંથરા

૧-૮

ઈલાકાવ્યો

૨-૦

મંગોત્રી

૧-૮

રસિકનાં કાવ્યો

૧-૮

કારમલનનાં કાવ્યો

૦-૮

દિસર્ગ

૧-૪

વીતકવાતો

૨-૮

મસ્તકકીરનું મુખદાસ્ય

૩-૦

પ્રભાતો સંસાર

૩-૦

મજુકી જવાળા

૩-૮

સર્યદર્શન

૨-૦

વા ગીતો

ભાગ ૧-૨

૦-૧૪

૧૩૫

પાગવાર્તાવલિ ભાગ બીજો

૨-૦

૧૩૫

૧-૮

અંધ શબ્દનું પ્રાણ છે, ઉડું તત્વજ્ઞાન છે, સારી શિખામણ છે અને એવું એવું તો એક મોટા કાવ્યમાં મોટા તેવું કાવ્યું થ છે પણ એમની કાવ્યોમાં એક ગીત નથી તે પ્રખર પ્રતિભા ! કદાચ હું ખોટો દર્શક; નહિ હોઉં તો, હોઉં એમ ધન્ય હું.

એમની તર્જનીની નીચે આવેલા ગુરના પદાડ પર તર્જનીને ઘેરો વાલતી એક અર્ધ ગોળ રેખા જેને અંગ્રેજીમાં Ring of Solomon, કહે છે તે હોવી જોઈએ. આવી રેખા ધરાવનાર અધ્યાત્મ-વિદ્યા, ગુપ્ત જ્ઞાન, અને તત્વજ્ઞાન-ત્રણમાંથી એકમાં કે ત્રણમાં આજા કે વધુ પ્રમાણમાં પારંગત હોય. એમની ચોથી આંગળી કનિષ્ઠિકા સારા પ્રમાણમાં લાંબી હોવી જોઈએ. કારણ એવી લાંબી આંગળી ધરાવનારની પોતાના વિચારો દર્શાવવાની શક્તિ (Power of expression) ખૂબ સારી વિકાસ પામેલી હોય છે. અંગુડો અને તર્જની એ બેના મધ્યમાં આડી આવેલી એમની મસ્તકરેખા પ્રમાણ કરતાં વધારે ઉંડી હોવી જોઈએ અને શનીની મધ્યમાં આંગળીની નીચેના એ મસ્તક રેખાના ભાગ ઉપર એક યવતું ચિહ્ન (Island) હોવું જોઈએ. હદ ઉપરાંત કામ (overwork) કરનારાની મસ્તક-રેખા ઉંડી હોઈ એવી રેખા ધરાવનારને અર્ધાગવાયુ, ઝામરવા, મસ્તકશૂળ કે મગજ સંબંધી રોગ ચાલ છે અને ઉપર્યુક્ત યવતું ચિહ્ન હોય તો કાને બધિરતા કે પગે વ્યથા અથવા બેમાંથી એક વ્યાધિ હોય છે. મસ્તકરેખાની ઉપર આડી આવેલી હૃદયરેખા એમના હાથમાં કનિષ્ઠિકાથી તર્જની સુધી લંબાતી હોવી જોઈએ અને એ હૃદયરેખા ઉપરથી એમની ત્રીજી આંગળી અનામિક તરફ જતી એક અથવા બે ઉભી રેખા નીકળેલી હોવી જોઈએ. આવી યશરેખા મનુષ્યને લગભગ પચાસ વર્ષ પછી સાહિત્ય કળા કે કોઈ બીજા કાર્યો કાર્તિ અપાવે છે અને એનાં કાર્યોની કદર થવી શરૂ થઈ એને ત્યાર પછી યશ મળવા માંડે છે. અસ્તુ.

કવિશ્રીના હાથમાં તો આરાં આરાં અનેક મેવાઓ ફૂળી રત્નો
તો દમે પવન માગ તરંગમાં જેટલાં ઝગમગાં તેટલાં જ મેં અડી
માં છે. આ તરો બધા કે થોડા જોટા મ દોણ; અને તેમ દોણ
માં ? કવિશ્રીને મેં હાથ સુપરમે દસડે માગ તો નથી દીધીને ?

બાપશ્રી અંદરુંકરના સખાબમાં કે બાપજમાં એમની દમની
માગતો હિસેબ પડ્યુંખડું થનો મોત્રાથી એમનો દમ આપણી
ર સુમેથી ખસી રાકનો જ નથી તેમ કવિશ્રી અખરદારે પોતાનાં
ખિરાં કાઢ્યો તીવ્ર વેદનાકાળમાં સખ્યાં છે એમ એમના 'અદીનદો'
હા હિસેબો ઉપગ્યા એમનાં કાઢ્યો વાગ્યના એમની બિમારી
પણી આનબદાર નદિ થવી જોત્રએ; કારણ એ છીના જ એમનાં
ધોની ખગી હસોડી છે; એક રીતે એ કમોટી એમનાં કાઢ્યોના
પો નગ્ન કડક થતા આપણે અટકાવે છું તો ખીજી તરફ એમનાં
એમાં પ્રમાણ જખાતાં ને આપણી પાસે સદમા બોલાવે છે 'તીવ્ર
દના છતાં કવિએ કેનું સુંદર સખ્યું ? અદ્ભુત !' એમનો યોગાભ્યાસ
વિવિધ આગળ થઈ રાકનો નથી તેનું કારણ કદાચ રાત્રિ દિવસ
મેક ફરી કામ કરવાની યોગાભ્યાસમાં વિવિધ એમની અનિયમિતતા
દોષ બાધી અગરાનની તો સ્પષ્ટ આગા છે કે—

યુક્તાદાર વિદ્યારમ્ય યુક્ત જેષ્ઠસ્ય કમંતુ,
યુક્ત મ્વમા ય ધૌવમ્ય યોગો મયતિ દુઃસહ.

(જે અનુબ્ધ આદાર વિદ્યારમાં, ખીજા કર્મમાં, ઉમતા જાગવામાં,
પ્રમાણ જાગવે છે તેનો યોગ દુઃખજનન થતો પડે છે—અનાસક્તિયોગ)

યોગાભ્યાસીને કારીરિક કે માનસિક બધા રહે તો પછી એ
યોગ કાતો ?

કવિશ્રીનાં જીવન અને રવન વિષે એમના નિકટ પગિયવમાં
આવેલાઓ તરફથી પડ્યું પડ્યું બોલાયું છે એટલે એ વિષે સખ્યું

એ મારા જેવા એમનાથી અપરિચિત જન માટે તો ચર્ચાએ કંઈ થઈ ગયલી ગંડરીને ફરી આવવા જેવું છે. એટલે 'અખરદારિકા' બાબતમાં તો આટલી ઉડતી 'નજરિકા' થી જ અંતર !

કવિશ્રીનું ગદ્ય લખાણ સાફ; પદ્ય લખાણ સાફ. અને પ્રતિ કાવ્ય રૂપે લખેલું એમનું અપદ્યાગદ્ય લખાણ. પણ સંકેદાર-પાક એમની ગાવાની પદ્ય તો મને કાંઈ મડમ, ગુજરાતી રાસડાં લેતી હોય તેવી કે કાંઈ પારસી ગોરાણી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લગ્નનાં ગીત ગાતી હોય તેવી લાગેલી : સભામાં કથાય ક્ષોભ વિના એમની પોતાનાં ગીતો લલકારવાની દિમ્મત માટે તો એમને ધન્યવાદ છે જ, પણ શ્રીતાઓએ એમને મંદ મંદ દસતાં ધીરજથી સાંભળ્યાં કર્યા એ ખીના જ કવિશ્રી લોકાના કેવા લાડકા છે તે દર્શાવે છે.

ભલે એ 'લોકાનો લાડકવાયો' પૂર્ણ આરોગ્યથી કમમાં કમ સો વર્ષ કવિતા, 'સીવતા' છવી નાંખે ! આમીન હૈં તત સત

